ประวัติครู

ครสมาท
ที่ตีพิมพ์ในวันครู

16 มกราคม 2503

923.7593
ค689ป

ประวัติครู

23593
ว89ป

ครุสภา
จัดพิมพ์ในวันครู

๑๖ มกราคม ๒๕๐๓

หอสมุดแห่งชาติ
13 มี.ค. 2532
กรมศิลปากร

ประวัติครู

ครุสภาจัดพิมพ์ในวันครู

๑๖ มกราคม ๒๕๐๓

หอสมุดแห่งชาติรัชมังคลาภิเษก
จันทบุรี

ด้วยอภินันทนาการ
จาก หอสมุด สมเด็จ

[illegible]
[illegible]
923.7593
ก 689 ป

เลขทะเบียน [illegible]

คำนำ

ด้วยคณะกรรมการจัดงานวันครู ๑๖ มกราคม ๒๕๐๓ ได้มอบให้คณะกรรมการแผนกประวัติครู เรียบเรียงประวัติครูผู้ล่วงลับไปแล้วที่มีความสามารถในหน้าที่การงาน เพื่อจัดพิมพ์ขึ้นเป็นที่ระลึกในวันครู ๑๖ มกราคม ๒๕๐๓ เช่นเดียวกับที่ได้จัดทำไปแล้ว เพื่อเป็นการเผยแพร่เกียรติคุณของครูในอดีต

รายนามคณะอนุกรรมการแผนกประวัติครู

๑. นายรอง ศยามานนท์	ประธานอนุกรรมการ
๒. ขุนวิรุฬห์รรยา	อนุกรรมการ
๓. นายพงศ์อินทร์ ศุขขจร	อนุกรรมการ
๔. นายระบิล สิทสุวรรณ	อนุกรรมการ
๕. ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี	อนุกรรมการ
๖. นายภักดิ์ ฉวีสุข	อนุกรรมการ
๗. นายอุทัย สิงหศักดิ์	อนุกรรมการ
๘. น.ส. บุญเจือ องคประดิษฐ์	อนุกรรมการ และเลขานุการ

ในศกนี้ คณะอนุกรรมการได้เรียบเรียงประวัติครูรวม ๑๕ ท่าน โดยเลือกครูผู้มีความสามารถเด่นในด้านต่าง ๆ กัน เป็นต้นว่า ด้านการปกครอง การริเริ่มและการสร้างสรรค์ในวิชาสาขาต่าง ๆ การแต่งแบบเรียนและวรรณคดี การอบรมสั่งสอน ฯลฯ ส่วนรายชื่อนักเรียน

ผู้หัดครูที่นำมาลงพิมพ์ท้ายเล่มในศกนี้ คือ ประโยคครูประถมวาดเขียน หรือเทียบเท่า ประโยคครูผู้สอนจักสาน และประโยคครูประถมกสิกรรม ตั้งแต่เริ่มมีครูประกาศนียบัตรอาชีวศึกษาต่าง ๆ เป็นรุ่นแรกมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๗๔ โดยคัดจากทะเบียนและแบบ ศ. ๒ ก. ของกองส่งเสริมวิทยฐานะ กรมการผู้หัดครู และของแผนกทะเบียนและประกาศนียบัตร กรมอาชีวศึกษา

ในการเรียบเรียงครั้งนี้ คณะอนุกรรมการได้รับความเอื้อเฟื้อช่วยเหลือจากบรรดาท่านผู้รู้ทั้งหลาย ตลอดจนเจ้าหน้าที่ของหน่วยราชการและโรงเรียนต่าง ๆ นอกจากนี้ยังมีผู้มีอุปการคุณอีกหลายท่านที่ได้ช่วยเหลือให้หนังสือประวัติครูเล่มนี้สำเร็จเป็นเล่มขึ้น ดังมีรายนามต่อไปนี้

๑. พระยำราศนราดูร	เขียนประวัติพระอาจวิทยาคม (ยอร์ช บี. แมคฟาร์แลนด์)
๒. ศาสตราจารย์ พระยาอนุมานราชธน	เขียนประวัติยาทหลวง เอฟ. เอมิล กอสมเบ้ท์
๓. หลวงสำเร็จวรรณกิจ	เขียนประวัติหลวงเสขสุนทร(พุ่ม บี๊อก)
๔. หลวงสุวรรณวาจกกสิกิจ	เขียนประวัติพระยาเทพศาสตร์สถิตย์ (โห้ กาฬัดิษย์)
๕. พระประทัดสุนทรสาร	เขียนประวัติพระยาบรมยาทยำรุง (พิณ ศริวรรธนะ)
๖. หลวงศริภายะเวทิน	เขียนประวัติพระสันธิวิทยาพัฒน์ (ไล่เฮียง สิริสิงห)

๗. ม.ร.ว. สุมนชาติ สวัสดิกุล เขียน พระ ประ วัติ หม่อม เจ้า วิบุลย์สวัสดิวงศ์ สวัสดิกุล

๘. นายเจือ สตะเวทิน เขียนประวัติพระสุนทรโวหาร (ภู่)

๙. นางเสนาะจิตร สุวรรณโพธิศรี เขียนประวัติพระยาอนุกิจวิธูร (สันทัด เทพหัสดิน ณ อยุธยา)

๑๐. นายพีร์ ขุนนาค เขียนประวัติเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร ขุนนาค)

๑๑. แพทย์หญิงพนิต อธิสุข เขียนประวัติขุนสุนทรภาษิต (ถนอม เกยานนท์)

๑๒. นายมณี อภัยนุกูล เขียนประวัติพระอธิการเทิ่ง คงปญฺโญ (เทิ่ง ขุมาประโคน)

คณะอนุกรรมการขอขอบคุณบรรดาท่านผู้มีอุปการคุณดังกล่าวไว้ ณ ที่นี้ด้วย

อนึ่ง คณะ อนุกรรมการ ขอ ขอบคุณ บรรดา ท่านที่ พบ ข้อบกพร่อง ใน หนังสือประวัติครูเล่มที่แล้ว ๆ มาและกรุณาแจ้งไปให้ทราบ สำหรับประวัติครู ๑๖ มกราคม ๒๕๐๓ ที่จัดพิมพ์ใหม่นี้ก็เช่นเดียวกัน หากท่านผู้ใดพบข้อบกพร่องประการใด ก็ขอได้โปรดแจ้งให้ทราบด้วย เพื่อจะได้แก้ไขให้ถูกต้องในการพิมพ์คราวต่อไป

คณะอนุกรรมการแผนกประวัติครู

สารบาญ

	หน้า
พระสุนทรโวหาร (ภู่)	๑
บาทหลวง เอฟ. เอมิล กอลมเบท์	๒๑
เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค)	๒๘
เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์	๔๖
พระยอดิการเทิ่ง คงปณฺโฑ (เทิ่ง ขุมาประโคน)	๖๕
พระยาวิทยาคม (ยอร์ช บี. แมคฟาร์แลนด์)	๗๑
พระยาวิจิตรธรรมปริวัตร (คำ พรหมกสิกร)	๘๕
พระยาเทพศาสตร์สถิตย์ (โห้ กาฬัทิษย์)	๑๐๑
พระยาอนุกิจวิธุร (สันทัด เทพหัสดิน ณ อยุธยา)	๑๑๓
พระยายมยาทบำรุง (พิณ ศริวรรธนะ)	๑๒๕
หม่อมเจ้าวิบุลย์สวัสดิวงศ์ สวัสดิกุล	๑๓๕
พระสันธิวิทยาพัฒน์ (ไล่เฮียง สิริสิงห)	๑๗๘
ชุนสุนทรภาษิต (ถนอม เกยานนท์)	๑๘๕
หลวงเสขสุนทร (พุ่ม ย๊อก)	๒๐๑
พระปวโรพ้ารวิทยา (ป๋อ เชิดชื่อ)	๒๑๔
บรรณานุกรม	๒๓๐

หน้า

รายชื่อผู้สอบได้ประโยคครูประถมวาดเขียน

พ.ศ. ๒๔๖๐ - ๒๔๖๕ ๒๓๔

รายชื่อผู้สอบได้ประโยคผู้สอนวาดเขียนโท

พ.ศ. ๒๔๖๗ - ๒๔๗๔ ๒๓๖

รายชื่อผู้สอบได้ประโยคครูผู้สอนจักสานชั้นโท

พ.ศ. ๒๔๗๓ - ๒๔๗๔ ๒๔๐

รายชื่อผู้สอบได้ประโยคครูประถมกสิกรรม

พ.ศ. ๒๔๖๑ - ๒๔๗๔ ๒๔๑

พระสุนทรโวหาร (ภู่)

พ.ศ. ๒๓๒๕ — ๒๓๕๘

พระสุนทรโวหาร เจ้ากรมพระอาลักษณ์ฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลที่ ๔ นั้น คนทั้งหลายรู้จักกันมากแต่ในนามว่า สุนทรภู่ ฉะนั้นในการเขียนชีวประวัติของท่านผู้นี้ จึงจะขอเรียกท่านว่า สุนทรภู่ ตามความนิยมของมหาชน

ปัญหาน่าคิดเกิดขึ้นเป็นข้อแรกก็คือ สุนทรภู่เป็นครูหรือไม่ คนทั่วไปยกย่องกันแต่ว่าสุนทรภู่เป็นกวี ปัญหาข้อนี้พอจะตอบได้ว่า สุนทรภู่นั้นท่านเป็นหลายอย่าง คือ เป็นกวี เป็นนักประวัติศาสตร์ เป็นนักโบราณคดี และเป็นครูด้วย

ในฐานะที่เป็นครู สุนทรภู่เป็นครูพิเศษ มิได้เป็นครูประจำชั้นสอนนักเรียนอย่างครูธรรมดาสามัญดังที่เราเป็นกันอยู่ในปัจจุบันนี้ แต่สุนทรภู่เป็นครูแบบโบราณ เป็นครูที่ทรงเกียรติคุณสูง มีความรู้แตกฉาน คนในสมัยของท่านนิยมท่าน จึงพากันมาฝากตัวเป็นศิษย์เอง และท่านก็สอนให้อย่างไม่ต้องขอรับเงินเดือน

เมื่อพูดถึงเกียรติของการเป็นครู สุนทรภู่มีเกียรติกว่าเรามากนัก เพราะนอกจากท่านจะเป็นครูของศิษย์ธรรมดาอย่างนายน้อย นายพุ่ม หม่อมราโชทัย และคุณพุ่มแล้ว ยังได้เป็นครูของเจ้าฟ้าต่างสามพระองค์ คำสอนของท่านยังมีประโยชน์ถึงศิษย์รุ่นปัจจุบันอีกมากมาย หนังสือของท่าน

กลายเป็นตำราเรียนภาษาไทยตั้งแต่ชั้นมัธยมต้นจนถึงชั้นมหาวิทยาลัย นับว่าสุนทรภู่เป็นครูตัวอย่างแท้ทีเดียว

สุนทรภู่เป็นกวีเอกในรัชกาลที่ ๒ และเป็นกวีที่คนไทยรู้จักมากที่สุด มีชีวประวัติโลดโผนเป็นพิเศษ แต่งหนังสือมากกว่าใคร ๆ ในบรรดากวีร่วมยุคของท่าน

สุนทรภู่เกิดเมื่อวันจันทร์ที่ ๒๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๒๙ ในรัชกาลที่ ๑ บิดาเป็นชาวบ้านกร่ำ เมืองแกลง (ปัจจุบันเป็นอำเภอในจังหวัดระยอง) มารดาเป็นชาวเมืองใดไม่ปรากฏ แต่มาอยู่กินด้วยกันที่กรุงเทพ ฯ ภายหลังเมื่อสุนทรภู่อายุได้ ๒ ขวบ บิดามารดาหย่าร้างกัน บิดากลับไปบวชที่บ้านเดิมจนได้เป็นเจ้าอาวาส ส่วนมารดาเข้าไปเป็นพระนมในวังหลัง สุนทรภู่เลยเข้าไปอยู่ในวังหลังด้วยนั่นเอง ที่เรียกว่าวังหลังคือ วังของเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณที่เป็นโรงพยาบาลศิริราชปัจจุบันนี้

สุนทรภู่ได้รับการศึกษาจากพระที่วัดชีปะขาว (วัดศรีสุดารามคลองบางกอกน้อย ธนบุรี) สุนทรภู่ได้บรรยายเรื่องการศึกษาของตนไว้เล็กน้อยในนิราศเมืองสุพรรณว่า เรียนรู้หนังสือแล้วได้เป็นเสมียนในกรมพระคลังสวน นี่เป็นงานชิ้นแรกของสุนทรภู่ ตอนนี้เองสุนทรภู่ได้แสดงความเป็นครูครั้งแรก อาชีพเสมียนของคนในสมัยนั้นมีเกียรติในทางวิชาความรู้มาก สุนทรภู่ได้ค้นคว้าวิชาการทางระเบียบปฏิบัติราชการในขณะนั้น และใช้เป็นตำราสอนคนอื่น ๆ ด้วย ท่านเล่าไว้ว่าเมื่อรับราชการ

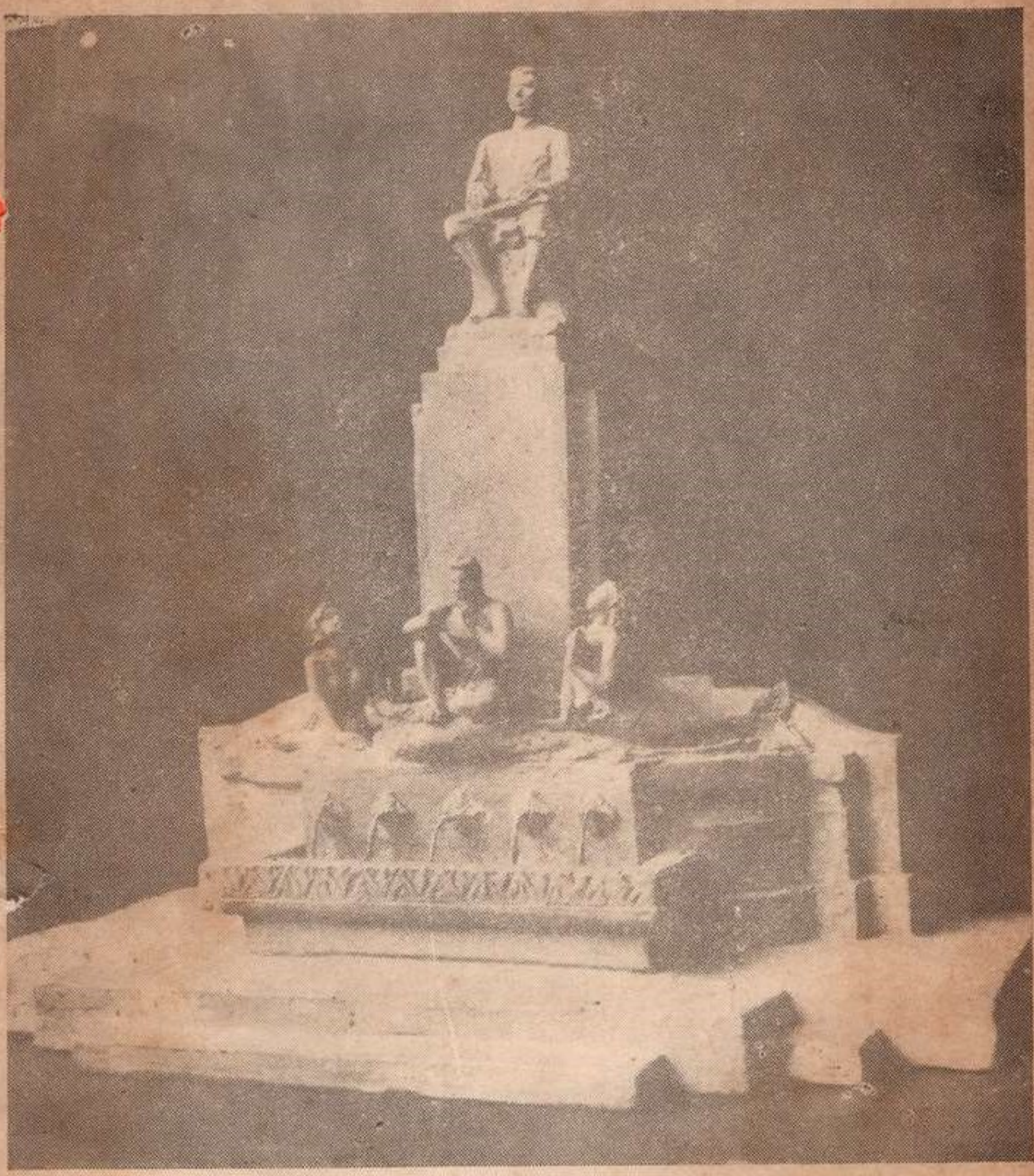

พระสุนทรโวหาร (ภู่)
ถ่ายจากรูปปั้นของกรมศิลปากร

ครั้งนั้น ได้ทำ สูตรสอนเสมียน ไว้ด้วย ดังความปรากฏในนิราศเมืองสุพรรณบทหนึ่งว่า

วัดปะขาวคราวรุ่นรู้ เรียนเขียน
ทำสูตรสอนเสมียน สมุดน้อย
เดินระวางระวังเวียน หว่างวัด ปะขาวเอย
เคยชื่นกลิ่นกลิ่นสร้อย สวาทน้องกลางสวน.

ในยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์ การเล่นสักวาและดอกสร้อยเป็นมหรสพที่แพร่หลายมาก คลองมหานาคเป็นที่สำหรับประชาชนลอยเรือเล่นสักวากันอย่างครึกครื้น สุนทรภู่กำลังหนุ่ม มีความรู้และอัจฉริยวุฒิทางประพันธ์ ได้ออกโรงในการแต่งบทสักวาและดอกสร้อยอยู่เสมอ ความข้อนี้เล่าไว้ในนิราศพระประธมว่า เคยเป็นคู่ยอกสักวากับหญิงปากหวานคนหนึ่ง ท่านเรียกหญิงคนนั้นว่า "พี่ศรีทอง" ภายหลังพี่ศรีทองคนนี้ได้เป็นจอม และสุนทรภู่ยากจนขัดแค้น ท่านจึงปรารภว่า "ทุกวันนี้พี่เฒ่าเราก็หง่อม เธอเป็นจอมเราเป็นจนต้องบ่นหา" น่าเสียใจที่ไม่มีใครจดจำบทสักวาของสุนทรภู่ได้หมด มิฉะนั้นเราคงจะได้ชมชั้นโวหารของท่านยิ่งนัก หนังสือพิมพ์ศิลปากร อุตส่าห์หาสักวาของสุนทรภู่มาลงไว้บทหนึ่ง ยอกว่าได้ทราบจากนายแปลก หลานสุนทรภู่จึงขอคัดมาอีกต่อหนึ่ง ดังนี้

สักวามาพบประสบโฉม งามประโลมผิวสีฉวีเหลือง

เมื่อผันแปรแลพบหลบชำเลือง ดูปลดเปลื้องเปล่ง
ปลั่งกำลังโลม
พี่หมายรักจักถนอมใคร่กล่อมเกลี้ยง เป็นคู่เคียงเรียงน้อง
ประคองโฉม
ไม่สมรักหนักหน่วงเพียงทรวงโทรม มิได้โลมน้องแก้ว
เสียแล้วเอย.

การเป็นคนเจ้าทเจ้ากลอนมาแต่ในวัยรุ่นหนุ่มเช่นนี้ ทำให้สุนทรภู่ได้รับความสรรเสริญเยินยอทั่วไป จนกลายเป็นคนเด่นในวงสังคมของนักสักวาและตอกสร้อย อนึ่งอำนาจลึกลับแห่งวรรณคดีได้ทำให้สุนทรภู่ลุ่มหลง เลยเบองานเสมียนและในไม่ช้าก็ทอดทิ้งอาชีพนี้เสีย หันหน้าเข้าหาโลกของการประพันธ์อันมอทธิพลจับใจท่านยิ่งนัก สุนทรภู่คงจะได้แต่งเรื่องย่อย ๆ ไว้มาก แต่สาบสูญเสีย วงวรรณกรรมวินิจฉัยว่า เท่าที่ทรายคือเหมือน "โคบุตร" จะเป็นวรรณกรรมเรื่องแรกของท่าน ไม่ทราบแน่ว่าโคบุตรแต่งเมื่อไร แต่จะต้องแต่งก่อนนิราศเมืองแกลง (ตัน พ.ศ. ๒๓๕๐) เรื่องโคบุตรจึงน่าจะแต่งเมื่อสุนทรภู่อายุอย่างมากก็ ๒๐ ปี หรือราว พ.ศ. ๒๓๔๙

ในรัชกาลที่ ๒ สุนทรภู่ได้เข้ารับราชการในกรมพระอาลักษณ์ นับว่าเหตุที่จะได้เข้ารับราชการนั้น เพราะพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรายว่าสุนทรภู่แต่งกลอนได้ดี ในสมัยนั้นกวีชอบเล่นบัตรสนเท่ห์เป็นกลอนกันมาก และสุนทรภู่ก็เล่นบัตรสนเท่ห์ด้วยเหมือนกัน ข้าพเจ้า

อยากจะชวนท่านให้คิดอย่างข้าพเจ้าคิดว่า สุนทรภู่คงจะมิได้เขียนบัตรสนเท่ห์ใส่ร้ายบุคคลใดโดยเฉพาะ คือไม่ระบุชื่อ สุนทรภู่คงจะประณามและเสียดสีคนทั่วไปที่ทุจริตและอยุติธรรม เป็นการตำหนิของนักเขียนที่ต้องการเปิดเผยความไม่ดีของสังคมออกมา เป็นสิทธิของกวีที่จะวิจารณ์สังคมได้ด้วยใจบริสุทธิ์ โวหารของท่านคงจะแพรวพราวไปด้วยศิลปะของรัตนกวี

สุนทรภู่ได้รับพระราชทานยรรดาศักดิ์เป็นขุนสุนทรโวหาร ได้รับพระราชทานที่อยู่ เป็นข้าราชการที่มีเกียรติสูงเด่นในสังคมชั้นนักปราชญ์ราชบัณฑิต แม้เวลาตามเสด็จประพาสก็โปรดให้ลงเรือพระที่นั่งเป็นพนักงานอ่านเขียนในเวลาทรงพระราชนิพนธ์ทกลอน มีตำแหน่งเฝ้าเป็นนิตย์ มีเกียรติเป็นกวีที่ปรึกษาเช่นเดียวกับพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์และเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี เอกศิลปินชั้นอาจารย์ทางนาฏศาสตร์ผูกคิดแบบราแนบเนียนสมพระราชหฤทัย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยยิ่งนัก เมื่อทรงพระราชนิพนธ์ สุนทรภู่เคยมีส่วนรับแบ่งไปแต่งเป็นตอน ๆ นับได้ว่า งานใหญ่ทั้งหลายเกี่ยวกับวรรณกรรม สุนทรภู่ย่อมมีเกียรติได้ร่วมบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนซึ่งทรงขอแรงให้กวีมีชื่อช่วยกันแต่งนั้น สุนทรภู่ก็มีโอกาสแต่งด้วย ตอนที่ทราบแน่นอนว่าเป็นสำนวนสุนทรภู่ก็คือตอนกำเนิดพลายงาม ตอนนี้รับรองกันว่าชวนกลอนบรรจงที่สุด

ในรัชกาลที่สองนี่เอง สุนทรภู่ได้ทำความผิดพลาดไว้บ้างเหมือนกัน คือการทักหน้าพระที่นั่ง หมายถึงการแก้และติพระนิพนธ์ของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์หน้าพระที่นั่ง ต่อหน้านักปราชญ์ราชกวีทั้งปวง อันเป็นเหตุให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงละอายและกรวสุนทรภู่

ขอให้เราพูดถึงความผิดพลาดของสุนทรภู่อีกครั้งหนึ่ง ทั้ง ๆ ที่ สุนทรภู่กำลังเป็นที่โปรดปราน ทั้ง ๆ ที่ท่านอมตกวีกำลังมีเกียรติสูงเด่นในวงสังคมนักปราชญ์ราชบัณฑิต สุนทรภู่ยังคงมีศรชั่ว คือสุราอยู่ตามเดิม และดูเหมือนว่าจะยอมให้มีศรชั่วนี้ลากตนถลำถลึงไปตามทางของมันเองเสมอ มีเรื่องเล่าว่า เมื่อเป็นขุนสุนทรโวหารแล้ว วันหนึ่งกำลังเมาเต็มที่ ได้ไปหามารดา เมื่อมารดาว่ากล่าวตักเตือนก็กลับอาละวาดขู่เข็ญต่าง ๆ ญาติผู้ใหญ่คนหนึ่งเข้ามาห้ามปราม สุนทรภู่เป็นคนฉุนเฉียวอยู่แล้ว เมื่อมีฤทธิ์เหล้าอยู่ด้วยจึงบันดาลโทสะขึ้นจนควบคุมสติไม่อยู่ ได้ทำร้ายร่างกายญาติผู้หวังดีนั้นถึงแก่บาดเจ็บ เขาจึงนำเรื่องขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายฎีกา เป็นเหตุให้กรวมาก รับสั่งให้เอาตัวกวีอาลักษณ์ไปจำขังไว้ในคุก นับว่าในชีวิตของสุนทรภู่เหล้าทำให้สุนทรภู่ดีและเสียไปพร้อม ๆ กัน นักโหราศาสตร์จึงเรียกสุนทรภู่ว่า “อาลักษณ์ขี้เมา” นี่คือความไม่แน่นอนของชีวิตปุถุชน มีขึ้น มีลง รุ่งเรืองแล้วก็ร่วงโรย

ระยะต่างไรก็ตาม ชีวิตของสุนทรภู่เหมือนความฝัน ศิลปะของสุนทรภู่ช่วยท่านได้อีก ในขณะที่ท่านกำลังเพลินแต่งพระอภัยมณีอยู่ในคุก

นั้น พระยาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็ทรงพระราชนิพนธ์ขบทละคร
อยู่ในพระบรมมหาราชวัง กวีที่ปรึกษาทั้งหลายไม่อาจถวายขบกลอนได้
สบพระราชหฤทัย เมื่อทรงติดขัด ประหนึ่งเทวดาดลพระราชหฤทัย
ทรงหวนระลึกถึงอาลักษณ์ในคุกขึ้นมาได้ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้เบิกตัวยก
มา ท่านกวีเอกจึงได้มีโอกาสถวายกลอนต้องพระราชหฤทัยอีกครั้งหนึ่ง
เลยพ้นโทษ โปรดเกล้า ฯ ให้ออกจากคุกมารับราชการตามเดิม

อนึ่ง ในตอนปลายรัชกาลที่ ๒ สุนทรภู่ได้มีงานพิเศษ คือการเป็น
ครู โปรดให้ถวายพระอักษรพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอาภรณ์ พระราชโอรส
องค์ใหญ่ซึ่งประสูติกับเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี พระอัครชายา นับว่าสุนทรภู่
ได้เป็นครูของเจ้านายซึ่งจะได้พึ่งพระคุณต่อไปในภายหน้า ตอนเป็นครูเจ้าฟ้า
อาภรณ์นี้ สุนทรภู่ได้แต่งกลอนเรื่อง "สวัสดิรักษา" ถวายเจ้าฟ้า
อาภรณ์ด้วย

ชีวิตครอบครัวของสุนทรภู่ซึ่งเราควรทราบก็คือ เมื่อรุ่นหนุ่ม
ครั้งอยู่ในวังหลัง สุนทรภู่เคยรักหญิงชาววังคนหนึ่งชื่อจัน และเคย
ต้องอาญาวังร่วมกันกับหญิงผู้นี้ แต่ความรักย่อมเป็นไปตามบุพเพสันนิวาส
ตอนหลังสุนทรภู่ก็ได้แต่งงานอยู่กินกับคนรักของท่านอย่างผาสุก แต่
สุนทรภู่มีอุปนิสัยเจ้าชู้และชอบดมสุราเป็นอาจิณ จนแม่จันทนไม่ไหว
พอมีลูกด้วยกันคนหนึ่งก็ทิ้งสุนทรภู่ไปมีสามีใหม่ จากนั้นมาสุนทรภู่ก็
เสียขวัญ มีภรรยาหลายคนเท่าที่ทราบนามคือ แม่นิ่ม แม่แก้ว แม่ม่วง

แม่งิ้ว แม่สุข และแม่บัวคำ แต่ท่านกวีเจ้าอารมณ์อยู่กับใครไม่ราบรื่น ส่วนบุตรของท่านนั้นมี ๓ คน คือ นายพัดเกิดจากแม่จัน นายตาบเกิดจากแม่นิ่ม และนายนิลเกิดจากแม่ม่วง

ชีวิตของสุนทรภู่สงบราบรื่นมาไม่นานก็ต้องเปลี่ยนแปลงไป เพราะพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคตลงใน พ.ศ. ๒๓๖๗ และพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เข้าใจกันว่าสุนทรภู่ถูกถอดจากยรรดาศักดิ์ขุนสุนทรโวหารและถูกปลดออกจากตำแหน่งราชการด้วยในตอนนี้ เพราะคนเรียกท่านว่าสุนทรภู่ตั้งแต่นั้นมา แทนที่จะเรียกนามยรรดาศักดิ์ขุนสุนทรโวหาร อนึ่ง สุนทรภู่เองก็ได้ปลงความไม่จีรังยั่งยืนของนามยรรดาศักดิ์ไว้ในนิราศภูเขาทองว่า “...แต่เรานี้สุนทรประทานตัว ไม่รอดชั่วเช่นสามโคกยิ่งโศกใจ สิ้นแผ่นดินสิ้นนามตามเสด็จ ต้องเที่ยวเตร็ดเตร่หาที่อาศัย” อนึ่ง ยังมีหลักฐานอ้างกันอีกว่าสุนทรภู่ต้องถูกถอดและออกจากราชการจริง คือ ในการแต่งคำรายาและวรรณคดีทวัดพระเชตุพนในรัชกาลที่ ๓ นั้น แม้แต่มหาดเล็กเลวก็ได้มีชื่อแต่งบทกลอนถวายในคราวนั้น แต่นามของสุนทรภู่ซึ่งเคยเป็นถึงอาลักษณ์นักปราชญ์แท้ ๆ หามีปรากฏอยู่ไม่ ยางทีสุนทรภู่คิดถึงเรื่องนี้กระมังจึงนำไปกล่าวเชิงน้อยใจไว้ในพระอภัยมณีว่า “พวกนักปราชญ์เปรียบเหมือนเพชรทั้งเจ็ดสี ไม่มีทองรองรับเป็นเรือนมณี รัศมีไม่สว่างกระจ่างตา เหมือนคนที่มีครูซึ่งรู้รอบ ไม่ทำชอบช่วย

กษัตริย์ขัดยศถา ต้องตกอับลับชื่อไม่ลือชา ดังจินดาไร้เรือนก็เหมือนกัน”

นอกจากจะถูกถอดและออกจากราชการแล้ว สุนทรภู่คงจะไม่เป็นที่สบพระราชหฤทัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย สุนทรภู่ไหวทันจึงหันเข้าพึ่งผ้ากาสาวพัสตร์เพราะหวาดเกรงพระราชอาญา นอกจากนั้นเหตุผลทางส่วนตัวของสุนทรภู่ก็มีเหมือนกัน ว่าทางประเพณีไทยในเรื่องการบวช สุนทรภู่เคยตั้งใจบวชมาตั้งแต่เมื่ออายุครบบวช คือคราวไปเมืองแกลง แต่ก็ไปป่วยเสียหาได้บวชไม่ ครั้นในรัชกาลที่ ๒ สุนทรภู่ก็เข้ารับราชการและยังไม่มีโอกาสจะบวชได้ อีกประการหนึ่งสุนทรภู่เป็นคนเจ้าอารมณ์ มักทะเลาะวิวาทกับญาติพี่น้องเสมอ มีภรรยาก็หลายคนแต่อยู่กับใครไม่ยืดเยื้อถาวร ครั้นมาถึงโอกาสที่สุนทรภู่เกรงพระราชอาญาเข้าด้วยจึงบวชใน พ.ศ. ๒๓๖๗ เมื่ออายุ ๓๙ ปี ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๗๒ สุนทรภู่ก็ได้เป็นครูของเจ้านายอีก ๒ พระองค์ คือเจ้าฟ้ากุลทลทิพยวดีได้ทรงมอบให้เจ้าฟ้ากลาง (เจ้าฟ้ามหามาลา สมเด็จกรมพระยาบำราบปรปักษ์) กับเจ้าฟ้าปวเรศได้ทรงมอบให้เจ้าฟ้าอาภรณ์ มาเป็นศิษย์อีก และได้ทรงส่งเสียอุปถัมภ์สุนทรภู่อยู่ต่อมา

ชีวประวัติของสุนทรภู่ในระหว่างบวชก็เป็นตอนที่ไม่ปกติ อีกตอนหนึ่ง โดยเฉพาะในเรื่องที่อยู่อาศัย ท่านต้องย้ายที่อยู่ไม่หยุดหย่อน จากวัดราชบูรณะไปอยู่วัดอรุณราชวราราม จากวัดอรุณราชวรารามไปอยู่วัด

พระเชตุพน / และจากวัดพระเชตุพนไปอยู่วัดเทพธิดาราม เข้าใจว่าเคยอยู่วัดมหาธาตุด้วย

ความเดือดร้อนในระหว่างสมณเพศปรากฏว่ามีขึ้นเป็นครั้งแรกขณะที่จำพรรษาอยู่วัดราชบูรณะ ท่านผู้อ่านคงจะจำได้ว่า สุนทรภู่นั้นตั้งแต่เป็นหนุ่มแน่นมามีชอเสียเรื่องสุรากับนารีเป็นข้อใหญ่ ครั้งนี้จะเป็นเรื่องสุราหรือนารีก็ไม่ทราบ เพราะทั้งสองอย่างล้วนเป็นศัตรูต่อสมณเพศวิสัย ท่านจึงต้องถูกออกจากวัดราชบูรณะ เดิมคิดจะออกไปอยู่ตามหัวเมือง จึงเดินทางไปนมัสการภูเขาทองจังหวัดพระนครศรีอยุธยา และแต่งนิราศภูเขาทองจารึกความขมขื่นของตัวเองลงไว้อย่างน่าฟัง นิราศเรื่องนี้วงวรรณกรรมเมืองไทยถือว่าเป็นนิราศเรื่องเอกของสุนทรภู่ ท่านแต่งขณะที่ไม่มีที่อาศัย จึงรำพันอย่างปวดร้าวว่า “โอ้สุธาหนาแน่นเป็นแผ่นพื้น ถึงสี่หมื่นสองแสนทั้งแดนไตร เมื่อเคราะห์ร้ายกายเราก็เท่านี้ ไม่มีที่พสุธาจะอาศัย ล้วนหนามเหน็บเจ็บแสบคับแคบใจ เหมือนนกไร้รังเร่อยู่เอกา...”

เมื่อไปนมัสการพระเจดีย์ภูเขาทองแล้ว สุนทรภู่เกิดกลับใจไม่อยู่หวเมืองดังความคิดเดิม จึงกลับมาจำพรรษาอยู่วัดอรุณราชวราราม แต่อยู่วัดอรุณราชวรารามได้ไม่นานก็ต้องย้ายอารามอีก เข้าใจว่ามาอยู่วัดพระเชตุพน มีเหตุอยู่๒ นัย นัยหนึ่งว่ามาฟังพระยามีกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส นัยหนึ่งว่ามาฟังพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงผนวชอยู่ สมัยนั้นเจ้านายโปรดการศึกษาบทกลอน โดยเฉพาะพระองค์เจ้าลักขณานุคุณนั้นโปรดปรานสุนทรภู่มาก

ในระหว่างที่มาอยู่วัดพระเชตุพนนี้ ท่านได้เดินทางไปอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง คราวนี้สุนทรภู่ไปหายาอายุวัฒนะที่วัดเจ้าฟ้าอากาศ และได้แต่งนิราศวัดเจ้าฟ้าใน พ.ศ. ๒๓๗๕ อีกเรื่องหนึ่ง เมื่อกลับจากจังหวัดอยุธยา นั้นว่าสุนทรภู่ได้ย้ายไปอยู่ที่วัดมหาธาตุ ขณะนั้นพระองค์เจ้าลักขณานุคุณลาผนวชแล้ว เห็นจะทรงชวนให้สุนทรภู่ไปอยู่วัดนั้น เพราะอยู่ใกล้วังท่าพระของพระองค์ท่าน และเป็นการสะดวกที่จะทรงอุปถัมภ์สุนทรภู่ในการส่งสำรับอาหาร พระองค์เจ้าลักขณานุคุณนั้นโปรดสักวามาก เมื่อทรงสักวามักนิมนต์สุนทรภู่ลงเรือสักวาด้วยเสมอ ทรงให้สุนทรภู่ยอกสักวาทั้ง ๆ ที่ยังเป็นพระอยู่ เจ้านายพระองค์นี้ทรงพระเมตตาสุนทรภู่มาก

ในเรื่องจำนวนพรรษาที่สุนทรภู่บวชอยู่นั้นไม่ทราบชัดว่ากี่แน่ เข้าใจว่าบวชสองหน คือพอพระองค์เจ้าลักขณานุคุณสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๓๗๘ เข้าใจว่าสุนทรภู่จะสึกระยะหนึ่ง (ภายหลังจึงบวชอีกครั้งหนึ่งจนถึง พ.ศ. ๒๓๘๕) ชีวิตตอนนี้ของสุนทรภู่เป็นชีวิตที่น่าสลดใจที่สุด แม้แต่ข้านก็ไม่มีอยู่ ต้องว้าเหว่เอกาเกือบจะกลายเป็นคนหลักลอย ต้องลงเรือเที่ยวขอทออยู่ตามสวนทำการค้าเล็ก ๆ น้อย ๆ มีความเป็นอยู่อย่างพ่อค้าเร่ที่ยากจนคนหนึ่ง

อนึ่ง นอกจากการขายของเล็ก ๆ น้อย ๆ สุนทรภู่ยังอาศัยอาชีพครูสอนหนังสือและขายผ้าปากในกระบวนกลอนเลี้ยงชีพด้วย การเขียนหนังสือยางเรื่องในยามตกอับนี้ สุนทรภู่จึงควรจะได้เกียรติสูงสุดในฐานะของกวีไทยคนแรกที่สามารถยึดอาชีพกวีเลี้ยงตัวได้ สุนทรภู่เป็นกวีมีชื่อโด่งดัง

มีเกียรติสูงเด่นในฐานะอาลักษณ์เก่า มีชีวประวัติโลดโผน มีนิสัยสนุกสนานอย่างคนเข้าใจโลกดี จึงมีคนชอบเรื่องและบทกลอนของท่าน แต่สมัยนั้น การพิมพ์ยังไม่แพร่หลายในเมืองไทย ใครนิยมบทกลอนของสุนทรภู่ก็มาคัดลอกไปอ่าน และชำระค่าจ้างให้ตามควร หนังสือสุนทรภู่แต่งตอนเมื่อตกยากครั้งนี้มีหลายเรื่อง เช่น นิราศพระแท่นดงรัง สุภาษิตสอนหญิง และลักษณวงศ์ เป็นต้น สุนทรภู่ได้กล่าวกลอนแนะนำผู้อ่านไว้ตอนท้ายกลอนสุภาษิตสอนหญิงว่า

"อย่าฟังเปล่าเอาแต่กลอนสุนทรเพราะ จงพิเคราะห์คำเลิศประเสริฐศรี
เอาเป็นแบบสอนตนพ้นราคี กันบัดสีฉินเขานินทา"

สุนทรภู่จะตกทุกข์ได้ยากนานเท่าไรไม่ปรากฏ แต่ภายหลังได้พึ่งร่มโพธิ์ร่มไทรให้ความร่มเย็นอีกครั้งหนึ่ง คือสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ กวีองค์หนึ่งในรัชกาลที่ ๓ ทรงอุปการะโปรดให้มาอยู่ในวังของท่าน กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ (พระองค์เจ้าหญิงวิลาศ) พระพี่นางของพระองค์เจ้าลักขณานคณึกทรงเมตตา เพราะโปรดปรานเรื่องพระอภัยมณีของสุนทรภู่มาก จึงทรงรับสั่งให้แต่งต่อถวายเดือนละเล่ม นอกจากนี้ยังแต่งสิงหไตรภพถวายกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ต่อจากที่แต่งถวายเจ้าฟ้าอาภรณ์อีก ในระหว่างที่พึ่งพระบารมีเจ้านายทั้งสองพระองค์นี้ สุนทรภู่ได้มีโอกาสไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ ราว พ.ศ. ๒๓๘๕ และได้แต่งนิราศพระประทมขึ้นเที่ยวหนึ่งในตอนนี้ ต่อมาเมื่อกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพสิ้นพระชนม์แล้ว สุนทรภู่ก็ยังคงพึ่งพระบารมีเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศ-

รังสรรค์อยู่ด้วยความผาสุก ครั้งหนึ่งได้อาสาไปหาของต้องพระประสงค์ที่จังหวัดเพชรบุรี จึงแต่งนิราศเมืองเพชรเป็นนิราศเรื่องสุดท้าย

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ชาตาชีวิตของสุนทรภู่ก็กลับรุ่งโรจน์ขึ้นอีก สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ได้รับสถาปนาเป็นพระยาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พอได้ทรงประกอบพระราชพิธีบวรราชาภิเศกแล้วก็โปรดเกล้าฯ ให้สุนทรภู่เป็นพระสุนทรโวหาร เจ้ากรมพระอาลักษณ์ฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล ขณะนั้นท่านอายุได้ ๖๖ ปี ภายหลังนายตาบยุตรสุนทรภู่ได้แต่งเพลงยาวไว้เป็นที่ระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณตอนหนึ่งว่า “ถึงพระราชวังบวรสะท้อนจิต คะนึงคิดถึงบิดาน้ำตาไหล พระปิ่นเกล้าเจ้าสุธานิคาลัย เสด็จไปสู่ที่นิรพาณ เคยชุบเลี้ยงบิดามาแต่ก่อน ให้เป็นที่พระสุนทรโวหาร ทั้งเบี้ยหวัดผ้าปีมีประทาน พระโปรดปรานชุบเลี้ยงเป็นเทียงธรรม์ เคยมาบอกสักวาหน้าที่นั่ง แต่คราวครั้งก่อนบิดาจะอาสัญ น้อมศิโรตม์กราบก้มบังคมคัล พระคุณนั้นล้นลบภพไตร”

ในระยะที่เป็นพระสุนทรโวหารนี้ ได้แต่งหนังสืออีก ๒ เรื่อง คือบทละครเรื่องอภัยนุราช ถวายพระยงค์เจ้าดวงประภาพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว กับเสภาพระราชพงศาวดาร เรื่องหลังนี้พระบาทสมเด็จพระจอมกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้แต่ง นอกจากนี้ยังมีบทเห่สำหรับกล่อมเจ้านายที่ยังทรงพระเยาว์อีกด้วย

สุนทรภู่อมตกวีไทยได้ครองตำแหน่งเจ้ากรมพระอาลักษณ์อันมีเกียรติอยู่ ๕ ปี ก็ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๘ รวมอายุได้ ๗๐ ปี นับว่าเป็นผู้มีอายุยืนคนหนึ่ง ครูภาษาไทยคนสำคัญตายมาแล้ว ๑๐๐ ปีเศษ แต่ว่าคำสอนของท่านยังไม่สูญหาย ปรัชญาและภาษิตของท่านยังประทับใจคนทั่วไป ท่านเองเป็นคนกล่าวว่า “อันดีชั่วตัวตายเมื่อภายหลัง ชื่อก็ยังยืนอยู่ไม่รู้หาย”

สุนทรภู่รักและหลงใหลในการประพันธ์มาก ในปัจจุบันจะเห็นได้ว่างานของท่านได้แพร่หลายออกไปกว้างขวางเพียงไร สมดังคำประพันธ์ที่ท่านได้แต่งและตั้งเจตจำนงไว้ดังต่อไปนี้

“ใช่จะแกล้งแต่งประกวดอวดฉลาด ทำนิราศรักมิตรพิสมัย
ด้วยจิตรักกาพย์กลอนอักษรไทย จึงตั้งใจแต่งคำแต่ลำพัง
หวังจะให้ลือเลื่องในเมืองหลวง -คนทั้งปวงอย่าว่าเราบ้าหลัง
ถ้าใครเป็นก็จะเห็นว่าจริงจัง ประดุจดังน้ำจิตเราคิดกลอน
ขอเดชะถ้อยคำที่ร่ำเรื่อง ให้ลือเลื่องเลิศลักษณ์ในอักษร
ขอเชิญไทยเทวราชประสาทพร ให้สุนทรลือทั่วธานีเอย
(นิราศพระแท่นดงรัง)

อย่างหม่อมฉันอันทึดึและชั่ว ถึงลับตัวก็แต่ชื่อเขาลือฉาว
เป็นอาลักษณ์นักเลงทำเพลงยาว เขมรลาวลือเลื่องถึงเมืองนคร
(เพลงยาวถวายโอวาท)

หนึ่งขอฝากปากคำทำหนังสือ ให้ลือชื่อทั่วพ้าสุธาสถาน
สุนทราอาลักษณ์เจ้าจักรวาล พระทรงสารศรีเสวตเกศกุญชร
(นิราศพระประธม)

งานวรรณกรรมของสุนทรภู่ ตลอดเวลาที่เขียนอยู่ราว ๕๐ ปีนั้นมีค่ามาก นับเป็นกวีที่สร้างวรรณกรรมไว้มากที่สุดคนหนึ่ง คำประพันธ์ของท่านได้พิมพ์ออกแพร่หลายในสมัยรัชกาลที่ ๕ แทบทุกเรื่องทำให้ผู้พิมพ์จำหน่ายร่ำรวยไปตาม ๆ กัน เช่นหมอสมิธ เจ้าของโรงพิมพ์ที่บางคอแหลมเป็นต้น เพียงแต่พิมพ์เรื่องพระอภัยมณีจำหน่ายก็ได้กำไรสร้างตึกได้ทีเดียว ทั้งนี้แสดงว่าเรื่องของสุนทรภู่เป็นที่นิยมชมชื่นกันมาก

ในที่นี้จะขอเรียงงานของสุนทรภู่ตามลำดับเวลา แต่งก่อนหลัง เท่าที่รวบรวมได้คือ

๑. โคบุตร (ราว พ.ศ. ๒๓๔๙) เป็นวรรณกรรมประโลมโลกเรื่องแรกของสุนทรภู่เท่าที่ทราบ

๒. นิราศเมืองแกลง (พ.ศ. ๒๓๕๐) เป็นนิราศเรื่องแรกในจำนวน ๘ เรื่อง ที่สุนทรภู่แต่ง และเป็นนิราศเรื่องยาวที่สุดของท่านด้วย

๓. นิราศพระบาท (แต่งในต้นรัชกาลที่ ๒)

๔. พระอภัยมณี (แต่งในขณะติดคุกในรัชกาลที่ ๒ และแต่งต่อเรื่อยไปจนถึงในสมัยรัชกาลที่ ๓ รวม ๙๔ เล่มสมุดไทย แต่ตอนหลัง ๆ เข้าใจกันว่ามิใช่สำนวนสุนทรภู่ทั้งหมด) วรรณคดีสโมสรยกย่องว่าพระอภัยมณีเป็นยอดของกลอนนิทาน

๕. เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนกำเนิดพลายงาม แต่งในรัชกาลที่ ๒ เป็นบทกลอนที่บรรเจิดบรรจงที่สุด

๖. สวัสดิรักษา (ราว พ.ศ. ๒๓๖๔—๖๗) แต่งเมื่อเป็นพระอาจารย์ของเจ้าฟ้าอาภรณ์

๗. นิราศภูเขาทอง (ราว พ.ศ. ๒๓๗๐) เป็นนิราศเยี่ยมยอดของท่านสั้นที่สุดแต่ขับใจที่สุด เพราะได้พรรณนาชีวิตเศร้าของท่านไว้อย่างซึ้งใจ

๘. นิราศเมืองสุพรรณ (แต่งขณะบวชในรัชกาลที่ ๓) เป็นวรรณกรรมเรื่องเดียวของสุนทรภู่ที่เป็นโคลง

๙. พระไชยสุริยา (แต่งเป็นกาพย์รุ่นเดียวกับนิราศเมืองสุพรรณ)

๑๐. นิราศวัดเจ้าฟ้า (แต่งภายหลังนิราศสุพรรณ) เป็นนิราศที่สุนทรภู่ใช้ชื่อหนูพัดซึ่งเป็นบุตรเป็นผู้แต่งแทนตนเอง

๑๑ รำพันพิลาป (ราว พ.ศ. ๒๓๘๕)

๑๒. นิราศอิเหนา (แต่งรุ่นเดียวกับนิราศเมืองสุพรรณ) เป็นนิราศเรื่องเดียวที่สุนทรภู่มิได้พูดถึงตนเอง

๑๓. สุภาษิตสอนหญิง (ราว พ.ศ. ๒๓๘๐—๘๓)

๑๔. ลักษณวงศ์ วรรณกรรมประโลมโลก สุนทรภู่แต่งเพียง ๙ เล่มสมุดไทย มีคนแต่งต่ออีก ๓๐ เล่มสมุดไทย

๑๕. สิงหไตรภพ วรรณกรรมประโลมโลก สุนทรภู่แต่งเพียง ๙ เล่มสมุดไทย ยังไม่จบ

๑๖. นิราศพระประธม (พระปฐม) แต่ง พ.ศ. ๒๓๘๕

๑๗. นิราศเมืองเพชร เป็นนิราศเรื่องสุดท้ายของท่าน มีมาตรฐานคล้ายคลึงกับนิราศภูเขาทอง (แต่งปลายรัชกาลที่ ๓ ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๘๘—๒๓๙๒)

๑๘. บทละครเรื่อง อภัยนุราช (แต่งในรัชกาลที่ ๔) เป็นบทละครเรื่องเดียวของท่าน ขนาด ๑ เล่มสมุดไทย

๑๙. เสภาพระราชพงศาวดาร (แต่งในรัชกาลที่ ๔) พระยาทรงสุรเดชพระยอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้แต่งถวาย ขนาด ๒ เล่มสมุดไทย นับว่าเป็นเรื่องสุดท้ายของท่านเท่าที่ปรากฏ

ขอให้เราพิจารณากันว่านอกจากวรรณกรรมอันมากมายแล้ว สุนทรภู่ได้สร้างสิ่งอนุสรณ์อันใดไว้บ้าง เราน่าจะภาคภูมิใจที่ครูภาษาไทยผู้นี้ได้เป็นผู้วางแบบแผนดังต่อไปนี้ คือ

๑. การเล่านิทานเป็นคำกลอน แต่ก่อนกวีมักเล่านิทานด้วยฉันท์กาพย์และลิลิตเป็นพื้น สุนทรภู่แต่งนิทานเป็นกลอนสุภาพเป็นเรื่องแรก คือเรื่องโคบุตร นับว่าสุนทรภู่นำขึ้นก่อนใคร ๆ หลังจากนั้นกวีไทยอื่น ๆ ก็เห็นดีตาม จึงใช้กลอนแต่งเรื่องของตนบ้าง เรื่องที่เรียกว่ากลอนประโลมโลก เช่น เรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ ทั้งหลาย ล้วนใช้กลอนแต่งตามสุนทรภู่ทั้งสิ้น นับว่าท่านได้เป็นผู้ริเริ่มในเรื่องนี้

๒. การเพิ่มสัมผัสใน ในกลอน ตามธรรมดากลอนสุภาพนั้นแม้จะไม่มีสัมผัสในก็ได้ แต่สุนทรภู่ครูภาษาไทยท่านเห็นว่าสัมผัสในทำความไพเราะของกลอนขึ้นอีกมาก ฉะนั้นท่านจึงแต่งกลอนของท่านโดยให้มีสัมผัสใน ในทุกวรรค ไม่ว่าจะเป็นเรื่องโคบุตร พระอภัยมณี หรือ

นิราศต่าง ๆ เป็นศิลปะที่ก่อให้เกิดความไพเราะจริง ๆ กวีทั้งหลายจึงถือว่าท่านเป็นผู้สร้างศิลปะนี้ขึ้นในกลอน และแต่งตามท่านสืบเนื่องกันมา ฉะนั้นจะกล่าวว่าสัมผัสในเป็นศิลปะที่ท่านนำขึ้นก็เห็นจะไม่ผิด

๓. การแต่งตำราสอนเด็ก โดยเฉพาะกาพย์เรื่องพระไชยสุริยา มีประโยชน์ในการสอนเด็กไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น สมัยนั้นนิยมสอนกันด้วยกวีนิพนธ์มากกว่าสมัยนี้ ผู้สอนท่องกาพย์ของสุนทรภู่กันอย่างนกแก้ว คือไม่เข้าใจความหมายของกวีนิพนธ์มากนักโดยเฉพาะความหมายของถ้อยคำ เช่นที่ว่า “เข้าแต่หอล่อกามา” ว่ากันเรื่อยมาโดยไม่นึกถึงความหมาย หรือนึกถึงก็ไม่ทราบความหมายอันแท้จริง แต่กวีนิพนธ์เรื่องนี้ของสุนทรภู่ดีในฐานะกวีนิพนธ์ชิงมชอมาก โดยเฉพาะเรื่องการสัมผัส ถึงกับพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ผู้แต่งตำราเรียนภาษาไทย ชื่อ มูลบทบรรพกิจ ก็ต้องนำเรื่องกาพย์พระไชย-สุริยาของสุนทรภู่มาสอนอ่านเทียบมาตราต่าง ๆ ตั้งแต่แม่ ก. กา ถึงแม่เกยตอนจบสุนทรภู่ใช้คำว่าภมรา ซึ่งคงหมายถึงชื่อของท่านนั่นเอง ดังนี้

◎ ภุมราการุญสุนทร ไว้หวังสั่งสอน เด็กอ่อนอันเยาว์เล่าเรียน

◎ ก. ข. ก. กาว่าเวียน หนูน้อยค่อยเพียร อ่านเขียนผสมกมเกย

◎ ระวังตัวกลัวครูหนูเอ๋ย ไม้เรียวเจียวเหวย กูเคยเข็ดหลาบขวาบเขียว.

ฯลฯ

สุนทรภู่เป็นบรมครูของกลอนสุภาพ งานของท่านเป็นตำรากลอนสุภาพ วิธีเขียนของท่านเป็นแบบฉบับของนักแต่งกลอนทั้งรุ่นเดียวกับท่านและตลอดมาจนรุ่นทุกวันนี้ หนังสือเรื่องพระอภัยมณีได้รับยกย่องว่าเป็นวรรณกรรมประเภทกลอนสุภาพที่ยอดเยี่ยมของชาติ สุนทรภู่มีลูกศิษย์มากมาย ทั้งโดยตรงและโดยปริยาย ตั้งแต่หนุ่ม ๆ อายุราว ๒๑ ปี ก็มีศิษย์แล้ว ดังท่านกล่าวไว้ในนิราศเมืองแกลงว่ามีศิษย์ติดตามไปด้วย ๒ คน คือ นายน้อยกับนายพุ่ม ไม่ปรากฏว่าศิษย์ทั้งสองได้แสดงฝีมือในเรื่องกลอนไว้อย่างไรบ้าง ศิษย์ที่ปรากฏในรุ่นหลัง ๆ ก็คือนายมี ผู้แต่งนิราศเดือนและนิราศเมืองถลาง ศิลปะของท่านผู้นี้ในกระบวนนิราศนับว่าแต่งได้ดีใกล้ ๆ อาจารย์ทีเดียว หม่อมราโชทัยเจ้าของนิราศลอนดอนก็เป็นศิษย์ของสุนทรภู่ นอกจากนั้นก็มีศิษย์หญิง คือ คุณพุ่ม กวีหญิงผู้ชำนาญเพลงยาว และคุณสุวรรณกวีหญิงเจ้าของเรื่อง "พระมะเหลเถไถ" เป็นต้น ถ้าจะพูดให้สั้นและถูกต้องแล้ว เราต้องนับว่านักกลอนสุภาพทุกคนเป็นศิษย์ของท่าน ไม่ว่าเจ้าไม่ว่าไพร่ ไม่ว่าสมัยนั้นหรือสมัยนี้ แม้แต่บุคคลที่เป็นศัตรู ขอยืนยันว่าเพราะขันไม่ถึง ในที่สุดก็ต้องแอบสดุดีเคารพท่านในใจ และไม่พ้นเอาท่านเป็นครู ดังความในอธิษฐานของสุนทรภู่ในนิราศพระประธมตอนหนึ่งว่า

"อนึ่งมนุษย์อุตริติต่างต่าง แล้วเอาอย่างเทียบทำคำอักษร
ให้พ้นเฟือนเหมือนเราสาบในกาพย์กลอน ต่อโอนอ่อนออกชื่อจึงลือชา"

ในฐานะของครู สุนทรภู่เชิดชูภาษาไทยอย่างสูงสุดและอุทิศชีวิตเพื่อวัฒนธรรมภาษาไทยโดยแท้ ในฐานะของกวี สุนทรภู่ได้ทำหน้าที่ของท่านอย่างครบครัน มีวรรณกรรมมากมายมอบไว้แก่ชาติไทย ในฐานะของปรัชญาเมธี โลกทัศน์ของท่านกว้างขวาง และในฐานะของมนุษย์ สุนทรภู่ดำรงชีวิตอย่างมิได้เบียดเบียนใคร

ท่านคงจะรู้สึกเหมือนข้าพเจ้ารู้สึกว่า ยิ่งอ่านวรรณกรรมของสุนทรภู่ ยิ่งอยากรู้จักตัวท่าน ยิ่งรู้จักยิ่งอยากศึกษา ยิ่งศึกษายิ่งนิยมชมชื่น ยิ่งนิยมชื่นชมก็ยิ่งเทิดทูนท่าน เทิดทูนท่านในฐานะครูภาษาไทยที่ควรเป็นตัวอย่างในเรื่องวุฒิของท่าน พระราชธรรมนิเทศ (เพียร ราชธรรมนิเทศ) เคยเปรียนชมสุนทรภู่ว่า

"สุนทรภู่ครูกวีมีชื่อนัก
ทั้งสามเมาเข้าอิงสิงสุนทร
ถ้าไม่เมาสราหรืออนารี
ในชีวิตตั้งแต่ต้นจนถึงปลาย
แต่การเมาครูเฒ่าสุนทรภู่
มันเป็นเรื่องกรรมเวรเช่นเราเรา
ถึงเมาเหล้าก็ไม่เมาเป็นอาจิณ
แถมจาริกบาปกรรมที่ทำไว้
ว่าเมาเหล้าเมารักเมาอักษร
ไม่มีวันพักผ่อนหย่อนใจกาย
ก็เมาการกวีเป็นที่หมาย
ไม่มีวายว่างเว้นเป็นคนเมา
เมาทั้งรู้อักโขไม่โง่เขลา
ที่หลงเข้าหลุมกิเลสเหตุพาไป
ครั้นสร่างสิ้นสิ่งชั่วกลับตัวได้
ลงในเรื่องบทกลอนที่สอนคน."

เจือ สตะเวทิน

บาทหลวง เอฟ. เอมิล กอลมเบท์

พ.ศ. ๒๓๕๒ – ๒๔๗๖

บาทหลวง เอฟ. เอมิล กอลมเบท์ เกิดที่เมืองแก็พ (Gap) ห่างจากกรุงปารีสไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ประมาณ ๗๖๖ กิโลเมตร ณ หมู่บ้านในเขตวัดอัสสัมชัญ เมื่อวันที่ ๒๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๙๒ ในตระกูลผู้มีอันจะกิน บาทหลวงกอลมเบท์มีพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน ๑๑ คน พี่ชายใหญ่ได้บวชเป็นบาทหลวงเช่นเดียวกับตัวท่าน

บาทหลวงกอลมเบท์เริ่มการศึกษาในโรงเรียนประจำหมู่บ้านนั้น แล้วจึงไปเรียนต่อที่วิทยาลัยนักบวช เมืองออมบรอง (Embrun) และได้บวชเป็นบาทหลวงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๓ ในปีต่อมาสมัครเข้าในคณะเผยแพร่คริสตศาสนาในกรุงปารีส เป็นที่ตกลงว่าท่านจะเป็นผู้มาทำงานในประเทศไทย

บาทหลวงกอลมเบท์ ออกเดินทางจากฝรั่งเศสโดยทางเรือเมื่อวันที่ ๓๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๑๔ (ถ้านับปีอย่างปัจจุบันก็เป็น พ.ศ. ๒๔๑๕) ถึงกรุงเทพ ฯ วันที่ ๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๑๕ ถ้าเป็นสมัยนี้เราก็คงจะรู้สึกว่าการเดินทางเนิ่นนานเหลือเกิน แต่สมัยเมื่อบาทหลวงกอลมเบท์เดินทางนั้น ท่านก็มีสิ่งต้นเต้นพอใจอยู่เหมือนกัน คือเรือลำที่มานั้นอยู่ในหมู่เรือรุ่นแรกซึ่งเดินทางผ่านคลองสุเอซแทนที่จะต้องอ้อมแหลมกู๊ดโฮปเหมือนผู้เดินทางมาก่อนไม่นานนัก

บาทหลวงกอลมเบท์มาอยู่กรุงเทพ ฯ ได้ไม่นานก็ล้มเจ็บลงอย่างหนัก เมื่อหายดีแล้วท่านพูดกับเล่นกับจริง ว่า ที่ไม่อยากตายก็เพราะยังมีงานที่อยากทำในเมืองไทยอีกมาก ใน พ.ศ. ๒๔๑๘ บาทหลวงกอลมเบท์ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าอธิการแห่งโบสถ์อัสสัมชัญในกรุงเทพ ฯ ท่านได้สังเกตเห็นเด็กที่มาวิ่งเล่นอยู่แถบใกล้ ๆ โบสถ์นั้นว่าอยู่เปล่าประโยชน์ไม่ได้เล่าเรียนหรือรับการฝึกหัดอบรมแต่อย่างไร จึงคิดหาหนทางที่จะให้การศึกษาแก่เด็กเหล่านี้ ใน พ.ศ. ๒๔๒๐ จึงเริ่มเปิด "โรงเรียนไทย–ฝรั่งเศส" ขึ้น แต่ขณะนั้น ตัวเด็กก็ดี บิดามารดาและผู้ปกครองของเด็กไทยสมัยนั้นก็ดี ยังไม่นิยมการเล่าเรียนนัก โรงเรียนของบาทหลวงกอลมเบท์จึงมีแต่เด็กกำพร้า ที่บาทหลวงรับมาเลี้ยงดูและสอนหนังสือให้อยู่ไม่กี่คน ใน พ.ศ. ๒๔๒๒ บาทหลวงกอลมเบท์เปิดสอนวิชาภาษาอังกฤษขึ้นอีกแผนกหนึ่ง และเรียกชื่อโรงเรียนว่า "โรงเรียนไทย – อังกฤษ – ฝรั่งเศส" แต่ก็ยังมีนักเรียนเพียง ๑๒ คนเท่านั้น

ในเวลานั้นการศึกษาของไทยเริ่มจะตื่นตัวขึ้นก็ด้วยพระปรีชาสามารถของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งทรงเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการและผู้อำนวยการโรงเรียนสุนันทาลัย อันเป็นโรงเรียนของรัฐบาล

เมื่อบาทหลวงกอลมเบท์ได้บาทหลวงผู้ช่วยมาอีกสองคน ก็เริ่มจัดตั้งโรงเรียนอัสสัมชัญขึ้นเมื่อวันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๒๗ วันแรกที่โรงเรียนอัสสัมชัญเริ่มเปิดสอนมีนักเรียนเพียง ๓๓ คน ครูอื่น ๆ

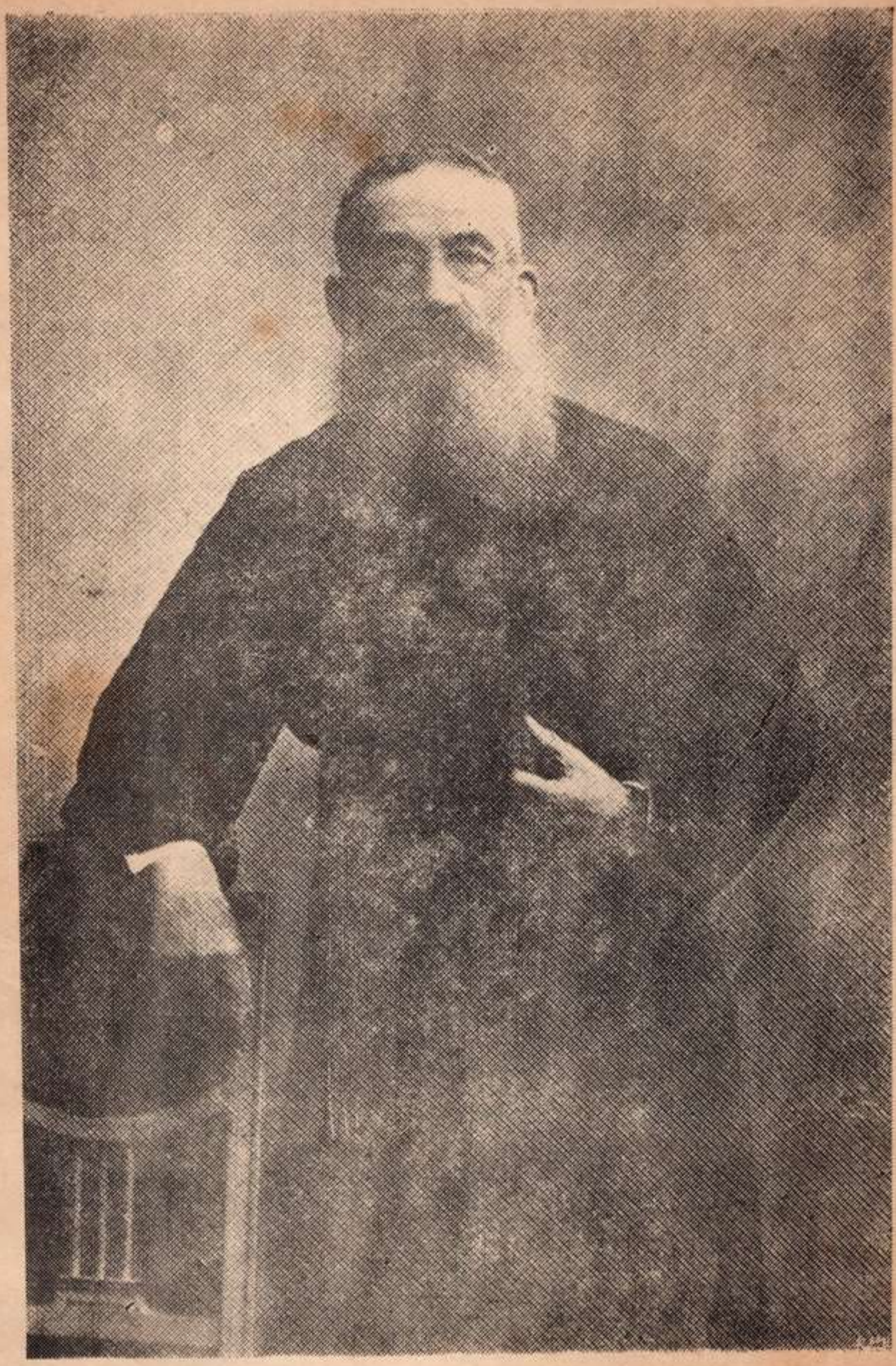

บาทหลวง เอฟ. เอมิล กอลมเบท์

พากันท้อถอย แต่บาทหลวงกอลมเบท์ก็คอยปลุกปลอบกำลังใจอยู่เสมอ ในตอนปลายปีการศึกษานั้นมีผู้ลงชื่อขอเข้าสมัครเรียนถึง ๗๕ คน ในวันที่ ๒๑ ธันวาคม มีงานสันนี้ บาทหลวงกอลมเบท์ได้จัดให้มีพิธีแจกรางวัลและมีละครเป็นภาษาอังกฤษและภาษาฝรั่งเศส ผู้มาในงานแสดงความพอใจและชมเชยมาก เมื่อโรงเรียนเปิดเรียนปีการศึกษาใหม่มีนักเรียนเพิ่มขึ้นเป็น ๑๓๐ คน การที่นักเรียนเพิ่มจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็วนี้ แม้จะทำความชื่นใจให้แก่ท่านอย่างมากก็ตาม แต่ก็ต้องประสบปัญหาเฉพาะหน้าเรื่องไม่มีที่พอให้นักเรียนศึกษา ท่านจึงต้องคิดขยับขยายหาหนทางให้ได้สร้างโรงเรียนขึ้นใหม่ แต่ก็ไปติดที่ปัญหาขาดแคลนเงินอีก เพราะตั้งใจว่าถ้าจะสร้างใหม่ก็จะสร้างให้ใหญ่ไว้เสียทีเดียว บาทหลวงกอลมเบท์จึงเริ่มยอกขุญเรี่ยไรเงินสร้างโรงเรียน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ก็ได้ทรงพระกรุณาพระราชทานเงินสมทบทุนด้วย เจ้านาย ข้าราชการไทย ตลอดจนคณะทูตานุทูตและพ่อค้าชาวต่างประเทศในเมืองไทยก็ได้ร่วมใจกันช่วยบริจาคเป็นจำนวนมาก ในที่สุดเมื่อได้ทุนพอเพียงแล้ว บาทหลวงกอลมเบท์ก็ได้กราบบังคมทูลเชิญเสด็จสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ทรงวางศิลาฤกษ์ตึกโรงเรียนอัสสัมชัญปัจจุบันนี้ เมื่อวันที่ ๑๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๐

ต่อมาอีกประมาณเดือนหนึ่ง บาทหลวงกอลมเบท์ได้จัดสร้างสถานที่เลี้ยงเด็กกำพร้าขึ้น เพราะบรรดาเด็กที่ท่านรับไว้เลี้ยงดูอยู่นั้นมีมากจนไม่มีที่อยู่พอเพียง จึงต้องจัดการสร้างอาคารขึ้นใหม่ ใช้เป็นที่เลี้ยงดูเด็กกำพร้าโดยเฉพาะ

โรงเรียนอัสสัมชัญที่สร้างขึ้นใหม่นี้เปิดใช้ในต้นปีการศึกษา พ.ศ. ๒๔๓๓ มีที่พอจะรับนักเรียนได้ประมาณสี่เท่าของจำนวนนักเรียนที่มีอยู่ในขณะนั้น ด้วยเหตุนี้จึงมีเสียงตำหนิว่าบาทหลวงกอลมเบท์สุรุ่ยสุร่ายเกินความจำเป็น ตัวอย่างเช่นสังฆราชเวย์ (Bishop Vey) ซึ่งมิได้อยู่ในประเทศไทยขณะที่บาทหลวงกอลมเบท์ดำเนินการสร้างโรงเรียนอัสสัมชัญใหม่ เมื่อกลับมาเห็นโรงเรียนนี้ใหญ่โตกว่าที่บาทหลวงกอลมเบท์ซึ่งเป็นผู้ช่วยของท่านว่า “ท่านจะสร้างวังมหึมานี้ไว้ทำไมกัน ท่านคิดว่าก่อนท่านมรณะจะได้เห็นนักเรียนเต็มหรือ” แต่บาทหลวงกอลมเบท์กลับเรียนตอบว่า “เกล้ากระผมตั้งใจจะสร้างให้ใหญ่กว่านี้อีก คิดใคร่จะต่อขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง แต่ขัดด้วยไม่มีเงินทุนพอเพียง ถึงแม้ในชีวิตของเกล้ากระผมจะไม่เห็นนักเรียนเต็มโรงเรียน เกล้ากระผมก็ยังเชื่อมั่นว่าต่อไปเด็กในกรุงเทพฯ จะเพิ่มจำนวนขึ้น จนต้องเพิ่มโรงเรียนใหญ่ ๆ อย่างนี้อีกหลายแห่ง และคนชั้นหลังเกล้ากระผมจะต้องรู้สึกเสียดายเสียอีกว่า เกล้ากระผมมิได้สร้างเพิ่มขึ้นไว้อีกชั้นหนึ่ง ดังที่เกล้ากระผมปรารถนา” ท่านสังฆราชก็เลยกล่าวประชดว่า “ขอให้ท่านอยู่ถึงได้เห็นความฝันอันวิจิตรงดงามของท่านนี้กลายเป็นความจริงด้วยเถิด” แต่ไม่นานนักนักเรียนก็เพิ่มขึ้นจนไม่มีที่เรียนพอ จึงต้องซ่อมแซมปรับปรุงอาคารหลังเก่าๆ ที่มิได้ใช้เรียน ให้เป็นห้องเรียนเพิ่มขึ้นอีก

บาทหลวงกอลมเบท์ทำงานมาด้วยความเหน็ดเหนื่อยทั้งในด้านดำเนินงานในโรงเรียนอัสสัมชัญ และงานฝ่ายคริสตศาสนา ท่านอยากจะได้บาทหลวงมาเป็นครูเพิ่มเติมอีก ต่อมาไม่ช้าบาทหลวงกอลมเบท์ก็รู้สึกว่าสุขภาพของท่านทรุดโทรมลงมาก เพราะต้องกรากกรำอยู่กับงาน จึงต้องกลับไปรักษาตัวที่ยุโรปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ ท่านได้ฝากโรงเรียนอัสสัมชัญไว้ในความดูแลปกครองของบาทหลวงคณะเซนต์คาเบรียล ซึ่งเดินทางมาถึงกรุงเทพ ฯ ในปีนั้นรวม ๙ คนด้วยกัน และได้เข้าเป็นครูโรงเรียนอัสสัมชัญทั้งหมด บาทหลวงกอลมเบท์ต้องรักษาตัวอยู่ในประเทศฝรั่งเศสถึงสองปี เมื่อกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ ในวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๕ บรรดาศิษย์เก่าได้ร่วมกันจัดงานต้อนรับอย่างเอิกเกริก

เมื่อจัดตั้งโรงเรียนชายได้เรียบร้อยแล้ว บาทหลวงกอลมเบท์ก็ดำริการสร้างโรงเรียนหญิงสืบต่อไป และก็สร้างสำเร็จเป็นโรงเรียนอัสสัมชัญคอนแวนต์ใน พ.ศ. ๒๔๔๗ ต่อมาอีก ๑ ปี ท่านได้จัดสร้างโบสถ์อัสสัมชัญใหม่ ซึ่งสำเร็จเรียบร้อยเปิดใช้ได้ใน พ.ศ. ๒๔๖๑ และใช้ต่อมาจนทุกวันนี้

บาทหลวงกอลมเบท์ได้ดำเนินงานทางคริสตศาสนา และการให้การศึกษาแก่กุลบุตรกุลธิดาชาวไทยมาเป็นเวลารวมถึง ๕๐ ปี จึงเป็นที่เคารพรักใคร่ของผู้ที่เกี่ยวข้องทุกคน ดังจะเห็นได้ว่า ในงานฉลองอายุครบ ๖ รอบใน พ.ศ. ๒๔๖๕ ท่านได้รับเครื่องอิสริยาภรณ์อันสูงเกียรติจากรัฐบาลฝรั่งเศส และได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์เบญจมาภรณ์ช้างเผือกจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกด้วย

บาทหลวงกอลมเบท์ยังคงทำงานอย่างเข้มแข็งต่อมาได้เพียง ๔ ปี ก็ล้มเจ็บลงต้องเข้ารักษาตัว ณ โรงพยาบาลเซนต์หลุย ใน พ.ศ. ๒๔๖๙ นับแต่นั้นมาท่านก็ป่วยทุพพลภาพ ระหว่างป่วยนั้นก็ยังเอาใจใส่สดับตรับฟังและให้คำแนะนำในเรื่องงานโรงเรียนอัสสัมชัญ ตลอดจนสนทนาอย่างรื่นเริงกับมิตรสหายและบรรดาศิษย์เก่าที่ไปเยี่ยมเยียนท่านอยู่เสมอ เมื่อมีผู้คนเคยไปเยี่ยม ท่านมักแสดงความดีใจเมื่อได้พบ และแสดงความเสียดายเมื่อเขาลากลับทุกครั้งไป บาทหลวงกอลมเบท์ถึงแก่มรณภาพเมื่อวันที่ ๒๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ ณ โรงพยาบาลเซนต์หลุยส์ ในงานพิธีฝังศพเมื่อวันที่ ๒๕ สิงหาคม ณ โบสถ์อัสสัมชัญนั้น ได้มีบุคคลสำคัญไปร่วมพิธีไว้อาลัยแก่บาทหลวงกอลมเบท์ ผู้ซึ่งอัสสัมชนิกทั้งหลายเรียกว่า "พ่อ" มากมายหลายท่าน เป็นต้นว่า พลเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา (พจน์ พหลโยธิน) นายกรัฐมนตรีขณะนั้น และรัฐมนตรีอื่นๆ อีกหลายท่าน คณะทูตและกงสุลของประเทศต่าง ๆ อีกมาก บรรดาอัสสัมชนิกที่เป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ และเป็นบุคคลสำคัญในหน้าที่อื่น ๆ ของเมืองไทยก็พร้อมเพรียงกันไปไว้อาลัยท่าน อาทิ เจ้าพระยาศรีธรรมาธิเบศร์ (จิตร ณ สงขลา) พระยาศรีวิสารวาจา (เทียนเหลียง ฮุนตระกูล) และพระยามานวราชเสวี (ปลอด ณ สงขลา) เป็นต้น

บาทหลวงกอลมเบท์ สมควรได้รับสมญาว่าเป็นหลวงพ่ออันแท้จริงของบรรดานักเรียนอัสสัมชัญ เพราะท่านคอยดูแลเอาใจใส่กุลบุตรที่เล่าเรียนด้วยความเมตตากรุณาและด้วยความเป็นธรรม เหตุนี้ผู้ที่ได้รับการศึกษา

ในโรงเรียนอัสสัมชัญระหว่างที่ท่านยังมีชีวิตอยู่ ส่วนมากจึงมีความเคารพเกรงกลัวและรักใคร่ท่านมาก เพราะว่าผู้ใดตอบแทนความชั่วและความดีด้วยความเป็นธรรมและมีความหวังดี ท่านผู้นั้นพึงได้รับการบูชา ฉะนี้

(ข้อความส่วนใหญ่ได้มาจากหนังสือกึ่งศตพรรษของโรงเรียนอัสสัมชัญ)

ศาสตราจารย์ พระยาอนุมานราชธน

เจ้าพระยาภาสกรวงศ์

(พร บุนนาค)

พ.ศ. ๒๓๙๒ — ๒๔๖๓

เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ มหาประยูรพงศ์ปัจฉิมดนัย นานาสมัยสมันตโกศล สกลราชกิตโยปการ อเนกคุณสารสุนทรประวัติ นฤปรัตนราชสุปริย์ เสนาบดีอุดมศักดิ์ อัครปรมามาตย์ ชาติอาชวาธยาศรัย ศรีรัตนตรัยสรณธาดา อภัยพิริยปรากรมพาหุ เป็นบุตรคนเล็กที่สุดของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ซึ่งเรียกเป็นสามัญทั่วไปว่าสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ หม่อมอินเป็นมารดา เกิดที่จังหวัดชุมพร ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๗ แรม ๙ ค่ำ ปีระกา ตรงกับวันที่ ๑๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๙๒ ในเวลานั้นสมเด็จเจ้าพระยา ฯ ผู้เป็นบิดา ยังดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าพระยาพระคลัง ว่าที่สมุหพระกลาโหม ลงไปตั้งกองสักเลขหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตะวันตกอยู่ที่เมืองชุมพร เจ้าพระยาภาสกรวงศ์เกิดที่นั่น จึงได้นามว่าชุมพร แต่เรียกกันว่า พร เมื่อสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ถึงพิราลัยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น อายุเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้เพียง ๔ ขวบ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเป็นพี่ชายใหญ่

เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค)

ขณะนั้นยังดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม เป็นผู้ปกครองสกุล จึงนำรุงเลี้ยงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ต่อมา และได้ให้เล่าเรียน อักขร สมัยใน สำนัก พระ อาจารย์แก้ว ที่วัด ประยูรวง ศาวาส ด้วยกันกับบุตรหลานของท่านซึ่งมีอายุรุ่นราวคราวเดียวกันหลายคน แต่การผักสอนในสมัยนั้นเพียงเพื่อให้อ่านหนังสือออกและเขียนได้เท่านั้น ไม่ได้สอนถ้วนถี่สิ่งเหมือนเมื่อมีโรงเรียนในชั้นหลัง ทั้งนี้เพราะผู้ปกครองสกุลอื่นนอกจากราชสกุล ยังคงถือคติเก่าว่าวิชาหนังสือนั้นเป็นวิชาสำหรับเสมียน ไม่จำเป็นที่ผู้มีบรรดาศักดิ์สูงจะต้องเล่าเรียนให้รู้ลึกซึ้ง เพราะฉะนั้นในจำนวนบุตรหลานสมเด็จเจ้าพระยาที่ได้เล่าเรียน สำนักเดียวกันกับเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ จึงไม่ปรากฏว่ามีใครเชี่ยวชาญในวิชาหนังสือ แม้แต่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์เองในขณะนั้นก็เช่นกัน ไม่ปรากฏว่ารู้หนังสือดีกว่าบรรดาเพื่อนร่วมเรียนแต่อย่างใด หากแต่อุปนิสัยรักการศึกษาเล่าเรียนของท่านปรากฏมาแต่ครั้งนั้น เพื่อนร่วมเรียนของท่านคือ พระยามนตรีศรีสุริยวงศ์ (ชื่น บุนนาค) และพระยาประภากรวงศ-วรวุฒิภักดี (ชาย บุนนาค) ได้เล่าว่า เจ้าพระยาภาสกรวงศ์นั้นมีอุปนิสัยชอบวางตัวประดุจเป็นนักปราชญ์มาแต่เด็ก ๆ จึงไม่ใคร่ลงรอยกับเพื่อนฝูง มักถูกเพื่อนฝูงรังแกบ่อย ๆ ยกตัวอย่างเช่น เวลาตามสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ไปเที่ยวตามหัวเมือง เวลาจะออกเดินเที่ยวป่าแต่เช้า พวกเพื่อนมักแกล้งทิ้งเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ให้ม้วหลับไปไม่ทันแต่ท่านก็มีปัญญาป้องกันตัว คือเอาเชือกผูกเท้าของท่านโยงขวางประตูไว้ เมื่อใครออกประตูห้องไปต้องสะดุดเชือกที่ผูกไว้ เชือกก็กระตุกปลุกท่าน

ให้ดีนักหนา นับเป็นการแสดงถึงอุปนิสัยของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ทีมี
ปฏิภาณเฉียบแหลม สามารถแก้ปัญหาเฉพาะหน้าได้ทั้ง ๆ ที่ยังเยาว์วัย
โดยที่สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เห็นว่า เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ มีอุปนิสัยรักการเรียน ดังนั้น เมื่อได้จัดการโกนจุกให้ตามประเพณี และอายุย่างเข้าปีที่ ๑๕ แล้ว สมเด็จเจ้าพระยา ฯ ผู้เป็นพ่อ ก็ได้ส่งให้ไปศึกษาวิชา ณ ประเทศอังกฤษ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้ไปเรียนอยู่ที่โรงเรียนตำบลแบลกฮีท ใกล้กรุงลอนดอน เรียนอยู่ ๓ ปี พอสันทัดในเชิงภาษาอังกฤษ ก็ต้องออกจากโรงเรียนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๐ เพราะขณะนั้น เจ้าพระยาสุรวงศไวยวัฒน (วร บุนนาค) เป็นราชทูตออกไปยุโรป ไม่มีล่ามที่จะใช้ส่วนตัว จึงขอตัวเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ไปเป็นล่าม และเมื่อเสร็จหน้าที่ราชการที่ยุโรปแล้ว ก็เลยพากลับเมืองไทยด้วย ในระยะนั้นเจ้าพระยาภาสกรวงศ์มีอายุเพียง ๑๙ ปีเท่านั้น เมื่อกลับมาถึงเมืองไทย บังเอิญหม่อมราโชไทย (ม.ร.ว. กระต่าย อิศรางกูร) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงใช้สอยราชกิจใกล้ชิดเสมือนราชเลขานุการประจำพระองค์ สำหรับเชิญพระกระแสรับสั่งไปเจรจากับชาวต่างประเทศ ได้ถึงแก่อนิจกรรมในปีนั้น ตำแหน่งนี้จึงว่างลง เมื่อสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์นำเจ้าพระยาภาสกรวงศ์เข้าถวายตัว ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รับราชการแทนหม่อมราโชไทย ต่อมาไม่นาน ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรเป็นนายราชาณัตยานุหาร ตำแหน่งหุ้มแพรวิเศษในกรมพระอาลักษณ์ รับราชการในตำแหน่งนั้นมาจนตลอดสมัยรัชกาลที่ ๔

เจ้าพระยาภาสกรวงศ์เคยเล่าเองว่า เมื่อแรกได้รับตำแหน่งเป็นราชเลขานุการนั้น ความรู้ของท่านทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษยังบกพร่องอยู่มาก เพราะได้โอกาสเรียนมาแต่ก่อนน้อยนัก แต่โดยหน้าที่ราชการประจำอยู่ในห้องพระอาลักษณ์นั่นเอง จึงได้อาศัยฝึกฝนเรียนหนังสือไทยสำนักพระยาศรีสุนทรโวหาร (ฟัก สาลักษณ์) เจ้ากรมพระอาลักษณ์ ส่วนภาษาอังกฤษนั้นท่านได้พยายามฝึกฝนหาความรู้โดยหาหนังสืออ่านเองเหมือนอย่างที่ท่านพยายามเรียนภาษามคธและสันสกฤตในเวลาต่อมา ความที่กล่าวนี้มีหลักฐานประกอบยืนยันจากผู้ใกล้ชิดและรู้เห็น กล่าวกันว่า เมื่อเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ไปไหน มักมีสมุดหนังรักแร้ไป ด้วยเป็นนิตย์

ครั้นต่อมา เมื่อเจ้าพระยาภาสกรวงศ์มีอายุครบกำหนดอุปสมบท สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ก็ได้จัดการให้อุปสมบท ณ วัดประยูรวงศาวาส อันเป็นวัดของสกุล แต่ขวชเป็นธรรมยุติกนิกาย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ประทานนามว่า "ภาณวโร" ขวชแล้วไปจำพรรษาที่วัดบุปผาราม เมื่อลาสิกขาแล้ว สมเด็จเจ้าพระยา ฯ ผู้พี่ได้จัดให้แต่งงาน กับนางสาวเปลี่ยน ชูโต ท่านผู้หญิงเปลี่ยนนี้ นับทางฝ่ายมารดาก็เป็นหลานของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ด้วย เมื่อแต่งงานแล้วสมเด็จเจ้าพระยา ฯ ผู้พี่ได้แบ่งที่บ้านของสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์อยู่ตอนข้างริมแม่น้ำเจ้าพระยา

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแรกเสด็จเถลิงถวัลย-
ราชสมบัตินั้น พระชันษายังเยาว์ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์
จึงเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ก็ได้มีโอกาสเข้า
รับใช้ใกล้ชิดสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงได้สนิทชิดชอบพระราชอัธยาศัย
และได้ทรงใช้สอยเป็นประโยชน์มากแต่นั้นมา ด้วยเวลานั้น ในบรรดา
ข้าราชการไทย มีเจ้าพระยาภาสกรวงศ์คนเดียวที่รู้ภาษาอังกฤษถึงพอจะ
ค้นหาแบบแผนต่างประเทศได้ เปรียบเหมือนเป็นผู้ถือลูกกุญแจตู้ตำรับตำรา
ต่างประเทศในสมัยนั้นแต่ผู้เดียว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ว่า
ที่เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์หัวหมื่นมหาดเล็ก แต่ยังคงใช้ชื่อว่านายราชาณัตยา-
นุหาร เพราะยังคงรับราชการเป็นราชเลขานุการอยู่อย่างเมื่อรัชกาลก่อน
ได้ตามเสด็จประพาสชวาและอินเดียด้วย ราชการต่าง ๆ ที่อาศัยแบบ
อย่างต่างประเทศจัดขึ้นในสมัยนั้น อาทิ ตั้งระเบียบเครื่องราชอิสริยาภรณ์
ตั้งกรมทหารมหาดเล็ก ตลอดจนจัดโรงเรียนภาษาอังกฤษสำหรับเจ้านาย
และโรงเรียนภาษาไทยในกรมทหารมหาดเล็ก เจ้าพระยาภาสกรวงศ์เป็น
ผู้ค้นคว้าค้นตำรับตำราทั้งนั้น ในกรมทหารมหาดเล็กนั้นโปรดเกล้า ฯ
ให้พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง ชูโต) ขางวางมหาดเล็กเป็นนายพันโทผู้
บังคับการ ให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์เมื่อยังเป็นนายราชาณัตยานุหาร เป็น
นายพันตรีตำแหน่งแอดชุแตนท์ ครั้นพระยาสุรศักดิ์มนตรีถึงอนิจกรรม
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เลื่อนนายราชาณัตยานุหาร ขึ้นเป็นพระยา
ภาสกรวงศ์วรราชาณัติ นฤปรัตนสุปรีย์ ราชไปรเวตสิเกรตารี มีตำแหน่ง

เป็นราชเลขานุการ ว่าที่จางวางมหาดเล็ก และเป็นนายพันโทบังคับการกรมทหารมหาดเล็กด้วย

ครั้นถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงว่าราชการตั้งแต่บรมราชาภิเษกเมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๖๐ แล้ว ก็ทรงเริ่มจัดการเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมต่าง ๆ หลายอย่าง คือ ตั้งสภารัฐมนตรีอันเรียกในครั้งนั้นว่า เคาซิลออฟสะเตต และสภาองคมนตรีอันเรียกว่าปรีวีเคาซิล เป็นต้น เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ก็ได้เป็นเจ้าหน้าที่เรียบเรียงพระราชบัญญัติและเป็นสมาชิกคนสำคัญในสภาทั้งสองนั้น เพราะเหตุที่ในสมัยนั้นมีแต่ท่านผู้เดียวที่สามารถรับราชการในทางภาษาอังกฤษดังกล่าวมาแล้ว ครั้นต่อมาเมื่อบรรดาพระเจ้าน้องยาเธอ ซึ่งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ทรงเล่าเรียนวิชาการต่าง ๆ มาแต่แรกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ เริ่มมีความรู้ออกจากโรงเรียนมารับราชการได้โดยลำดับกัน สมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการเป็นพระองค์แรกที่ทรงสันทัดทางภาษาอังกฤษ เมื่อมีพระเจ้าน้องยาเธอเข้ารับราชการในตำแหน่งหน้าที่ต่าง ๆ ได้มากขึ้น จึงค่อยทรงปลดเปลื้องหน้าที่ราชการสำคัญ ซึ่งรวมการบังคับบัญชาอยู่ในเจ้าหน้าที่ผู้เดียวแยกออกไปตามสมควรแก่ประโยชน์ของราชการ โปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์ เป็นนายพันตรี ราชองค์รักษ์ ทรงบังคับการกรมทหารมหาดเล็ก ซึ่งเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้บังคับอยู่แต่ก่อน

ต่อมาในปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๒๒ เกิดเหตุด้วยนายทอมมัส ยอสน์อก
กงสุลเยเนอราลอังกฤษ เข้ามาทำวุ่นวายในเรื่องอันเนื่องด้วยนายสำอาง
อมาตยกุล จึงโปรดให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์เป็นราชทูตพิเศษออกไปยัง
ประเทศอังกฤษ เพื่อเจรจาว่ากล่าวกับรัฐบาลด้วยเรื่องนั้น ก็เป็นการ
สำเร็จได้ดังพระราชประสงค์ และเมื่อเสร็จราชการที่ประเทศอังกฤษแล้ว
ได้โปรดให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์เป็นราชทูตพิเศษไปเจริญทางพระราชไมตรี
ในประเทศอื่น ๆ ซึ่งสมัยนั้นยังมิได้เคยมีราชทูตไทยไปถึงแต่กาลก่อน
มีประเทศเยอรมันนีเป็นต้น

เมื่อเจ้าพระยาภาสกรวงศ์เป็นราชทูตไปครั้งนั้น ได้ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เป็นราชเลขานุการ
แทนต่อมา จนพระองค์ท่านเสด็จไปดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงต่าง
ประเทศเมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๒๙ ส่วนเจ้าพระยาภาสกรวงศ์นั้น เมื่อ
กลับมาจากราชการประเทศยุโรปก็โปรดให้เป็นอธิบดีกรมพระคลังสวน และ
คงรับราชการในตำแหน่งจางวางมหาดเล็กด้วย ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เป็น
ผู้แทนพระองค์เสด็จไปช่วยงานสมเด็จพระบรมราชินีนาถวิคตอเรีย แห่ง
ประเทศอังกฤษ ฉลองรัชกาลครบ ๕๐ ปี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า
ให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์เป็นผู้รักษาการแทนเสนาบดีว่าการกระทรวงต่าง
เทศ ตลอดเวลาที่สมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการเสด็จไปราชการ
ต่างประเทศ ครั้นเมื่อสมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการเสด็จกลับ
เมืองไทยมาทางประเทศญี่ปุ่น ได้โปรดให้ทำหนังสือปฏิญญาเป็นทางไมตรี

กับประเทศญี่ปุ่นด้วย และสมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการได้ทรงนำหนังสือปฏิญญากลับมากรุงเทพ ฯ เพื่อรับพระราชทานบรมราชานุมัติตามประเพณี เมื่อพระราชทานพระบรมราชานุมัติแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์เป็นราชทูตพิเศษอัญเชิญหนังสือปฏิญญานั้นไปประเทศญี่ปุ่น ใน พ.ศ. ๒๔๓๐ เพื่อจะได้แลกเปลี่ยนกันกับรัฐบาลญี่ปุ่นตามประเพณีการทำหนังสือปฏิญญาและสัญญา เมื่อเจ้าพระยาภาสกรวงศ์กลับจากราชการครั้งนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ดำรงตำแหน่งอธิบดีจัดการกรมภาษร้อยชักสาม และขนานนามว่ากรมศุลกากรตั้งแต่นั้นมา ต่อจากนั้นเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ก็ได้ไปรับราชการปลัดบาญชีกลาง ในกรมพระคลังมหาสมบัติอยู่ระยะหนึ่ง แต่ไม่นานนัก ต่อมา พ.ศ. ๒๔๓๓ เมื่อโปรดให้เจ้าพระยาพลเทพ (พุ่ม) เลื่อนขึ้นเป็นที่สมุหพระกลาโหมแล้ว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์เป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ แต่ก็ยังคงมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาจนถึง พ.ศ. ๒๔๓๕ จึงโปรดให้ย้ายจากกระทรวงเกษตราธิการไปเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการ นับเป็นเสนาบดีคนแรกของกระทรวงนี้

ต่อมาเมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ (พระยาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) ซึ่งขณะนั้นยังทรงพระเยาว์ ประชวรมีพระอาการเรื้อรัง แพทย์กราบบังคมทูลแนะนำให้เชิญเสด็จไปประทับรักษาพระองค์ที่ชายทะเล เวลานั้นประจวบกับมีราชการชุก พระยาทสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชจะเสด็จพาไปเองไม่ได้ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์เป็นพระอภิบาลตามเสด็จไปอยู่เป็นผู้ดูแล ณ เกาะสีชัง

เมื่อหายประชวรแล้วจึงเสด็จกลับกรุงเทพ ฯ ครั้นถึงพระราชพิธีโสกันต์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ได้โปรดให้หมายตั้งพระยาภาสกรวงศ์เป็นเจ้าพระยา ดังมีสำเนาประกาศในราชกิจจานุเบกษาดังนี้

ด้วยเมื่อวันที่ ๒๙ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๑ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับ ณ เขาไกรลาส ก่อนเวลาที่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ซึ่งโสกันต์แล้วจะเสด็จขึ้นบนเขา

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ดำรัสสั่งเฉพาะกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา เสนาบดีกระทรวงมุรธาธร ว่า ผู้ที่เชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เสด็จขึ้นเขาไกรลาสแต่ก่อนนั้น เคยใช้ผู้ที่เป็นเจ้าพระยาแล้วทุกคราว ครั้งนี้พระยาภาสกรวงศ์ ซึ่งโปรดให้แต่งตัว สมมติเป็นเทวดาจิตตุบาท เป็นแต่ตำแหน่งพระยาอยู่ พระยาภาสกรวงศ์ก็ได้ดำรงตำแหน่ง เสนาบดีมาช้านาน สมควรจะดำรงฐานันดรยศเป็นเจ้าพระยาได้ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เลื่อนพระยาภาสกรวงศ์ขึ้นเป็นเจ้าพระยาตั้งแต่นี้สืบไป ให้ประกาศให้เรียกพระยาภาสกรวงศ์เป็นเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เหมือนเช่นหมายตั้งตำแหน่งแต่กาลก่อน แต่หิรัญบัตรนั้นจะโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเมื่อมีโอกาสสมควรภายหลัง

กระทรวงมุรธาธร

วันที่ ๒๙ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๑

ต่อมาเมื่อวันที่ ๒๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ ทรงพระดำริว่า เจ้าพระยาภาสกรวงศ์เป็นราชินิกูลและมีบำเหน็จความชอบมามาก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานสุพรรณบัตร และเครื่องยศตามฐานันดรเจ้าพระยาเสนาบดีซึ่งมีราชทินนามดังแจ้งอยู่ข้างต้นประวัตินี้

เจ้าพระยาภาสกรวงศ์รับราชการในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการมาจนชราภาพ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ออกจากตำแหน่งเสนาบดีแต่ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ ได้รับพระราชทานเบี้ยบำนาญต่อมาจนถึงอสัญกรรม มีบุตรธิดา คือ นายราชาณัตยานุหารพาสน์ และเจ้าจอมพิศม์ในรัชกาลที่ ๕

เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้นสูงสุดมาโดยลำดับหลายอย่าง คือ สังวาลย์สำหรับตำแหน่งสัญจรามิตรมาลแห่งเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาจักรีบรมราชวงศ์ (เป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่คนเดียวเท่านั้นที่ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์สูงสุดเช่นนี้) เครื่องราชอิสริยาภรณ์ปฐมจุลจอมเกล้า ปฐมาภรณ์ช้างเผือก ปฐมาภรณ์มงกุฎไทย เหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๔ ชั้นที่ ๔ เหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๕ ชั้นที่ ๒ เหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๖ ชั้นที่ ๒ เหรียญดุษฎีมาลาเข็มศิลปวิทยา และเข็มราชการในพระองค์

เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณ และเทอดทูนราชบัลลังก์ดำเนินรอยตามบรรพบุรุษมาด้วยความวิริยะอุตสาหะจนเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เป็นลำดับมาถึง ๓ รัชกาล นอกจากเป็นที่โปรดปรานของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแล้ว ยัง

เป็นที่โปรดปรานรักใคร่นับถือของพระยรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการตลอดจน
ประชาชนชาวไทยและชาวต่างประเทศทั่วไป เป็นผู้ที่โอบเอื้อเผื่อแผ่ต่อ
มิตรไม่เลือกหน้าว่าเป็นผู้ที่สูงหรือต่ำศักดิ์ และคบด้วยโดยมิคิดเอาเปรียบ
ผู้ใด แม้ผู้ที่เคยถูกท่านทักด้วยอกัปปิยวาจา เมื่อรู้จักอัธยาศัยของท่าน
แล้วก็กลับเป็นมิตรกับท่านโดยมาก ท่านได้บริจาคผลประโยชน์ประจำปี
ที่ได้จากการฝากเงินธนาคารในวันเกิดทุกปี อุทิศถวายเป็นจตุปัจจัยแก่
พระภิกษุ สามเณรในโรงเรียนมกุฎกษัตริยารามที่ศึกษาเล่าเรียนได้ดียิ่งกว่า
ผู้อื่น

ในด้านการศึกษา เจ้าพระยาภาสกรวงศ์เป็นคนแรกที่เป็นต้นตำรับ
จัดตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษสำหรับเจ้านาย และโรงเรียนภาษาไทย
อยู่ในความปกครองของกรมมหาดเล็ก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕ โรงเรียน
ดังกล่าวนี้นับว่าเป็นโรงเรียนแห่งแรกของเมืองไทยที่เป็นแบบอย่างของโรง-
เรียนแผนปัจจุบัน ต่อมาอีก ๑๘ ปี เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ก็ได้มีส่วนร่วม
สร้างโรงเรียนวัดนวลนรดิศขึ้น โดยได้อาราธนาพระศาสนานุรักษ์จาก
วัดประยูรวงศาวาสมาดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าอาวาสวัดนวลนรดิศ ด้วยความ
ปรีชาสามารถทั้งคดีโลกคดีธรรมของพระศาสนานุรักษ์ ร่วมด้วยความ
สนับสนุนของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ก็ได้จัดสร้างโรงเรียนวัดนวลนรดิศ
สำเร็จ เปิดทำการสอนเมื่อวันที่ ๙ สิงหาคม ๒๔๓๓ นับว่าเป็น
โรงเรียนที่มีอายุยืนนานแห่งหนึ่งของเมืองไทย ที่มีความเจริญสืบมาจน
กระทั่งปัจจุบันนี้

ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ ขณะที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ประกาศตั้งกรมธรรมการขึ้นเป็นกระทรวงเสนาบดีนั้น ได้แบ่งส่วนราชการดังนี้

๑. กรมพระธรรมการกลาง

๒. กรมสังฆการี

๓. กรมศึกษาธิการ

๔. กรมพยาบาล

๕. กรมราชบัณฑิต

ในขณะที่ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการนั้น ยังดำรงตำแหน่งเป็นองคมนตรีและรัฐมนตรีอีกด้วย การศึกษาในตอนนี้นับว่าอยู่ในขั้นเริ่มงานแทบทุกด้าน เช่น การจัดตั้งโรงเรียนซึ่งในขณะนั้นแบ่งเป็นโรงเรียนมูลสามัญชั้นสูงอย่างหนึ่ง และโรงเรียนมูลสามัญชั้นต่ำ หรือโรงเรียนวิเศษชะเลยศักดิ์อีกอย่างหนึ่ง การกำหนดหลักสูตรการสอน การวางระเบียบการสอบไล่ การจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง ตลอดจนการรวบรวมจัดหาวัตถุพิพิธภัณฑ์ เป็นต้น

ในด้านการประพันธ์ก็ปรากฏว่าได้เขียนไว้มาก เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ได้พยายามศึกษาค้นคว้าหาความรู้เพิ่มเติมทั้งงานในหน้าที่และงานอื่นที่นอกเหนือหน้าที่ออกไป การค้นคว้าเพิ่มพูนความรู้ของท่านนั้น ได้จากการอ่านหนังสือเป็นส่วนใหญ่ งานประพันธ์ของท่านนั้น ถ้าแยกตามลักษณะอาจแบ่งได้เป็น ๓ อย่าง คือ เป็นเรื่องแปลจากภาษาต่างประเทศอย่างหนึ่ง เป็นความเรียงตามมติของท่านอย่างหนึ่ง และเป็นคำกลอนอีกอย่างหนึ่ง จากงานประพันธ์ของท่านที่เหลืออยู่ ปรากฏว่าเจ้าพระยา

ภาสกรวงศ์มีความรู้จัดเจนในวิชาโบราณคดี ประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ ศาสนา ภาษา การศึกษา การทูต การทหาร การเมือง การภาษาอากร ฯลฯ ท่านได้เขียนหนังสือไว้หลายเรื่อง ที่นับว่าดีมากก็คือเรื่องสวน และคำกลอนเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เรื่องสวนเป็นความเรียงเขียนด้วยความตั้งใจใช้ถ้อยคำกะทัดรัด แทรกความรู้เรื่องสวนของเมืองไทยไว้อย่างละเอียดน่ารู้ ทำให้ทราบว่าสมัยก่อนนั้นผลไม้รสดีเยี่ยมมีถิ่นกำเนิดต่าง ๆ กัน เช่น ฝรั่งบางเสาธง ที่เรียนวัดทองล่าง ลางสาดปากคลองสาน มะปรางท่าอิฐ อ้อยจีนบางใหญ่ อ้อยไทยบางโควัด เป็นต้น หนังสือเรื่องสวนนี้ท่านเขียนไว้ ๗๒ ปีเศษมาแล้ว เหตุการณ์ต่าง ๆ ได้เปลี่ยนแปลงไปมาก ผลไม้รสดีเยี่ยมที่กล่าวมาแล้วคงหาไม่ได้ในตำบลดังกล่าว

หนังสืออีกเล่มหนึ่ง คือ "คำกลอนของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์" เป็นคำกลอนที่แปลกกว่าคำกลอนของผู้อื่น ทั้งที่แต่งแต่โบราณมา หรือแม้ในสมัยปัจจุบันนี้ ที่แปลกเป็นข้อสำคัญคือกลอนของท่านชอบใช้ศัพท์ภาษาอังกฤษเจือปน ทั้งนี้มิใช่เป็นการใช้ด้วยจำเป็นเพราะไม่รู้ศัพท์ภาษาอื่น ความจริงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์มีความรู้และอาจแต่งได้เช่นผู้อื่น แต่หากแผลงใช้ศัพท์ภาษาอังกฤษตามชอบอัธยาศัย ถ้าใครไปถาม ท่านก็ชี้แจงว่านักปราชญ์แต่งกลอนกันแต่ก่อนก็ชอบใช้ภาษาต่างประเทศเจือปน เรียกกันว่า พุกามพากย์ เขลงพากย์ กัมพุชพากย์ หริภุญชัยพากย์ ก็คือ ศัพท์ภาษาพม่า มอญ เขมร ลาว ตลอดจนภาษาชวามลายู ที่ใช้ในบทละครเรื่องอิเหนา ก็ล้วนเป็นภาษาต่างประเทศทั้งนั้น เอาภาษาฝรั่งมาใช้บ้างจะเสียหายอย่างไร คำตอบของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์แม้ยากที่จะเถียง แต่ก็

ไม่มีใครเอาเยี่ยงอย่าง กลอนของท่านจึงต่างกับของผู้อื่น และมีอยู่สำนวนเดียวในรัชกาลที่ ๕ ดังจะขอยกตัวอย่างต่อไปนี้

สีชังเป็นเกาะขึ้น เขตสมุทร ปราการเอย
ไคลเมตชลใสสุทธ สะอาดแท้
น้อยหน่ารสก็คุต กว่าเทศ อื่นนา
อินวลิตมาอยู่แล้ว ลิพได้เชนชุรี
(โคลงชมเกาะสีชัง แต่งถวายเมื่อเสด็จประพาสเมืองจันทบุรี พ.ศ. ๒๔๑๙)

สรรพกิจจาโปลิติกอล์ ซีวิลแอนด์มิลิตะรี
บวรามินิศตรี เนตรไผทโกรมทุกกรม
จักรีกระลาโหม ที่แคบิเนตเคาน์ซิล
จัตุสดมภ์ทั้งสี่ สรรพวิสุทธญาณยล
ของสยามินทรมงกุฎ ปรึกษาราชการแผ่นดิน
หม่มขมนตระยามาตย์ ระงับเหตุอรรถราษฎร์
เคาน์ซิลออฟสเตด ทั้งปรีวีเคาน์ซิล
กวาดบัดถ้วนทุกคดี ทรงบำรุงพระญาณ
ปรินส์แลขุนนางต่างวงศ์ นำกิจทูลไทแถลง ฯ ล ฯ
เห็นเหตุการณ์ชอบผิด
(ตอนหนึ่งของลิลิตเฉลิมพระเกียรติ แต่งถวายแต่ยังเป็นพระยา-
ทางรางมหาดเล็ก)

เมื่อท่านเขียนคำอังกฤษลงไว้ในคำกลอนเช่นนี้ ก็มักมีผู้สอบถามศัพท์อังกฤษกับท่านเสมอ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ก็มิได้รังเกียจที่จะบอก สอนหรือชี้แจงให้ผู้ถามทราบ การปฏิบัติเช่นนี้จึงเท่ากับเป็นครูสอนภาษาอังกฤษอย่างไม่จำกัดเวลา สถานที่ และจำนวนผู้ใดศึกษา การเขียนโคลง กลอน บรรจุคำภาษาอังกฤษเช่นนี้ แม้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มิได้ทรงตำหนิหรือคัดค้านว่าไม่สมควรแต่อย่างไร เมื่อทรงแต่งตั้งให้เป็นพระยาภาสกรวงศ์ก็ยังได้ทรงพระราชทานสร้อยบรรดาศักดิ์ตอนหนึ่งว่า "ราชไปรเวตสิเกรตารี"

นอกจากจะเชี่ยวชาญทางภาษาอังกฤษ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ยังสนใจทางภาษาไทยอีกด้วย เคยใช้นามปากกาว่า พโยมยาน จะขอยกคำโคลงตอนหนึ่งที่กล่าวถึงคำพ้องมาไว้ ณ ที่นี้

บวงบนบนทรัพย์ทั้ง บนบาน
กับอีกทานบนสาร เศกให้
ล้วนบนกิริยาขาน ทุกบท ท่านเอย
รวมรวบรังรจน์ไว้ อ่านอ้างเสสรวล
คำบลนามพิเศษนี้ พากย์มคธ
คืออุบลบัวสด ปริ่มน้ำ
ยังมีอีกสองบท ไป่ประจักษ์ พากย์เลย
สุดคัดขจัดเขลาปล้ำ ขบเคี้ยวสว่างไสว
ตำบลว่าถิ่นท้อง บางหมด
บางจากบางปลากด เรียกใช้

ยุบลที่กำหนด ว่าเรื่อง ความนา
ทุกอย่างต่างต่างได้ เชิดชัสารแสดง
สินบนบทนี่แท้ คำสยาม
คือทรัพย์สรรพ์พัสดุงาม หนึ่งใช้
บนผิเทพบนความ ที่กล่าว บนหมอ
ว่าเสร็จประโยชน์จักได้ ตอบตั้งสนองเสนอ

(ตอนหนึ่งของโคลงศัพท์ขนล่าง แต่งลงหนังสือวชิรญาณวิเศษ เมื่อ พ.ศ. ๓๔๓๒)

แม้ในด้านความเรียง เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ก็มีความเชี่ยวชาญไม่น้อย จะเห็นได้ดังตัวอย่างต่อไปนี้

สุภาษิตฝรั่งเศสได้ แถลงสาร
ติเหล็กควรรุมราญ เมื่อร้อน
วันนี้หนึ่งดีประมาณ มากกว่า
สองพรุ่งกำหนดซ้อน ชิดชิดดีดล

พระยาอิศรพันธ์โสภณ (ม.ร.ว. หนู อิศรางกูร) ประพันธ์โคลงคำสุภาษิตท่านกล่าวไว้ในบทต้นดังนี้ เมื่อพิจารณาดูก็เห็นได้ว่า ณ ประเทศนั้นหญ้าฟางมักจะเป็นอันตราย เพราะตากฝนทนหมอกหิมะ คำสุภาษิตจึงกล่าวสอนให้รีบเร่งตากหญ้าฟางให้แห้งทันแสงแดดนั้น เดิมจะเป็นคำสอนเตือนสติชาวนาที่ฉลาด ให้เร็วรีบเกี่ยวตากหญ้าฟางให้แห้งทันเวลาอากาศแจ่มกระจ่างมีแสงแดด

ส่องสว่างกล้าแข็ง ถ้าชาวนามีความผัดเพี้ยนต่อการเวลาซึ่งมีอากาศแจ่มสว่างไซร้ ภายหลังฝนตกหมอกหิมะลง ย่อมทำหญ้าฟางให้ชุ่มชื้นเปื่อยย่อยยับเสียไป แต่เมื่อพิจารณาต่อไปโดยความละเอียดแล้ว คำสุภาษิตนี้ไม่จำเพาะแต่เตือนชาวนาอย่างเดียว ดูเหมือนเป็นคำตักเตือนตลอดไปในบรรดาวิลัมพี ฤๅสังครกชนผู้ผัดเพี้ยนทั้งหลาย ซึ่งภาษาอังกฤษเรียกว่าโปรแกรสติเนเตอร์สทั้งปวงนั้น ให้ตริกตรองคิดหาช่องโอกาส เมื่อประสบช่องโอกาสที่ดีงามแล้วจงรีบประพฤติกฤตย การงาน ให้ สำเร็จ ทันคราว ทันสมัย ที่ดี ที่ งาม เพราะว่าช่องโอกาสที่ดีนั้นเป็นของผลัดเปลี่ยนผันแปร ไม่แน่นอนอยู่นาน ดุจท้องฟ้าอากาศย่อมมีการผันแปรอยู่เสมอ และเหมือนดังรุ้งซึ่งมีช่องโอกาสที่จะเห็นได้เป็นครั้งเป็นคราวโดยห่างไกลและมิได้นานด้วย เหตุนั้นท่านผู้มีปรีชาเมื่อได้ประสบการและเวลาสมควรอันดีแล้ว อย่าหน่วงเหนี่ยวผัดเพี้ยนต่อการและเวลา พึงรีบเร่งประพฤติแสวงหาประโยชน์โดยทางสัมมาปฏิบัติ และสัมมาชีพตามคลองยุติธรรมนั้นเทอญ

(คัดจาก สุภาษิตคำลาในหนังสือวชิรญาณวิเศษ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘)

ในบั้นปลายชีวิตของท่าน เมื่อพ้นตำแหน่งราชการประจำมาแล้ว ก็ได้ใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ด้วยการก่อสร้างและบำรุงวัดวาอาราม ตลอดจนโรงเรียน อาทิ วัดประยุรวงศาวาสซึ่งเป็นวัดในสกุลของท่าน เป็นต้น เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้ล้มป่วย ด้วยโรคชราและถึงแก่อสัญกรรมเมื่อวันที่

๑๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๓ คำนวณอายุได้ ๗๒ ปี พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระอนุสรณ์คำนึงถึงความดีความชอบของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ที่ได้มีมาทั้งทางราชการและในส่วนพระองค์ ตลอดจนเป็นเจ้าพระยาในราชินิกูล จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเพลิงศพ ณ เมรุท้องสนามหลวง ต่อเนื่องในงานถวายพระเพลิงพระศพสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อวันที่ ๒๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๕

(ในฐานะผู้เขียนเป็นเหลนคนโต ซึ่งได้สืบสกุลมาในสายของท่านเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ โดยตรง รู้สึกภาคภูมิใจอย่างเหลือล้นที่จะได้มีโอกาสสนองพระเดชพระคุณเจ้าคุณทวดด้วยการรวบรวมและเรียบเรียงชีวประวัติของท่านมาพิมพ์เผยแพร่ลงในหนังสือประวัติครูของคุรุสภา ในการเรียบเรียงประวัติเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ครั้งนี้ ส่วนใหญ่ได้อาศัยหนังสือคำกลอนของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงนิพนธ์ ประวัติเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ไว้ในคำนำ ประกอบกับพระกรุณาของหม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล และความกรุณาของเจ้าจอมพิศว์ย่าของผู้เขียน)

พีร์ บุนนาค

เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์

พ.ศ. ๒๔๐๖ - ๒๔๖๒

เมื่อประมาณสามสิบปีมาแล้ว นักเรียนที่เริ่มเรียนภาษาอังกฤษโดยมากก็ใช้แบบเรียนภาษาอังกฤษของเซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ซึ่งเรียกกันว่าหนังสือบันไดภาษาอังกฤษ และต่างก็รู้สึกว่าได้ความรู้อันเป็นรากฐานของภาษาอังกฤษ

เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ เป็นชาวอังกฤษ เกิดเมื่อวันที่ ๗ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๖ ณ ตำบลแฮมสเต็ด กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ เป็นบุตรของนายและนางโรเบอร์ต มอแรนต์ บิดามีอาชีพเป็นช่างออกแบบเครื่องเรือนและผ้าไหม มักมีเจ้านายอังกฤษไปปรึกษาและจ้างให้จัดการตบแต่งภายในบ้านเรือน มารดาเอาใจใส่เลี้ยงดูบุตรสามคนตามประเพณีนิยมสมัยสมเด็จพระนางเจ้าวิคตอเรีย ซึ่งเคร่งครัดในการอบรมทางศาสนาคริสเตียน เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ เป็นบุตรคนหัวปี และมีน้องสาวอีกสองคน ได้เริ่มเรียนหนังสือในโรงเรียนอนุบาลใกล้เคียงกับบ้านที่อยู่ ครั้นอายุได้ ๘ ปี ได้เข้าเรียนในโรงเรียนประถม (Preparatory School) ของนายโกลด์สมิธ เพื่อเตรียมตัวสอบไล่เข้าเรียนในโรงเรียนพับลิกสกูล อันเป็นโรงเรียนราษฎร์ ซึ่งสอนตามหลักสูตรชั้นมัธยม ต่อมาโรงเรียนประถมแห่งนั้นก็ได้ชื่อว่าโรงเรียนฮิทเมานต์ เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ อยู่โรงเรียนแห่งนั้นได้ไม่

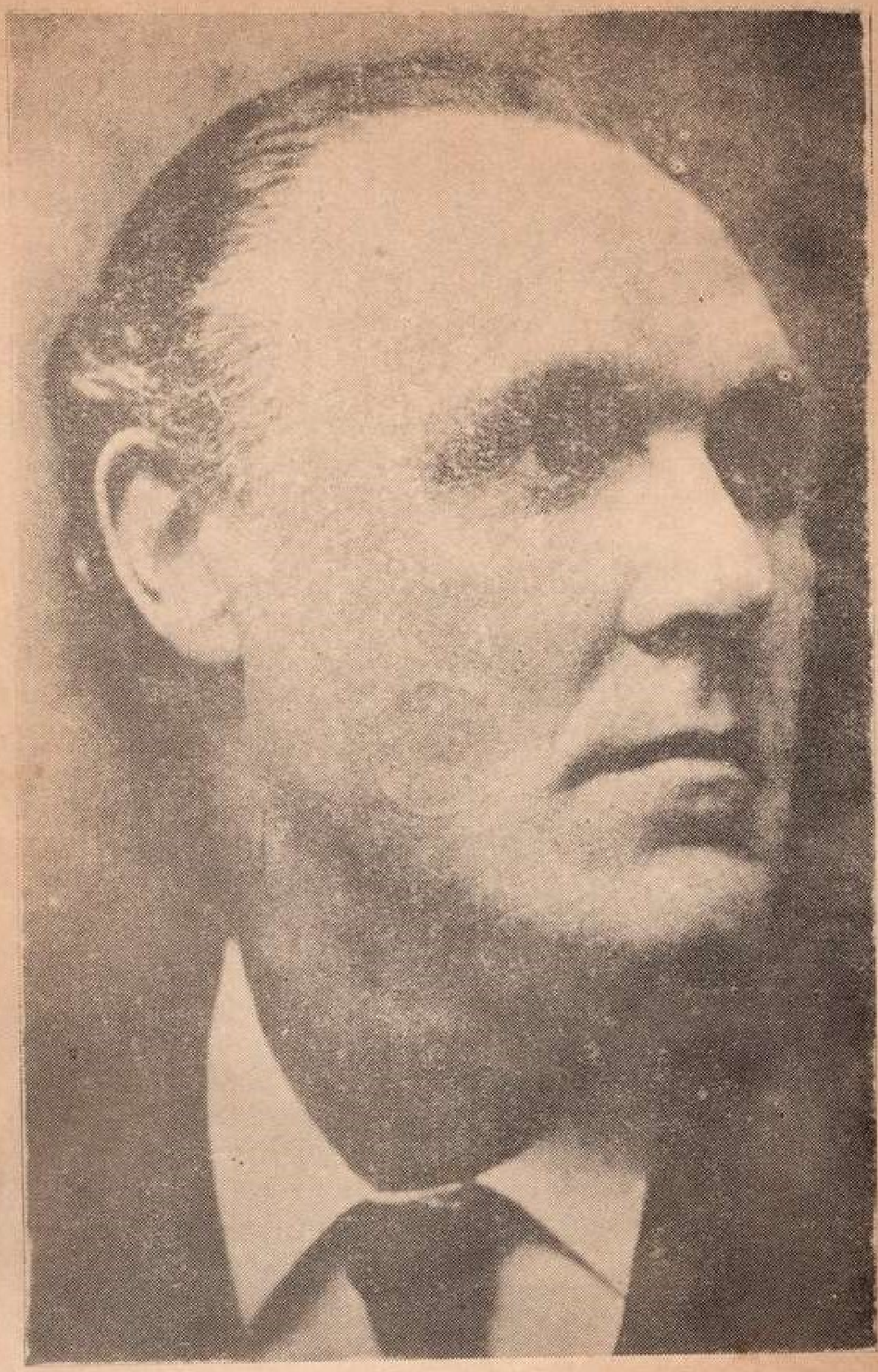

เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์

ก่เดือนก็ได้ป่วยเป็นไข้รากสาดอย่างหนัก และเกือบจะเสียชีวิต ครั้นตัวเอง
ฟื้นไข้กลับเป็นปรกติ บิดาก็ป่วยเป็นไข้รากสาดและถึงแก่กรรมเมื่อเดือน
กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๑๖ เซอร์โรเบอร์ต จึงเป็นกำพร้าบิดาเมื่ออายุได้
๑๐ ปี

เนื่องจากบิดาไม่ได้สะสมเงินทองไว้มาก มารดาจึงประสบความ
ลำบากทางการเงิน แต่ก็ได้ตั้งใจอย่างแน่วแน่ไว้เช่นเดียวกับสามีว่า จะให้
บุตรชายและบุตรสาวได้รับการศึกษาอย่างดี ได้ส่งชื่อสมัครเซอร์โรเบอร์ต
มอแรนต์ เข้าเป็นนักเรียนโรงเรียนรักบี้ ครั้นบิดาของเซอร์โรเบอร์ต
มอแรนต์ ถึงแก่กรรมแล้ว เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ก็เปลี่ยนไปเข้า
โรงเรียนวินเชสเตอร์ ซึ่งเป็นโรงเรียนพับลิกสกูลที่มีชื่อเสียงและเก่าแก่
โรงเรียนนี้ตั้งเมื่อ พ.ศ. ๑๙๓๖ ที่เมืองวินเชสเตอร์ ในภาคใต้ของประเทศ
อังกฤษ และมีคำขวัญว่า มารยาท ทำให้เป็นคน (Manners maketh man)

เมื่อเข้าเรียนในโรงเรียนวินเชสเตอร์ในเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๑๙
เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ มีอายุ ๑๓ ปีครึ่ง และตั้งแต่แรกเข้าเรียนก็มีใจ
แน่วแน่ที่จะขยันหมั่นเรียนหาความรู้ชดใช้การขาดเรียนขณะที่ป่วยเป็นไข้
รากสาด แต่ก็ถูกนักเรียนที่โตกว่าซึ่งเป็นนักเรียนประจำในคณะเดียวกัน
คอยรังแกอยู่เสมอ แม้กระนั้นเขายังอดใจไม่ทำการรุนแรงโต้ตอบ เพราะ
ถือว่าตนเป็นเด็กเล็ก เมื่ออยู่ในภาคเรียนที่สอง ได้มีผู้ขโมยสมุดโน้ตซึ่ง
ได้เขียนไว้อย่างเรียบร้อยตั้ง ๑๐๐ หน้ากระดาษ เพื่อให้ครูตรวจไป เสีย
เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ เองก็รู้ว่าใครเป็นคนขโมยสมุดโน้ตไป แต่เมื่อ

ไม่มีหลักฐานที่จะพิสูจน์ จึงก้มหน้าก้มตาจดโน้ตใหม่ตั้ง ๑๐๐ หน้าจนเสร็จ แล้วก็เก็บไว้ในหีบใส่กุญแจโดยมิได้บ่นให้เพื่อนนักเรียนทราบเลย เพียงแต่เขียนจดหมายไปเล่าเรื่องนี้อย่างโอดครวญถึงความเหน็ดเหนื่อยที่ต้องจดโน้ตใหม่ไปให้มารดาทราบ

โรงเรียนพับลิกสกูลอังกฤษมีประเพณีนิยมที่จะอบรมนักเรียนให้เป็นสุภาพบุรุษ นับถืออาวุโสเป็นใหญ่ นักเรียนชั้นเด็กจะต้องนอบน้อมและรับใช้นักเรียนที่โตกว่า ทำงานให้นักเรียนที่โตกว่าเช่น ต้มน้ำร้อน ชงน้ำชา เช็ดรองเท้า ปัดที่นอน เพราะเป็นที่เชื่อถือกันว่าสุภาพบุรุษที่จะเป็นผู้บังคับบัญชาคนภายหน้า จะต้องเคยผ่านงานรับใช้มาก่อน ระบบนักเรียนเด็กจะต้องรับใช้นักเรียนที่โตกว่า (Fagging System) คงปฏิบัติสืบต่อมาจนถึงเวลาบ่ายวันนี้

นักเรียนโรงเรียนพับลิกสกูลอังกฤษจะต้องเล่นกีฬาและเกมต่าง ๆ เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ไม่ชอบกีฬามากเหมือนนักเรียนอื่น เล่นคริกเกตและฟุตบอลเมื่อโรงเรียนต้องการให้เล่น แต่ก็เล่นไม่เก่ง เป็นผู้ที่ชอบเดินไกล ๆ กับเพื่อนชอกลิน ซึ่งได้เข้าเรียนในโรงเรียนวินเชสเตอร์พร้อมกันและเป็นนักเรียนประจำคณะโมเบอร์ลีย์ด้วยกัน ต่อมานายกลินกลายเป็นเพื่อนสนิท วันหนึ่งซึ่งเป็นฤดูใบไม้ผลิในเดือนพฤษภาคม เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ไปเดินเล่นกับเพื่อนคนนี้ เป็นระยะทางถึง ๑๐ ไมล์ และได้เก็บดอกไม้ระหว่างทาง ทำให้เขามีจิตใจสดชื่นชอบชีวิตตามบ้านนอก การเล่าเรียนของเซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ที่โรงเรียนวินเชสเตอร์ได้ผลดี ได้

ด 884 วล
น 32 ว 2488

สอบไล่เลื่อนชั้นขึ้นเป็นลำดับ เมื่ออายุได้ ๑๕ ปีก็ได้รับแต่งตั้งเป็นหัวหน้านักเรียนประจำคณะ (Prefect) และมีนักเรียนชั้นต่ำกว่ารับใช้ทำความสะอาดห้องทำงานให้ เมื่อโรงเรียนได้เปิดโรงฝึกพลศึกษาขึ้น เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ชอบเล่นยิมนาสติค ชกมวยและสะควยช ซึ่งช่วยให้ร่างกายของเขาเติบโตอย่างรวดเร็ว ต่อมาก็ได้เข้าแข่งขันการแสดงยิมนาสติคให้แก่คณะ และชนะได้ถ้วยรางวัล ครั้นอายุ ๑๗ ปี ได้เป็นหัวหน้าชุดยิมนาสติคของคณะและมีชื่อปรากฏอยู่ในหนังสือของโรงเรียนชื่อ "The Wykhamist"

เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ตั้งใจจะเข้าเรียนในมหาวิทยาลัยออกสฟอร์ด และอุตส่าห์เล่าเรียนจนได้เลื่อนขึ้นอยู่ชั้น ๖ ซึ่งเป็นชั้นสูงสุดของโรงเรียน ในที่สุดเซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ก็สอบเข้ามหาวิทยาลัยออกสฟอร์ดได้สมตามความประสงค์

ในเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๒๔ เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ได้เข้าเรียนในมหาวิทยาลัยออกสฟอร์ดสังกัดวิทยาลัยนิว (New College) และเลือกเรียนวิชาเพื่อเตรียมตัวเป็นนักบวช การศึกษาในมหาวิทยาลัยออกสฟอร์ดมีหลักสูตรแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

(๑) ประเภทปริญญาตรีธรรมดา ซึ่งประกอบด้วยวิชาต่าง ๆ หลายวิชา

(๒) ประเภทปริญญาตรีเกียรตินิยม ซึ่งประกอบด้วยวิชาสำคัญเพียงหนึ่งวิชา และแบ่งแยกออกเป็นหลายแขนงวิชา

ตามปรกติในปีแรกนิสิตจะต้องสอบไล่ชั้นบทหนึ่ง (Pass Moderations) ให้ได้เสียก่อน หลักสูตร Moderations ประกอบด้วยวิชา ๓ หมวดคือ

หมวดหนึ่ง ภาษาลาติน ภาษากรีก

หมวดสอง ภาษาอังกฤษ ประวัติศาสตร์หรือวรรณคดีกรีก ภาษาฝรั่งเศส ภาษาเยอรมัน

หมวดสาม คณิตศาสตร์ ตรรกศาสตร์ หลักวิชาเศรษฐศาสตร์

นิสิตจะต้องเลือกวิชาต่าง ๆ ทั้งสามหมวดรวม ๔ วิชา และใน ๔ วิชานี้จะต้องเลือกภาษาต่างประเทศ ๒ ภาษา เมื่อสอบได้วิชาปีที่ ๑ (Pass Moderations) แล้ว ถ้าเป็นผู้ที่อ่อนในการเรียนก็มักเลือกเรียนตามหลักสูตรปริญญาตรีธรรมดาให้เสร็จภายในสองปี ถ้าเป็นผู้ที่มีสติปัญญาเฉลียวฉลาดก็เลือกเรียนตามหลักสูตรปริญญาตรีเกียรตินิยมภายในเวลา ๒ หรือ ๓ ปี ทั้งนี้แล้วแต่อาจารย์ผู้ควบคุมความประพฤติและการศึกษาจะได้แนะนำ เมื่อสอบไล่ได้ครบตามหลักสูตรดังกล่าวแล้วจะได้รับปริญญา บี เอ หรืออักษรศาสตร์บัณฑิต ไม่ว่าจะเลือกเรียนวิชาใด ๆ ซึ่งจะเป็นภาษาอังกฤษ ภาษากรีกและลาตินโบราณ (Classics) ภาษาฝรั่งเศส ภาษาเยอรมัน ภาษาสเปน ภาษาบาลี ภาษาสันสกฤต ประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ วิทยาศาสตร์ คณิตศาสตร์ วิศวกรรมศาสตร์ กฎหมาย ปรัชญา เป็นต้น ผลของการสอบไล่ชั้นปริญญาตรีเกียรตินิยมแบ่งออกเป็นอันดับ ๑-๒-๓ และ ๔ และผลของการสอบไล่ชั้นปีที่ ๑ (Pass Moderations) ก็แบ่งออกเป็นอันดับ ๑-๒-๓ เหมือนกัน

เมื่อตั้งใจที่จะเป็นนักบวช เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ก็ชอบไปฟังเทศน์และปาฐกถาเกี่ยวกับศาสนาคริสเตียน ลัทธิอังกฤษ (Church of England)

อยู่เนือง ๆ ต่อมาก็สมัครสอนหนังสือในโรงเรียนวันอาทิตย์ (Sunday School) ในเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๕ สอบไล่ได้วิชาชั้นที่ ๑ (Pass Moderations) อันดับ ๓ ก็ตั้งหน้าเรียนวิชาเทววิทยา (Theology) ตามหลักสูตรปริญญาบัณฑิตเกียรตินิยมเพื่อจะได้เป็นประโยชน์แก่ผู้ที่มาชวดเป็นนักบวช หลักสูตรวิชาเทววิทยาแบ่งออกเป็นแขนงสำคัญหลายแขนงมี ประวัติศาสตร์ ปรัชญา และคำสอนคริสตศาสนาเป็นต้น ระหว่างที่เป็นนิสิตมหาวิทยาลัยออกสฟอร์ด เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ได้เล่นกีฬาแข่งเรือกรรเชียง สนใจในกิจกรรมนอกหลักสูตรหลายอย่าง เช่น สนใจในปัญหาสังคมสงเคราะห์ช่วยเหลือคนยากจน ได้เข้าร่วมประชุมพิจารณาหาทางช่วยเหลือคนจนยังผลให้มีการตั้งศาลาทอยน์บี (Toynbee Hall) ซึ่งเป็นสถานสังคมสงเคราะห์คนทางชักตะวันออกของกรุงลอนดอน ในขณะเดียวกัน เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ประสบความขาดแคลนทุนทรัพย์ที่จะใช้จ่ายในการเรียน เงินที่มารดาสะสมเป็นทุนเล่าเรียนก็ไม่เพียงพอ วิทยาลัยนิวพิจารณาว่าเซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ เป็นนิสิตที่เรียนดีได้ให้ทุนอุดหนุนการเรียน ๒ ทุน ทุนหนึ่งมีมูลค่า ๒๐ ปอนด์ต่อหนึ่งปี และอีกทุนหนึ่งเป็นทุนของบริษัทช่างทอง (Goldsmith's Company) มีมูลค่า ๕๐ ปอนด์ต่อปี แต่ถึงกระนั้นก็ดี เงินทุนอุดหนุนการเล่าเรียนก็ยังไม่เป็นจำนวนมากพอที่เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ จะเล่าเรียนอยู่ได้โดยไม่เดือดร้อน จึงต้องทำการสอนพิเศษระหว่างหยุดภาคเรียนหลายคราว เพื่อหาเงินมาใช้จ่าย ครั้งหนึ่งเป็นครูพิเศษให้แก่เด็กชายคนหนึ่งที่กรุงลอนดอน ต่อมาเป็นครูพิเศษสอนให้แก่บุตรของนายทหารนอก

ราชการใกล้เมืองเฮลสะตันในมณฑลคอร์นวอล แล้วเป็นครูพิเศษสอนเด็กชายที่ทำยลรัสติงตันใกล้เมืองเวอธิง แต่ก่อนได้รับปริญญาก็เริ่มไม่แน่ใจว่าจะเป็นนักบวชตามความคิดเดิมหรือไม่ ทั้งนี้เห็นจะเป็นเพราะว่ารู้สึกชอบการสอนมากขึ้น

เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ศึกษาวิชาอยู่ ณ มหาวิทยาลัยออกสฟอร์ด ๔ ปี ครั้นเรียนสำเร็จได้รับปริญญาอักษรศาสตร์บัณฑิตเกียรตินิยมอันดับ ๑ แล้ว ก็ตัดสินใจที่จะประกอบอาชีพเป็นครู แต่โอกาสที่จะได้รับตำแหน่งครูในโรงเรียนพับลิกสกูลมีน้อย เพราะว่าสอบได้วิชาชั้นปี ๑ ในอันดับ ๓ การสอบได้ปริญญาเกียรตินิยมอันดับ ๑ ในวิชาเทววิทยาคงจะเป็นประโยชน์เป็นอันมากแก่เขาถ้าประกอบอาชีพนักบวช เมื่อเป็นดังนี้สมัครหางานเป็นครูในโรงเรียนเทมเบิลโกรฟ ที่เมืองอิสต์ชีน เริ่มเข้ารับตำแหน่งนั้นเมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๒๙ โรงเรียนเทมเบิลโกรฟ เป็นโรงเรียนประถมศึกษาแห่งหนึ่ง มีนักเรียนชาย ๑๓๐ คน สอนนักเรียนเพื่อเตรียมสอบคัดเลือกเข้าโรงเรียนพับลิกสกูล เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ช่วยครูใหญ่ดูแลนักเรียนในชั้นกลางของโรงเรียน และสอนนักเรียนชั้นสูงของโรงเรียนเพื่อสอบคัดเลือกเข้าโรงเรียนพับลิกสกูล เซอร์-โรเบอร์ต มอแรนต์เคยมีประสพการณ์มาตั้งแต่ครั้งยังเป็นครูพิเศษว่า ในการควบคุมนักเรียนชายจะต้องสนิทสนมคิดตามการเล่าเรียนของนักเรียน ร่วมในการกีฬา และงานอดิเรกต่าง ๆ จึงช่วยเหลือนักเรียนในงานช่างไม้และถ่ายรูป นอกจากนี้ได้ใช้เวลาว่างอ่านหนังสือเรื่องศาสนาและยังเกิด

ความสนใจในเรื่องพุทธศาสนาซึ่งเซอร์เอ็ดวิน อาร์โนลด์ ได้แต่งไว้ในหนังสือ ประทีปแห่งเอเซีย (The Light of Asia) จึงคิดอยากจะมาทำงานทางทวีปเอเซีย ครั้นรู้จักโรงเรียนที่ทำงานอยู่ดีขึ้น ก็เห็นว่า การจัดและการสอนของโรงเรียนยังไม่เป็นไปตามแนวความคิดของตน ทั้งไม่มีทางที่จะจัดการศึกษาให้เป็นไปตามอุดมคติของตนเองได้ จึงคิดไปสมัครทำงานที่อื่น พอดีได้ทราบจากครอบครัวรัชมอนด์ซึ่งเป็นเพื่อนว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศร์วรฤทธิ์ ผู้เคยเป็นอัครราชทูตไทย ณ กรุงลอนดอน ได้เสด็จกลับมาเมืองไทยแล้ว หม่อมสุภาพในพระองค์ท่านกำลังจะกลับตามมา ต้องการได้ชาวอังกฤษเป็นครูให้แก่โอรสที่ยังเยาว์วัยอยู่ ๓ องค์ ซึ่งจะพากลับเมืองไทย ให้เงินเดือนปีละ ๒๕๐ ปอนด์ การจ้างมีกำหนด ๓ ปี ครอบครัวรัชมอนด์ทราบข่าวนี้มาจากนายเอฟ. ดับบลิว. เวอร์นีย์ เลขานุการฝ่ายอังกฤษประจำสถานทูตไทย วันที่ ๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๙ เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ก็ได้เขียนหนังสือถึงนายเอฟ. ดับบลิว. เวอร์นีย์ ขอสมัครเป็นครูมาเมืองไทย เพื่อจะได้ศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับประเทศทางตะวันออก นายเอฟ. ดับบลิว. เวอร์นีย์ เป็นหลานของนางสาวฟลอเรนซ์ ไนทิงเกล พยาบาลผู้ได้ทำชื่อเสียงโด่งดังไว้ในสงครามไครเมีย และเมื่อมีธุระอย่างใดก็ปรึกษาหารือนางสาวฟลอเรนซ์ผู้เป็นน้าอยู่เสมอ สำหรับเรื่องนี้ก็ได้ปรึกษาว่าควรจะเลือกผู้ใดเป็นครูส่งไปทำงานเมืองไทย เพราะมีผู้สมัครเข้ารับตำแหน่ง ๗ คน และคิดที่จะเลือกเซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ไว้ ภายหลังที่ได้พบกับนายเวอร์นีย์และนางสาวฟลอเรนซ์ ไนทิงเกลแล้ว เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ก็ได้รับตำแหน่งครู

มาเมืองไทย ในสมัยนั้น การมาทำงานในประเทศทางเอเชียตะวันออกถือว่าเป็นงานลำบากสำหรับฝรั่ง ผู้ที่จะมาทำงานก็จะต้องมีนิสัยเป็นนักผจญภัยอยู่บ้าง ดังจะเห็นได้ว่าพวกนักเรียนที่โรงเรียนเทมเบิล โกรฟ ได้เรียไรเงินซื้อบันพกวิอลเวอร์เป็นของขวัญให้แก่เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ เนื่องในโอกาสที่พ้นจากตำแหน่งครูในโรงเรียนนั้น และจะมาเป็นครูทางตะวันออก

เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ได้โดยสารเรือมาพร้อมกับโอรสทั้งสามองค์ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศร์วรฤทธิ์ ถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๒๙ และเริ่มสอนหนังสือให้แก่หม่อมเจ้าทั้งสามองค์นั้น องค์ใหญ่มีพระชันษาเกือบ ๑๒ ปี ต่อมามีพระอิสริยยศเป็นพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรูญศักดิกฤดากร พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศร์วรฤทธิ์โปรดให้จัดแพให้เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์อยู่กับโอรส เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ มีหน้าที่สอนเตรียมหม่อมเจ้าทั้งสามองค์เพื่อสอบเข้าโรงเรียนแฮร์โรว์ ซึ่งเป็นโรงเรียนพับลิกสกูลชั้นหนึ่งในประเทศอังกฤษ เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ เริ่มเรียนภาษาไทยเพื่อความสะดวกในการติดต่อ และให้เข้าใจจิตใจของนักเรียนที่สอนอยู่เป็นอย่างดี ต่อมาไม่กี่เดือนก็พูดภาษาไทยได้คล่องพอใช้ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรูญศักดิกฤดากรได้ทรงเขียนไว้ว่า เมื่อแรกพบเซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ก็รู้สึกประหม่าและเกรงมากเพราะเป็นคนที่รูปร่างใหญ่โต ความจริงเซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ สูง ๖ ฟุต ๔ นิ้ว แต่ในไม่ช้าพระองค์ก็สนิทสนมกับเซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ และยังได้ทรงเล่าเพิ่มเติมไว้ว่าเซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ชอบเดิน มักจะพาพระองค์ไปเดินไกล ๆ ภายหลังเวลาน้ำชา เซอร์

โรเบอร์ต มอแรนต์ เดินก้าวยาว จึงทำให้พระองค์ต้องวิ่งเหยาะ ๆ ตลอดเวลา แต่การเดินไกล ๆ ก็เป็นยาวิเศษสำหรับร่างกายของพระองค์ท่านด้วย

เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ มาทำงานในเมืองไทยได้ราวปีหนึ่งกรูสึกดีใจที่อาจจะได้มีโอกาสกลับไปประเทศอังกฤษ ด้วยทราบข่าวว่าพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศร์วรฤทธิ์ดำริที่จะส่งโอรสกลับไปศึกษาต่อในประเทศนั้น และมีพระประสงค์ที่จะให้ เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ติดตามไปสอนภาควิชาให้ได้เข้าโรงเรียนพับลิกสกูลด้วย แต่ เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ก็ไม่ได้กลับไปอังกฤษตามที่คิดไว้ เพราะได้รับลายพระหัตถ์จากพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสวัสดิวัตนวิศิษฏ์ เมื่อวันที่ ๑๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๑ ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ที่จะแต่งตั้งเซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ เป็นพระอาจารย์ถวายพระอักษรแก่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ เนื่องจากพระอาจารย์คนเก่าได้ถวายพระอักษรไม่เป็นที่สบพระราชหฤทัย เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์คุ้นเคยสนิทสนมกับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสวัสดิวัตนวิศิษฏ์มาก่อน ด้วยได้ศึกษาวิชาในมหาวิทยาลัยออกสฟอร์ดด้วยกัน พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสวัสดิวัตนวิศิษฏ์ เป็นนิสิตสังกัดวิทยาลัยเบเลียล (Balliol College) ขณะที่เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ศึกษาอยู่วิทยาลัยนิว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงรู้จักเซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์มาก่อน หลังจากที่เดินทางมาถึงกรุงเทพ ฯ เพียงเวลาเล็กน้อยได้เข้าเฝ้าเนื่องในโอกาสพระราชพิธีสถาปนาสมเด็จเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร เมื่อวันที่ ๑๓ มกราคม

พ.ศ. ๒๔๒๙ เมื่อทูลกระหม่อมพระองค์นมพระชนมายุครบ ๙ พรรษา เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ใช้เวลาตรึกตรองเรื่องที่จะโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งให้เป็นพระอาจารย์สมเด็จเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศอยู่เป็นเวลานาน ก็ตกลงรับตำแหน่งเมื่อวันที่ ๒๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๑ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ข้างเซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์เป็นพระอาจารย์สอนสมเด็จเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศมีกำหนด ๒ ปี พระราชทานเงินเดือนปีละ ๖๐๐ ปอนด์ และจัดบ้านพักมีเครื่องเรือนพร้อมให้เป็นที่อยู่ เป็นอันว่าเซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ต้องระงับการลาไปพักผ่อน ณ ประเทศอังกฤษชั่วคราว

การที่โปรดเกล้า ฯ ให้เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ เป็นพระอาจารย์สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชองค์แรก นับว่าเป็นเกียรติยศอย่างสูง ดังจะเห็นได้จากข้อความตอนหนึ่งของลายพระหัตถ์ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรัสวัตนวิศิษฏ์ถึงเซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ว่า

“ปัญหาที่เหลืออยู่ก็เพียงแต่ว่าท่านจะรับหรือไม่รับตำแหน่ง ฉันหวังว่าท่านคงจะรับ เพราะว่านอกจากจะพิจารณาในแง่อื่นแล้ว ท่านยังจะภูมิใจ ได้ว่าเป็น พระอาจารย์ชาว อังกฤษคนแรกของพระมหากษัตริย์ของเราในอนาคต”

เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ มีโอกาสอย่างดียิ่งที่จะศึกษาหาความรู้เรื่องราชสำนัก ได้เคยตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ประพาสไทรโยคเมื่อตอนต้นปี พ. ศ. ๒๔๓๒ ครั้นกลับจากการไปเที่ยวไทรโยคแล้ว ก็ได้ถวายพระอักษรแด่สมเด็จเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ได้เล่าไว้ใน

จดหมายว่า พระองค์ทรงเป็นผู้ที่กระหายงาน (Glutton for work) ถวายพระอักษรเป็นเวลาหลายชั่วโมงทุกวัน และยังได้ตามเสด็จไป ณ ที่ต่าง ๆ ด้วย เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ต้องตรากตรำทำงานมาก เมื่อยังไม่มีโอกาสได้ไปพักผ่อนในประเทศยุโรป ก็ไปตากอากาศที่เกาะสีชัง ต่อมาได้โดยสารเรือไปฮ่องกง อากาศทะเลทำให้มีชีวิตสดชื่นกลับมา มีกิริยากระปรี้กระเปร่าแข็งแรงขึ้น ระหว่างที่รับราชการอยู่ในเมืองไทย เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ก็ออกกำลังกายโดยการขี่ม้าและเดิน คิดอยู่เสมอว่าคงจะอยู่ในเมืองไทยเป็นเวลานาน จึงย้ายที่พักจากแพไปอยู่บ้านท่าพระใกล้กับพระบรมมหาราชวัง เมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๓๒ และก็รู้สึกสบายขึ้นเป็นอันมาก เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ไม่ใช่แต่ถวายพระอักษรเฉพาะสมเด็จเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศเท่านั้น แต่ยังได้ถวายพระอักษรพระอนุชาองค์เล็กอีกสององค์ และในเวลาเดียวกันก็ได้ลงมือแต่งแบบเรียนภาษาอังกฤษซึ่งต่อมาได้แก้ไขปรับปรุงเป็นชุดขึ้นใช้แบบสอนอ่านอังกฤษ เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ได้จากประเทศอังกฤษมาเป็นเวลานาน ขณะที่มีเวลาว่างในเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๒ จึงคิดที่จะกลับบ้านเมืองของตน ได้มีหนังสือทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทววงศ์วโรปการว่า เมื่อสัญญาจ้างของเขาครบกำหนด ๒ ปี ในวันที่ ๒๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๓ ก็จะขอกลับยุโรป ครั้นความทราบถึงพระยาทสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าอยู่หัว ก็โปรดเกล้า ฯ ให้จ้างเซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ เป็นพระอาจารย์ต่อโดยมีเงื่อนไขว่า สมเด็จเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศจะต้องอยู่ในความดูแลของเซอร์-

โรเบอรต มอแรนต์ ทั้งในด้านการศึกษาและการอบรมฝึกฝนพระจริยาวัตร ส่วนการลาพักผ่อน โปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ได้ไปเยี่ยมประเทศญี่ปุ่น และใน พ.ศ. ๒๔๓๔ ก็ได้ลาไปพักผ่อนในประเทศอังกฤษสมตามความปรารถนา

เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ไปถึงอังกฤษเมื่อตอนปลายฤดูร้อน พ.ศ. ๒๔๓๔ ได้ลงมือติดต่อชาวอังกฤษเพื่อจ้างมาเป็นอาจารย์สอนในโรงเรียนราชกุมารและโรงเรียนราชกุมารี และได้คัดเลือกอาจารย์ทั้งชายหญิงสำหรับโรงเรียนดังกล่าว นอกจากนี้ ยังได้จัดหาอาจารย์สำหรับจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ ทั้งนี้สอดคล้องกับโครงการที่ได้ตกลงกับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ อธิบดีกรมศึกษาธิการไว้ เซอร์-โรเบอร์ต มอแรนต์ กลับจากการลาพักผ่อน ณ ประเทศยุโรปถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อต้นเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๕ และก็ได้ทราบว่ามีการปรับปรุงครั้งใหญ่ในวงราชการ มีการตั้งกระทรวงต่าง ๆ ขึ้น รวมทั้งกระทรวงธรรมการด้วย แต่เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์รู้สึกเสียดายที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ซึ่งได้ร่วมมือทำงานในด้านการศึกษากันมาด้วยดี ได้ย้ายไปเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ได้อบรมสั่งสอนสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชอย่างใกล้ชิดกว่าแต่ก่อน ตามเสด็จพระองค์อยู่เสมอ และมักประจำอยู่ ณ พระตำหนัก คนทั่วไปก็เรียกเซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ว่า ครูใหญ่ เนื่องจากมีร่างกายใหญ่โต นอกจากถวายพระอักษรแก่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เซอร์-

โรเบอร์ต มอแรนต์ ยังมีหน้าที่วางหลักสูตรควบคุมดูแลการสอนในฐานะที่เป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนราชกุมาร และยังตระเตรียมการตั้งโรงเรียนราชกุมารี ตลอดจนได้นำหนังสือแบบเรียนภาษาอังกฤษชุดที่แต่งขึ้นไปใช้ในโรงเรียนหลวงซึ่งนับว่าเป็นระบบการศึกษาใหม่ ต่อมาเซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ได้ประสบเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ อย่างใกล้ชิด และกว้างกว่าเรือรบฝรั่งเศสระดมยิงพระบรมมหาราชวัง แต่เหตุการณ์นั้นก็มิได้เกิดขึ้น เพราะรัฐบาลอังกฤษ พรรคลิเบอรัลซึ่งมีนายแกลดสโตน เป็นนายกรัฐมนตรี และลอร์ด โรสเบอร์รี่ เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศได้ยับยั้งฝรั่งเศสไว้ รัฐบาลฝรั่งเศสได้แจ้งแก่รัฐบาลอังกฤษว่าไม่ได้ตั้งใจที่จะแทรกแซงบูรณภาพของราชอาณาจักรไทย

ภายหลังเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสวัสดิวัตนวิศิษฐ์เสด็จไปราชการ ณ ประเทศยุโรป กับโปรดมอบให้จัดหาอาจารย์ใหม่ให้แก่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช แทนเซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ อาจารย์ใหม่นี้จะต้องสอนภาษาฝรั่งเศสให้แก่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชได้ ด้วยหนังสือประวัติ "Sir Robert Morant, A Great Public Servant" ของ Bernard M. Allen, M.A. LL. D. กล่าวว่า เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ต้องพ้นจากตำแหน่งก็เพราะว่าอังกฤษไม่ช่วยคุ้มครองไทยในการต่อสู้ฝรั่งเศส มีแต่แนะนำให้ตกลงกับฝรั่งเศส เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ เป็นชาวอังกฤษคนสำคัญในกรุงเทพ ฯ และก็ย่อมไม่เป็นที่ไว้วางใจในวง

ราชการไทยเนื่องจากเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ดังนั้น ในวันที่ ๑๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ จึงได้รับลายพระหัตถ์จากพระเจ้านัองยาเธอ กรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการขอกเลิกสัญญาข้าง

เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ กลับไปถึงประเทศอังกฤษเมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๗ ในไม่ช้าก็ได้รับราชการด้านการศึกษาอีก คือดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการสอบถามและรายงานพิเศษ (Director of Special Inquiries and Reports) ได้รับเงินเดือนขั้นต้นปีละ ๓๐๐ ปอนด์ แล้วจะเพิ่มขึ้นจนถึงปีละ ๕๐๐ ปอนด์เป็นเต็มอัตรา ชีวิตในราชการอังกฤษของเซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นเป็นลำดับ ในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๒ ได้รับตำแหน่งเลขานุการส่วนตัวของปลัดกระทรวงศึกษาธิการ ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๔๖ ก็ได้เป็นปลัดกระทรวงศึกษาธิการ เนื่องจากได้ทำความดีความชอบเป็นกำลังสำคัญเสนอพระราชบัญญัติการศึกษา ซึ่งประกาศใช้ใน พ.ศ. ๒๔๔๕ มีสาระสำคัญว่า รัฐบาลเป็นผู้จัดการศึกษาขั้นมัธยมในประเทศอังกฤษนั้น ราษฎรได้จัดการศึกษากันมาก่อนแล้ว ใน พ.ศ. ๒๔๑๓ อังกฤษได้ตราพระราชบัญญัติการศึกษาซึ่งมีใจความว่า การจัดการศึกษาขั้นประถมเป็นหน้าที่ของรัฐบาล พระราชบัญญัติการศึกษา พ.ศ. ๒๔๔๕ เพิ่มการจัดการศึกษาขั้นมัธยมเป็นภารกิจของรัฐบาลด้วย ครั้นวันที่ ๒๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๐ พระเจ้ากรุงอังกฤษได้พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ยาธชั้นสอง (Knight Commander of the Order of the Bath หรือชื่อย่อว่า K.C.B.) ตาม

ระเบียบราชการอังกฤษ ผู้ที่ได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้นสองขึ้นไป ก็จะได้รับบรรดาศักดิ์เป็นเซอร์ ฉะนั้น เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ก็ได้เป็นเซอร์ในปีนั้น ตำแหน่งปลัดกระทรวงเป็นตำแหน่งสำคัญในกระทรวง เพราะปลัดกระทรวงเป็นหัวหน้าข้าราชการประจำ ต้องรับผิดชอบในการปฏิบัติราชการทุกอย่าง ในเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ หนังสือพิมพ์ได้ลงข่าวว่า กระทรวงศึกษาธิการมีบันทึกถึงผู้ตรวจการศึกษาแนะว่า ผู้ที่จะได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งสำคัญทางบริหารในวงการศึกษา ควรได้รับการศึกษาจากมหาวิทยาลัยออกสฟอร์ดหรือเคมบริดช์ ปรากฏว่ามีผู้คัดค้านเรื่องนี้กันมาก เพราะเป็นการจำกัดสิทธิของชาวอังกฤษที่จะเข้ารับราชการในตำแหน่งดังกล่าว สมาชิกสภาสามัญได้ตั้งกระทู้ถามรัฐมนตรีกระทรวงศึกษาธิการเกี่ยวกับเรื่องนี้ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการตอบกระทู้ว่า บันทึกฉบับนั้นไม่ใช่นโยบายของกระทรวง เพราะกระทรวงไม่ได้ให้คำแนะนำแก่ผู้ตรวจการศึกษาดังที่ปรากฏอยู่ในหน้าหนังสือพิมพ์ แต่เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ได้รับสารภาพแก่รัฐมนตรีว่าการศึกษาธิการว่า เขาได้กระทำผิดพลาดไปที่ได้ลงนามในบันทึกนั้น เพื่อไกล่เกลี่ยเรื่องนี้ให้เรียบร้อย ทางรัฐบาลจึงได้ย้ายเซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ไปเป็นประธานคณะกรรมาธิการประกันสังคมแห่งชาติสำหรับอังกฤษ ต่อมาเซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ได้เสนอให้รัฐบาลตั้งกระทรวงสาธารณสุข ซึ่งรัฐบาลก็เห็นชอบด้วย กระทรวงสาธารณสุขซึ่งมีหน้าที่จัดการประกันสังคมด้วย ได้เริ่มทำงานเมื่อวันที่ ๒๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๒ เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ได้รับ

แต่งตั้งเป็นปลัดกระทรวงสาธารณสุขคนแรก ได้ดำรงตำแหน่งนี้สืบต่อมา จนถึงแก่กรรมด้วยโรคปอดบวม (Septicpneumonia) เมื่อวันที่ ๑๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๒ รวมอายุได้เกือบ ๕๗ ปี

แบบเรียนภาษาอังกฤษที่เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ได้แต่งไว้มีดังนี้คือ

๑. บันไดแบบสอนอ่านอังกฤษเล่ม ๑ ผู้แต่งกล่าวไว้ในคำนำว่า "ตำราเล่มนี้เรียบเรียงขึ้นเพื่อจะสอนนักเรียนชาวสยามให้หัดอ่านภาษาอังกฤษแต่ส่วนเดียว มิได้หมายจะให้แปลหรือจะสอนใจความของศัพท์ด้วยกัน เมื่อถึงเวลาที่จะสอนให้แปลเนื้อความจะต้องใช้เล่มอื่นหาได้ใช้เล่มนี้ไม่" ขอยกข้อความตอนหนึ่งในบทเรียนที่ ๑๒ มาเป็นตัวอย่าง

A - my is a pu - ny ba - by . Tony is a ro - sy fel - low. To - by is a ti - ny pup - py . Bil - ly is a la - zy lad. The ba - by lay in tha cot.

๒. บันไดแบบหัดแต่งอังกฤษเล่ม ๒ สอนการแต่งอังกฤษอย่างง่าย ๆ โดยอาศัยการแปลไทยเป็นอังกฤษ และอังกฤษเป็นไทย ในที่นี้ขอยกข้อความตอนหนึ่งของหนังสือเล่มนี้เป็นตัวอย่าง

EXERCISE 41

Translate the following sentences, naming the tenses :-

๑. เด็ก เหล่านั้น เล่า หนังสือ ได้ หมด แล้ว หรือ ยัง

๖. เมื่อวานนี้ ท่าน ได้ เข้า วัง หรือ เปล่า
ฉัน ไม่ สบาย ฉัน อยู่ บ้าน วัน ยังค่ำ

๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๑ ๒

๑๖. หนังสือ ที่ ฉัน ซื้อมา เมื่อวานนี้ ฉัน ทำหายเสียแล้ว

EXERCISE 42

Read the following sentences; say in what sense the verb "can" "to be able", is in each sentence: then translate them into Siamese, and back into English.

1. I cannot understand what that man says when he speaks to me.

2. I cannot help you now, I am too busy.

3. I was not able to go to Paknam yesterday, as the boat started early in the morning.

๓. บันไดเล่ม ๓ แปลภาษาอังกฤษเป็นไทย สอนแปลเรื่องภาษาอังกฤษเป็นไทย ดังมีตัวอย่างต่อไปนี้

LESSON 66

THE BOY AND THE BROOK

An old man saw a small boy sitting down by a brook for a long time.

"My boy" said the old man, "what makes you sad? Why do you look so long at this stream?"

แต่งตั้งเป็นปลัดกระทรวงสาธารณสุขคนแรก ได้ดำรงตำแหน่งนี้สืบต่อมา จนถึงแก่กรรมด้วยโรคปอดบวม (Septicpneumonia) เมื่อวันที่ ๑๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๒ รวมอายุได้เกือบ ๕๗ ปี

แบบเรียนภาษาอังกฤษที่เซอร์โรเบอร์ต มอแรนต์ ได้แต่งไว้มีดังนี้คือ

๑. บันไดแบบสอนอ่านอังกฤษเล่ม ๑ ผู้แต่งกล่าวไว้ในคำนำว่า "ตำราเล่มนี้เรียบเรียงขึ้นเพื่อจะสอนนักเรียนชาวสยามให้หัดอ่านภาษาอังกฤษแต่ส่วนเดียว มิได้หมายจะให้แปลหรือจะสอนใจความของศัพท์ด้วยกัน เมื่อถึงเวลาที่จะสอนให้แปลเนื้อความจะต้องใช้เล่มอื่นหาได้ใช้เล่มนี้ไม่" ขอยกข้อความตอนหนึ่งในบทเรียนที่ ๑๒ มาเป็นตัวอย่าง

A - my is a pu - ny ba - by . Tony is a ro - sy fel - low. To - by is a ti - ny pup - py . Bil - ly is a la - zy lad. The ba - by lay in tha cot.

๒. บันไดแบบหัดแต่งอังกฤษเล่ม ๒ สอนการแต่งอังกฤษอย่างง่าย ๆ โดยอาศัยการแปลไทยเป็นอังกฤษ และอังกฤษเป็นไทย ในที่นี้ขอยกข้อความตอนหนึ่งของหนังสือเล่มนี้เป็นตัวอย่าง

EXERCISE 41

Translate the following sentences, naming the tenses :-

๑. เด็ก เหล่านั้น เล่า หนังสือ ได้ หมด แล้ว หรือ ยัง

๖. เมื่อวานนี้ ท่าน ได้ เข้า วัง หรือ เปล่า
ฉัน ไม่ สบาย ฉัน อยู่ บ้าน วัน ยังค่ำ

๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๑ ๒

๑๖. หนังสือ ที่ ฉัน ซื้อมา เมื่อวานนี้ ฉัน ทำหายเสียแล้ว

EXERCISE 42

Read the following sentences ; say in what sense the verb "can" "to be able", is in each sentence : then translate them into Siamese, and back into English.

1. I cannot understand what that man says when he speaks to me.

2. I cannot help you now, I am too busy.

3. I was not able to go to Paknam yesterday, as the boat started early in the morning.

๓. บันไดเล่ม ๓ แปลภาษาอังกฤษเป็นไทย สอนแปลเรื่องภาษาอังกฤษเป็นไทย ดังมีตัวอย่างต่อไปนี้

LESSON 66

THE BOY AND THE BROOK

An old man saw a small boy sitting down by a brook for a long time.

"My boy" said the old man, "what makes you sad ? Why do you look so long at this stream ?"

"Sir", said the boy, "I want to go to that village there ; and I am waiting till the water in the brook has all run by, so that I can cross over."

"No, no," said the man, "You will wait for ever, if you wait till all the water has passed away. You must wade across."

๔. บันไดเล่ม ๔ แปลไทยเป็นภาษาอังกฤษ มีข้อความยากกว่าบันไดเล่ม ๒ ตอนปลายเล่มนี้มีแบบฝึกหัดแปลเป็นเรื่อง

๕. บันไดเล่ม ๕ สอนการแปลอังกฤษ ไวยากรณ์อังกฤษ และการแต่งจดหมาย (English Translation, English Grammar and Letter Writing)

รอง ศยามานนท์

พระอธิการเทิ่งคงปณฺโฌ
(เทิ่ง ขุมาประโคน)
พ.ศ. ๒๔๐๘-๒๔๕๕

พระอธิการเทิ่ง คงปณฺโฌ เดิมชื่อ เทิ่ง ขุมาประโคน เกิดวันที่ ๑๒ มีนาคม ๒๔๐๘ ตรงกับวันจันทร์ เดือน ๔ ปีชวด ณ บ้านตาเบ็ก ตำบลตาเบ็ก อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นบุตรนายมา นางอ่วม ขุมาประโคน นายเทิ่งผู้นี้เป็นผู้มีลักษณะอ้วนเตี้ย ศีรษะโต ใบหูย้อยยาน เป็นผู้มีแววฉลาด มีจิตใจโอบอ้อมอารีแก่เพื่อนฝูงและคนทั่วไป มีอารมณ์ขบขัน พูดจามีเหตุผล น่าคิดน่าฟัง

เมื่อเด็ก ๆ บิดามารดาให้ทำหน้าที่เลี้ยงกระบือ นายเทิ่งมักจะต้อนกระบือไปเลี้ยงใกล้ ๆ วัดทุก ๆ วัน เพื่อจะได้ไปแอบดูพระสงฆ์สอนหนังสือศิษย์ ด้วยนิสัยรักการเรียนและความเฉลียวฉลาดของนายเทิ่ง ได้จำตัวอักษรที่พระสงฆ์สอนศิษย์อยู่ทุก ๆ วัน แล้วใช้ความพากเพียรขีดเขียนตัวหนังสือเลนตามพื้นดินบ้าง ตามแข้งตามขาของตนเองบ้าง เขียนกับใบไม้บ้าง กระทำอยู่เช่นนี้ทุก ๆ วัน ไม่ช้าก็สามารถอ่านและเขียนหนังสือได้โดยปราศจากครูสอน และเป็นผู้มีความสามารถพิเศษ คือ สามารถเขียนหนังสือได้ทั้งมือขวาและมือซ้าย บิดามารดาเห็นว่า นายเทิ่งมีนิสัยรักการเรียน จึงได้นำไปฝากให้เรียนหนังสือและวิชาการต่าง ๆ กับพระที่วัดสูง ปรากฏว่า นายเทิ่งมีความเฉลียวฉลาดสามารถศึกษาได้ดีมากจนหาผู้เสมอเหมือนได้ยากในละแวกนั้น นายเทิ่ง ได้เล่าเรียนหนังสืออยู่ที่

วัดสูง อำเภอนางรอง จนอายุ ๑๖ ปี บิดามารดาเห็นว่า มีความรู้แตกฉานพอสมควรแล้ว จึงรับตัวนายเทิ่งกลับบ้าน ต่อมานายเทิ่งได้สมัครเป็นเสมียนอยู่กับนายรอง ชัยขันธ์ เมื่อคราวรัชทัพอยู่ที่เมืองนางรอง ทำหน้าที่เสมียนอยู่กับนายรอง ๒ ปีเศษ ก็พอดีกองทหารถอนทัพกลับ นายเทิ่งจึงกลับไปอยู่กับบิดามารดาตามเดิม

เมื่ออายุครบบวช บิดามารดาจึงได้จัดการอุปสมบทนายเทิ่ง เป็นพระภิกษุ ณ วัดตาเป็ก โดยมีหลวงพ่อมา บิดาของท่านซึ่งบวชอยู่ก่อน เป็นเจ้าอาวาส โดยเหตุที่พระภิกษุเทิ่ง เป็นผู้มีจิตใจโอบอ้อมอารี มีนิสัยรักเด็ก ๆ และรักการเป็นครูอยู่แล้ว จึงทำให้ท่านอนนศัย์ได้อย่างดียิ่งตั้งแต่เริ่มแรก ท่านได้พยายามค้นคว้าหาหลักการสอนและวิธีสอนต่าง ๆ จากตำรับตำราเก่า ๆ บ้าง และจากการคิดค้นด้วยสติปัญญาของท่านเองบ้าง จึงทำให้ท่านมีชื่อเสียงในการเป็นครู เป็นที่เคารพนับถือแก่ศิษย์และผู้ปกครอง ท่านเป็นผู้รู้หลักจิตวิทยา สามารถทำการสอนและปกครองเด็กได้ดีมาก เวลาสอนมักจะใช้จิตวิทยาของท่านสอดแทรกในบทเรียนเสมอ บทเรียนของท่านจึงมีชีวิตชีวา เด็กไม่เบื่อ มีความสนใจ สนุกสนานรื่นเริงเสมอ ผู้เขียนซึ่งเคยเป็นศิษย์ที่อยู่ใกล้ชิดท่าน เห็นว่า แผนการสอนของท่านก็เหมือนการสอนแผนใหม่ในปัจจุบันนี้เอง

กาลต่อมา โรงเรียนนี้ได้เปลี่ยนสภาพเป็น “โรงเรียนประชาบาลตำบลตาเป็ก ๑ (วัดอัมภาราม)” พระภิกษุเทิ่งได้รับแต่งตั้ง เป็นครูใหญ่คนแรก มีเงินเดือนประจำ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๑

พระอธิการเทิ่ง คงปญฺโญ
(เทิ่ง ขุมาประโคน)

ทางฝ่ายศาสนา เมื่อหลวงพ่อมา เจ้าอาวาส ซึ่งเป็นบิดาของท่านมรณภาพแล้ว พระภิกษุเที่ยงก็ได้รับตำแหน่งเป็นเจ้าอาวาสวัดตาเปียกแทน ต่อมาได้รับตำแหน่งเจ้าคณะตำบลตาเปียก และได้อยู่ในตำแหน่งนี้จนตลอดอายุของท่าน พระอธิการเที่ยงได้ปฏิบัติกิจของสงฆ์ด้วยความเรียบร้อยไม่มีด่างพร้อยเลย ในด้านการก่อสร้าง ก็ได้สร้างพระอุโบสถก่ออิฐถือปูนอย่างสง่างาม จัดเป็นถาวรวัตถุอันมีค่ามากชิ้นหนึ่ง

ในด้านการศึกษา เมื่อท่านได้รับตำแหน่งครูใหญ่ ก็ได้พยายามวางรากฐานการศึกษาไว้อย่างมั่นคง โดยเฉพาะขณะนั้น โรงเรียนของท่านมีเด็กนักเรียนล้นหลาม มีครูประจำทำการสอนไม่เพียงพอแก่จำนวนนักเรียน ท่านพิจารณาแล้วว่าดกว่า จะให้การศึกษาแก่เด็กได้ไม่เต็มที่ จึงเจียดเงินเดือนของท่านซึ่งได้รับเดือนละ ๒๐ บาท ไปจ้างผู้ที่มีความรู้สูงในละแวกนั้นมาเป็นครูช่วยทำการสอนนักเรียนเป็นจำนวน ๓ คนบ้าง ๔ คนบ้าง นับว่าท่านได้เสียสละเพื่อประโยชน์แก่การศึกษาของเด็กจริงๆ และเมื่อพิจารณาเห็นว่าศาลาการเปรียญซึ่งอาศัยเป็นสถานศึกษานั้นคับแคบไม่พอกับจำนวนนักเรียน ท่านก็ได้ขยายต่อเติมออกไปให้กว้างขวาง พออาศัยเรียนได้โดยสะดวก ชีวิตการเป็นครูของท่านดำเนินมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๘๑ จึงได้ขอลาออกจากตำแหน่งครู ทั้งนี้เพราะท่านเป็นห่วงงานด้านพระศาสนาเกรงจะปฏิบัติไม่ได้เต็มที่ จึงยอมสละตำแหน่งอันเป็นที่รักของท่านไปปฏิบัติกิจพระศาสนาด้านเดียว ถึงแม้ว่าท่านจะได้ออกจากตำแหน่งครูไปแล้วก็

ตาม ก็ยังเอาใจใส่ดูแลช่วยเหลือกิจการของโรงเรียนอยู่เสมอมา ทำให้โรงเรียนเจริญรุ่งเรืองถือเป็นตัวอย่างได้ในแถบนั้น

ต่อมา นายสุวรรณ ภูละ ได้เป็นครูใหญ่แทน จำนวนนักเรียนทวีมากขึ้น สถานที่เรียนคับแคบไม่พอกับจำนวนนักเรียน ท่านจึงได้ร่วมมือกับนายสุวรรณ ดำเนินการจัดหาไม้ เครื่องเหล็ก มาทำการปลูกสร้างโรงเรียนถาวร ตามแบบ ป. ๑ ของกระทรวงศึกษาธิการ ขนาด ๔ ห้องเรียน ด้วยความพยายามช่วยเหลือเอาใจใส่ในการก่อสร้างโรงเรียน เมื่อโรงเรียนสร้างสำเร็จแล้ว ทางการจึงใช้นามของท่านเป็นชื่อโรงเรียนว่า "โรงเรียนตาเปีก (เทิงอนุสรณ์)" เพื่อเป็นอนุสรณ์แก่ท่านสืบไป นอกจากจะช่วยเหลือในการปลูกสร้างโรงเรียนแล้ว พระอธิการเทิงยังได้ช่วยสนับสนุน จัดหาพัสดุครุภัณฑ์และอุปกรณ์โรงเรียนมาจนตลอดอายุของท่าน

พระอธิการเทิง ชุมาประโคน เป็นผู้มีความรู้ความฉลาดเฉลียวหลายอย่าง เช่น

๑. ในด้านหลักการสอน วิธีสอน ท่านใช้สิ่งเป็นรูปธรรมมากกว่านามธรรม ถ้าสิ่งใดเป็นนามธรรมไม่สามารถจะหยิบยกมาให้เป็นตัวอย่างได้ ก็ใช้วิธีเร้าทางอื่นให้เกิดความสนใจขึ้น บางครั้งก็เล่าเป็นนิทาน บางครั้งก็ผูกเรื่องเป็นเพลงให้เด็กหัดร้อง เล่นทายปริศนาเพื่อให้เด็กรู้จักขบคิดปัญหาง่าย ๆ การสอนของท่านในสมัยนั้นก็ทำนองเดียวกันกับวิธีสอนในปัจจุบัน

๒. ในด้านการคำนวณ ปรากฏว่าท่านมีความรู้ความเข้าใจหลักการคำนวณดี ที่ถนัดมากคือในด้านการคิดเนื้อที่รูปต่างๆ การคำนวณหน้าไม้ และ การคำนวณโดยใช้ลูกคิด

๓. ในด้านการช่าง ท่านมีความรู้ในการช่างไม้ การก่อสร้าง สามารถสร้างโต๊ะ เก้าอี้ ตั้ง และ สร้างบ้านเรือนได้ไม่แพ้ช่างอาชีพ

๔. ในด้านศิลปะ ท่านมีความรู้และสามารถเขียนภาพต่างๆ เช่น ภาพคน สัตว์ ผลไม้ ตลอดจนลวดลายต่าง ๆ เช่น ลายไทย ลายเครือเถา ฯลฯ

๕. ในด้านการประพันธ์ ท่านมีความรู้ในการแต่งกาพย์ กลอน ได้ดี เช่น กลอนสักวา กลอนดอกสร้อย กลอนลำตัด และแหล่เทศน์ เป็นต้น แต่ท่านไม่เป็นนักสะสม บทประพันธ์ของท่านจึงไม่มีเหลืออยู่ ที่เหลือพอจะยกมาเป็นตัวอย่างได้มีดังนี้

ดอกสร้อย

กาเอ๋ยกาดำ ดูรูปร่างคมขำดีนักหนา
เขาไม่ถามก็บอกนามว่ากากา ช่างโฆษณาตัวเองไม่เกรงใคร
ช่างอวดโก้โชว์ฉลาดสามารถนัก ว่าแหลมหลักลับลิบมีพริบไหว
พอเขาชี้ด้วยขี้ปอก็ตกใจ ช่างเชาวน์ไวชี้นว่าปืนเอย.

เนื่องจากคุณงามความดีของท่านที่ได้กระทำไว้มาก และประกอบด้วยท่านมีอัธยาศัยอันดียิ่ง จึงเป็นที่เคารพนับถือของคนทั่วไป แม้ข้าราชการผู้ใหญ่ทางจังหวัดก็เคารพนับถือและไปมาหาสู่ท่านเสมอ เช่น พระกล้ากลางสมร (มงคล หงสไกร) ซึ่งเคยเป็นผู้ว่าราชการจังหวัด

หลวงวิชิตเนตินัย (ชิต อ่อนแสงคุณ) ซึ่งเคยเป็นผู้พิพากษาหัวหน้าศาล หลวงสารสินประเสริฐ (เก๊า สิงหนุต) ซึ่งเคยเป็นสรรพากรจังหวัด และหลวงณรงค์รักษาเขต (อาจ ประยงค์) ซึ่งเคยเป็นนายอำเภอ เป็นต้น

พระอธิการเที่งได้ถึงแก่มรณภาพเมื่อวันที่ ๑๕ มกราคม ๒๔๙๕ ตรงกับวันอังคารแรม ๔ ค่ำ เดือนยี่ ปีเถาะ ด้วยโรคชรา ท่านผู้นับว่าได้ประกอบคุณงามความดีให้แก่การศึกษาของประเทศชาติเป็นอันมาก

(ในการเรียบเรียงประวัติพระอธิการเที่ง คงปญฺโญ นี้ นายอาภรณ์ บุญประสาท ได้ช่วยตรวจแก้ไขเพิ่มเติมด้วย)

มณี อภัยนุกูล

พระอาจวิทยาคม

(ยอร์ช บี. แมคฟาร์แลนด์)

พ.ศ. ๒๔๐๕-๒๔๘๕

พระอาจวิทยาคมหรือเรียกกันว่าหมอยอร์ช มีชื่อเป็นภาษาอังกฤษว่า Dr. George B. Mc. Farland เป็นชาวอเมริกันผู้หนึ่ง ซึ่งทำคุณประโยชน์ให้แก่ประเทศไทยมาก ท่านผู้นี้เกิดในกรุงเทพ ฯ ที่ปากคลองบางกอกใหญ่ อันเป็นสำนักงานของหมอบรัดเลย์ นายแพทย์สอนศาสนาชาวอเมริกัน ซึ่งมีชื่อเสียงโด่งดังในสมัยรัชกาลที่ ๓-๔ และต้นรัชกาลที่ ๕ พระอาจวิทยาคมเป็นบุตรคนที่ ๓ ของศาสนาจารย์ เอส. จี. แมคฟาร์แลนด์ (Rev.S.G. Mc. Farland) และนางเจนนี อี. แมคฟาร์แลนด์ (Mrs. Jennie E. Mc. Farland) ซึ่งเดินทางมาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๑๕ กันยายน ๒๔๐๓ ในรัชกาลที่ ๔ และได้ถูกส่งไปอยู่จังหวัดเพชรบุรี เพื่อเผยแพร่คริสต์ศาสนาฝ่ายโปรแตสแตนต์ในจังหวัดนั้น ท่านทั้งสองมีบุตรชาย ๓ คน คือ วิลเลี่ยมเฮส์ แซมมูเอล เอ็ดวิน ฮันเตอร์ ยอร์ชบรัดเลย์ (พระอาจวิทยาคม) และธิดาคนเดียวคือ แมรีคยร์แวล เห็นจะเป็นเพราะพระอาจวิทยาคมเกิดในเมืองไทย และได้ใช้ชีวิตตอนปฐมวัยผจญกับความทุกข์ยากในท้องถิ่นชนบทของเมืองไทยมามาก ทั้งได้ร่วมแรงช่วยเหลือบิดามารดาทำงานบำเพ็ญประโยชน์แก่คนเจ็บไข้ และคนยากจน

มาตั้งแต่อายุยังน้อย จึงมีจิตใจเต็มไปด้วยวิริยภาพอันแก่กล้ามุ่งมั่นที่จะกระทำประโยชน์โดยไม่ท้อถอยต่ออุปสรรคใด ๆ งานสำคัญที่สุดของท่านก็คืองานก่อตั้งโรงเรียนสอนวิชาแพทย์แผนปัจจุบันขึ้นจนเป็นผลสำเร็จและเจริญรุ่งเรืองเป็นปึกแผ่นมาตราบเท่าทุกวันนี้

เมื่อนายยอร์ช บี. แมคฟาร์แลนด์ มีอายุได้ ๑๘ ปี บิดามารดาก็ส่งตัวไปเรียนหนังสือที่สหรัฐอเมริกา ได้ศึกษาอยู่ที่วิทยาลัยวอชิงตันและเจฟเฟอสัน (Washington and Jefferson College) ได้รับปริญญาอักษรศาสตร์บัณฑิต (B.A.) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ ต่อมาก็ได้เข้าเรียนวิชาแพทยศาสตร์ที่วิทยาลัยแพทย์เวสต์เพนซิลเวเนีย (Western Pennsylvania Medical College) และได้รับปริญญาแพทยศาสตร์ดุษฎีบัณฑิต (M.D.) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ ต่อจากนั้นก็ยังไปเรียนวิชาศัลยกรรมต่อที่วิทยาลัยอายุรแพทย์ และศัลยแพทย์ ณ เมืองบัลติโมร์ (Baltimore College of Physicians and Surgeons) และยังได้ผ่าตัดงานทางทันตแพทย์จนได้รับปริญญาทันตแพทยศาสตร์ดุษฎีบัณฑิต (D.D.S.) อีกด้วย ได้เดินทางกลับมาเมืองไทยตอนปลาย พ.ศ. ๒๔๓๔ เมื่อมีอายุครบ ๒๕ ปีพอดี ท่านได้เริ่มทำงานที่โรงพยาบาลศิริราชตั้งแต่วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ.๒๔๓๕

เพื่อที่ผู้อ่านจะได้เข้าใจประวัติชีวิตของพระอาจวิทยาคม ตลอดจนอุปสรรคต่าง ๆ ที่ท่านผู้นี้ต้องประสบในการก่อกำเนิดโรงเรียนแพทย์โดยแน่ชัดเป็นยิ่งขึ้น จึงสมควรนำประวัติเกี่ยวกับการตั้งโรงพยาบาลในเมืองไทยมาเล่าไว้ในที่นี้ด้วย

พระอาจวิทยาคม (ยอร์ช บี. แมคฟาร์แลนด์)

ใน พ.ศ. ๒๔๒๙ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มี
พระราชประสงค์จะให้มีโรงพยาบาลขึ้นในบ้านเมืองให้สมกับเป็นประเทศที่
รุ่งเรือง จึงทรงตั้งกรรมการขึ้นคณะหนึ่งให้ดำเนินงานสร้างโรงพยาบาล
รักษาผู้ป่วยไข้ให้เป็นทานแก่อาณาประชาราษฎรไม่เลือกหน้าว่าผู้ใด คณะ
กรรมการซึ่งมีพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ เป็นนายกกรรมการ
ประกอบด้วยเจ้านายชั้นผู้ใหญ่อีกหลายพระองค์ได้เริ่มดำเนินงาน โดย
กราบทูลขอแบ่งที่ดินวังหลังตอนใต้ อันเป็นที่หลวงรกร้างอยู่ทางฟากถนนบูร
สร้างโรงพยาบาลขึ้นในที่นั้น และขอที่ดินริมน้ำเหนือโรงเรียนแหม่มโคล์
ของมิชชันนารีอเมริกันทำท่าน้ำขึ้นไปยังโรงพยาบาล เดิมเรียกว่า "โรง
พยาบาลวังหลัง" เป็นโรงพยาบาลหลวงถาวรแห่งแรกในเมืองไทย มี
เรือนคนไข้มุงจาก ๔ หลัง พอรับคนไข้ได้ ๕๐ คน ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐
ได้มีงานพระเมรุ ณ ท้องสนามหลวง พระราชทานเพลิงพระศพ สมเด็จ
พระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าศิริราชกกุธภัณฑ์ มีพระราชดำริจะพระราชทาน
สิ่งต่าง ๆ ซึ่งจะทรงบำเพ็ญพระราชกุศลในงานพระศพครั้งนั้นแก่โรงพยาบาล
เพื่อเป็นถาวรวัตถุสาธารณประโยชน์ต่อไป จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ทำศาลา
อาคารทั้งหลายของพระเมรุนั้นด้วยเครื่องไม้จริง พอเสร็จงานพระเมรุ
แล้วจึงพระราชทานให้รื้อมาสร้างโรงพยาบาล พระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปทรงทำพิธีเปิดโรงพยาบาล เมื่อวันที่ ๒๖ เมษายน
๒๔๓๑ พระราชทานนามว่า "โรงศิริราชพยาบาล" ขึ้นอยู่กับกรมพยาบาล
พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าศิริเสาวภางค์ ทรงเป็นอธิบดี แต่นั้นมา
คนทั้งหลายไม่เลือกว่าชาติศาสนาใด ก็มีแก่ใจช่วยโรงพยาบาลด้วยประการ

ต่าง ๆ มีผู้บริจาคทรัพย์สร้างตึกและเรือนไม้สำหรับคนไข้อีกหลายหลัง ผู้ที่เกือกูลในการอันนี้ยังมีต่อมาเนืองนิตย์ เลยเกิดประเพณีถือกันว่าการช่วยเหลือบำรุงโรงพยาบาลเป็นการทำบุญอย่างหนึ่ง

เมื่อได้จัดตั้งโรงพยาบาลเสร็จเรียบร้อยแล้ว ก็เกิดอุปสรรคข้อแรก คือการหาหมอมาประจำโรงพยาบาล เหตุที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะบรรดาหมอไทยแผนโบราณที่มีชื่อเสียงต่างถือตัวแยกกันเป็นพวกเป็นเหล่า ไม่ยอมใช้วิธีรักษาคนไข้หรือใช้ยาอย่างเดียวกัน จึงไม่อาจจะทำงานร่วมกันได้ อุปสรรคข้อต่อไป ก็คือการหาคนไข้ เมื่อมีโรงพยาบาลและมีพนักงานรักษาพยาบาลแล้ว กรรมการให้ประกาศว่าโรงพยาบาลหลวงจะรับรักษาคนไข้เจ็บให้เป็นทาน ทั้งจะให้คนไข้กินอยู่นุ่งห่มเวลาอยู่ในโรงพยาบาลไม่ต้องเสียเงินข้าวปลาอาหาร ค่ายา อย่างหนึ่งอย่างใดด้วย แต่ถึงกระนั้นคนก็ยังไม่ไว้ใจไม่มีคนไข้ไปยังโรงพยาบาล คอยอยู่หลายวันจึงเริ่มมีผู้ส่งคนไข้ไปรักษา แต่ก็ล้วนเป็นคนไข้อาการเพียบ ส่งไปต่อเมื่อไม่มีใครรับรักษาแล้ว ไปถึงโรงพยาบาลไม่ช้าก็สิ้นใจ ทำให้โรงพยาบาลกลายเป็นเรือนตายของคนไข้ กรรมการพากันวิตกเกรงจะเสียชื่อโรงพยาบาล จึงปรึกษากันให้เที่ยวหาคนไข้ที่พอจะรักษาหายมาเข้าโรงพยาบาล มีผู้แนะนำว่าพวกคนเป็นแผลเรื้อรังตามหน้าแข้งนั่งขอทานอยู่ที่สะพานหัน และแห่งอื่น ๆ ในถนนสำเพ็งมีมาก หมอปีเตอร์เคาแวน (Peter Cowan) ว่าจะรักษาให้หายได้ไม่ยาก จึงให้ไปรับพวกขอทานเหล่านั้น แต่กลับมีผลผิดคาด ด้วยพวกขอทานไม่มีใครยอมไปรักษาตัวที่โรงพยาบาล ยอกสัญญาว่าจะรักษาให้หายกลับโกรธ

เถียงว่า ถ้าแผลหายเสียแล้วจะขอท่านเขากินอย่างไร อนึ่ง ในขณะนั้น ยาฝรั่งและวิธีการรักษาแผนปัจจุบันยังไม่แพร่หลายและเป็นที่ไว้ใจในเมืองไทย รายฎรยังเชื่อถือลัทธิประเพณีโบราณอยู่มาก โรงพยาบาลศิริราชดำเนินไปได้ก็เพราะยอมอนุโลมให้คนไข้เลือกการรักษาได้ตามใจ จะเป็นยาฝรั่งหรือยาไทยก็ได้ ผู้หญิงที่ไปคลอดลูกในโรงพยาบาล ยังร้องขอให้ใช้วิธีพยาบาลอย่างเดิม เช่น ให้วงสายสิญจน์แขวนยันต์รอบห้องที่อยู่ และให้อยู่ไฟ เป็นต้น (การอยู่ไฟทำดังนี้ คือ ให้หญิงที่คลอดลูกนุ่งผ้าขัดเตี่ยวนอนบนกระดานแผ่นเดียว มีเตาสุมไว้ข้างกระดานนั้น และให้กินยาทายาไปด้วยกัน พร้อมกับอดของแสลงทุกชนิด มีกำหนดเวลาถึง ๑๕ วัน) ที่เล่ามานี้เป็นเพียงเกร็ดขำ ๆ บางเรื่อง เพื่อแสดงให้เห็นว่าการทำงานในโรงพยาบาลสมัยนั้นมีอุปสรรคมากมายเพียงไร

ล่วงมาปีหนึ่งคือ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒ (ขณะที่นายแพทย์ ยอร์ช บี. แมคฟาร์แลนด์ ยังเป็นนักศึกษาแพทย์อยู่ในสหรัฐอเมริกา) คณะกรรมการได้ดำริที่จะผูกหัดหมอแผนปัจจุบันไว้ใช้ในโรงพยาบาลต่าง ๆ เพื่อทำการแทนแพทย์แผนโบราณต่อไป จึงได้จัดให้มีการสอนวิชาแพทย์อย่างฝรั่งขึ้นในโรงพยาบาลศิริราช ทางราชการได้จ้างนายแพทย์ ท. เฮวาร์ด เฮส์ (Dr. T. Heyward Hays) แพทย์คณะมิชชันนารี มาเป็นอาจารย์สอนให้เงินเดือน เดือนละ ๘๐๐ บาท และให้บ้านอยู่ด้วย (คือที่ดินด้านหลังโรงพยาบาลบางรักและเลิศสินในปัจจุบัน) กรมศึกษาธิการก็จัดการเปิดโรงเรียนแพทย์ขึ้นในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๒ ในตอนต้นมีผู้สมัครเข้าเรียนประมาณ ๔๐ คน แล้วค่อย ๆ หายไป คงเหลืออยู่

๑๕ คน อาจารย์นายแพทย์เฮส์จึงส่งทั้ง ๑๕ คนนี้ไปให้ทำสัญญารับทุนเล่าเรียนกับ ม.จ. ประภากร มาลากุล รองอธิบดีกรมศึกษาธิการ นักเรียนเหล่านี้ได้รับเงินเดือน เดือนละ ๑๒ บาท เบี้ยเลี้ยงเดือนละ ๗ บาท การเรียนในตอนนั้นจะต้องเรียนวิชาแพทย์ทั้งแผนปัจจุบันและแผนโบราณ มีหลักสูตรการเรียน ๓ ปี ในการสอบไล่วิชาแพทย์ฝ่ายฝรั่ง ครั้งแรกเมื่อตอนปลายปี พ.ศ. ๒๔๓๕ มีผู้สอบได้ ๙ คน นับว่าเป็นแพทย์รุ่นที่ ๑ ของโรงเรียนแพทยากร นักเรียนแพทย์เลขประจำตัว ๑ คือ นายอัทย์ หสิตะเวช (พ.ต. หลวงวิฆเนศร์ประสิทธิวิทย์) เป็นผู้สอบได้คะแนนเยี่ยม และเป็นแพทย์คนเดียวในรุ่นนั้นที่ยังคงมีชีวิตอยู่ในปัจจุบันนี้ ประกอบอาชีพส่วนตัวอยู่ที่จังหวัดชลบุรี

ความยากลำบากของนักเรียนแพทย์สมัยเปิดโรงเรียนใหม่ ๆ นั้น อยู่ที่ภาษาของอาจารย์ผู้สอน กล่าวคือ นายแพทย์เฮส์ มีความรู้ภาษาไทยพออ่านได้ แต่ไม่รู้ความหมายของข้อความที่อ่าน เพราะเพิ่งเริ่มเรียนภาษาไทย เวลาสอนหมอเฮส์อ่านภาษาไทยให้นักเรียนเขียนตามคำบอก ถ้านักเรียนจะถามหรืออาจารย์จะอธิบายข้อความใด ๆ นายดูปอนท์ (ล่ามชาวอเมริกัน) เป็นผู้แปลร่วมกับนายพัน (ภายหลังได้เป็น ขุนวิรัชเวชกิจแพทย์กรมวัง) นักเรียนแพทย์จึงมีความลำบากในการเรียน และพากันท้อถอยเสียเป็นส่วนมาก อีกประการหนึ่งนักเรียนแพทย์ยังไม่ใคร่เชื่อว่าตนจะใช้วิชาที่เล่าเรียนไปนั้นเป็นประโยชน์ในการหาเลี้ยงชีพได้ เพราะคนทั้งหลายยังคงเชื่อถือแต่หมอที่เป็นลูกศิษย์ของหมอโบราณที่มีชื่อเสียงอยู่แต่เดิม หมอประกาศนียบัตรที่เทียวรักษาไข้เจ็บหาผลประโยชน์ไม่พอเลี้ยงชีพ

ต้องไปหางานอื่นทำช่วยเลี้ยงตัว ฝ่ายคนถึงกับทิ้งวิชาแพทย์ไปหาเลี้ยงชีพด้วยการอย่างอื่นเสียก็มี

เนื่องจากอุปสรรคต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว นายแพทย์เฮส์จึงมีความวิตกเกรงว่าโรงเรียนแพทย์จะไปไม่รอด ในที่สุดจึงตัดสินใจโทรเลขถึงนายแพทย์แมคฟาร์แลนด์ ซึ่งได้รับปริญญาแพทยศาสตร์ดุษฎีบัณฑิตจากวิทยาลัยแพทย์เวสต์เพนซิลเวเนียแล้ว และกำลังเรียนวิชาศัลยกรรมอยู่ที่วิทยาลัยอายุรแพทย์ และศัลยกรรม ณ เมืองบัลติโมร์ เพื่อให้นายแพทย์แมคฟาร์แลนด์มารับหน้าที่ดูแลโรงพยาบาลศิริราชแทนตนต่อไป ฉะนั้นในเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๔ นายแพทย์แมคฟาร์แลนด์ ก็เดินทางเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ ได้รับแต่งตั้งให้เป็นนายแพทย์ใหญ่ศิริราชพยาบาล เมื่อวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๕ และเป็นอาจารย์สอนวิชาแพทย์ฝรั่งแก่นักเรียนด้วย

ความยุ่งยากในการก่อตั้งโรงเรียนแพทย์ครั้งนั้นมีอยู่มากมาย ดังจะได้คัดข้อความบางตอนจากบันทึกของพระอาจวิทยาคมเอง มาเล่าให้ฟังดังต่อไปนี้

๑. ประวัติตอนต้น ๆ ของโรงเรียนแพทยาลัยกะโผลกกะเผลกเต็มที ไม่มีหมอสมัยไหนต้องแข่งขันกันเหมือนสมัยนั้น หมอไทยก็ต่อสู้เพื่อสรรพคุณของยาไทย และวิธีรักษาของเขา ผู้ที่ได้รับการศึกษาสมัยใหม่ ก็เชื่อมั่นในยาและวิธีการของแผนตะวันตก เป็นการต่อสู้กันอย่างน่าอิดหนาระอาใจ ว่าถึงสถานะ

ของโรงพยาบาล เครื่องใช้ไม้สอยก็ขาดจิปาถะ ห้องพยาบาลก็มุงด้วยจาก เครื่องมือผ่าตัดก็น้อยเต็มที ตำรับตำราจะศึกษาค้นคว้าก็มีเท่าที่บันทึกอยู่ในสมุดพกของหมอหนุ่มที่ไม่เคยงาน (คือหมายถึงตัวพระอาจวิทยาคมเอง) นี่แหละการก่อร่างสร้างตัวแท้ นักเรียนแพทย์สมัยนั้นเป็นคนที่มีครอบครัวแล้ว ต้องจ้างมาเรียนให้เงินเดือนเดือนละ ๑๒ บาท ข้าพเจ้าเองก็ได้รับอย่างงามถึงเดือนละ ๓๒๐ บาท หากว่าเมื่อเด็ก ๆ เคยได้รับการอบรมมาเป็นอย่างดีในเรื่องความมัธยัสถ์ จึงทำให้ข้าพเจ้าทำงานอยู่ได้ในตำแหน่งอันหรูหรา เป็นทั้งแพทย์ผ่าตัด ทั้งคณบดีแห่งแพทยาลัย และผู้จัดการโรงพยาบาลและโรงเรียน ตำแหน่งมากอย่างน่าปลื้มใจ แต่อย่างอื่นน้อยเต็มที

๒. ความขัดข้องอันใหญ่ยิ่งในการสอนนักเรียนในสมัยเริ่มตั้งโรงเรียนนั้นก็คือ ตำราเกี่ยวกับการแพทย์ เพราะจะหาตำราทเป็นภาษาไทยไม่ได้จนเล่มเดียว และนักเรียนก็มีพื้นความรู้เดิมต่ำมาก ไม่สามารถจะอ่านตำราต่างประเทศออกเลย พื้นเดิมของเขามาจากชาวนาชาวสวน ได้รับการศึกษาบ้างก็ต่อเมื่อเวลาไปบวช การรับนักเรียนในสมัยนั้น เมื่อปรากฏว่ามีความรู้หนังสือไทยพออ่านออกเขียนได้ก็รับไว้ ข้าพเจ้าต้องบอกให้นักเรียนจดคำสอนแบบตามคำบอกทีละคำ และต้องบอกทบทวนกันอีกตั้งแต่ต้นจนจบอย่างน้อยก็สัปดาห์ละครั้ง

๓. นางพยาบาลไม่มีความรู้ในเรื่องความสะอาด (Asepsis) มากนัก เขาขาดความชำนาญในการพยาบาลโดยแท้ เวลากลางคืนมีพยาบาลเผ้าไข้อยู่ แต่ก็ไว้ใจไม่ได้ ฉะนั้นการผ่าตัดสำคัญ ๆ ข้าพเจ้าต้องเป็นผู้ทำ เป็นผู้พยาบาล ตลอดไปจนกว่าจะพ้นระยะอันตรายของคนไข้

๔. เวลานั้นงบประมาณค่ายาให้ใช้จ่ายเพียงเดือนละ ๑๐๐ บาท และต่อมาได้ให้เพิ่มขึ้นอีกปละ ๕๐ บาท การขาดเครื่องอุปกรณ์นั้นทำให้ข้าพเจ้าลำบากมาก เพราะไม่มีพอแก่ความต้องการของคนไข้ และถ้าเมื่อคนไข้มาแล้วจะบอกว่าไม่มีเครื่องมือพอก็ยากที่จะพูดได้ ฉะนั้น โดยมากจึงต้องใช้เครื่องมือที่มีอยู่นั้นถูไถไปตามกำลัง ไฟฟ้า น้ำประปา ส้วมที่ถูกต้องตามแบบสุขาภิบาลก็ไม่มี ผู้ป่วยที่นอนถ่ายอุจจาระก็จำต้องอาศัยปบรองแล้วหิ้วเอาไปเททิ้ง ใช้ยาดับกลิ่นบ้าง ปูนขาวบ้าง โรยทับลงไปแล้วกลบด้วยดิน

นอกจากนี้การที่จะชักจูงจิตใจของประชาชนซึ่งมีความเลื่อมใสศรัทธาฝังแน่นอยู่แต่ในการรักษาโรคแผนโบราณให้หันมาสนใจในวิธีการรักษาโรคตามแผนปัจจุบัน ย่อมเป็นภาระที่ลำบากยากเย็นอย่างยิ่ง แม้กระนั้นพระอาจวิทยาคมก็ได้พากเพียรพยายามทุ่มเทกำลังกาย และกำลังใจ อย่างหนักจนสามารถแก้ไขอุปสรรคต่าง ๆ ให้หลุดพ้นเป็นขั้น ๆ ไปจนได้ บางครั้งท่านก็จำต้องใช้อุบายต่าง ๆ ชักจูงที่ประชาชนให้มีความเลื่อมใสในยา

ต่างประเทศ เช่น เอายาควินินบรรจุแคปซูลแล้วตั้งชื่อเป็นยาไทย หรือมิฉะนั้นก็ใส่ยาควินินแทรกลงไปในยาไทยเป็นต้น พระอาจวิทยาคมได้พยายามอย่างยิ่งที่จะให้การศึกษาแพทย์แผนปัจจุบันเจริญรุ่งเรืองก้าวหน้าอยู่เสมอ แม้เพียงชั่วระยะเวลาอันสั้นที่ท่านได้มีโอกาสลาไปเยี่ยมเยียนสหรัฐอเมริกา ท่านก็ยังอุตส่าห์สละเวลาไปดูการสอนตามโรงเรียนแพทย์ต่าง ๆ เพื่อจะได้นำเอาความรู้มาเป็นหลักมูลฐานปรับปรุงเวชศึกษาในเมืองไทย นอกจากนั้นท่านยังได้เสียสละทรัพย์ส่วนตัวของท่านจัดซื้อหาเครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ นำติดตัวมาใช้สอนในโรงเรียนแพทย์ อีกด้วย กับยังได้พยายามเรียบเรียงตำราแพทย์เป็นภาษาไทยหลายเล่มเพื่อช่วยเหลือนักเรียน ตำราที่ท่านแต่งไว้มีดังนี้

๑. กายวิภาคศาสตร์ เล่ม ๑—๒—๓ (Human Anatomy Vol I, II & III)

๒. วิชาสรรพคุณยาและวิชาว่าด้วยการรักษาโรค (Material Medica & Therapeutics)

๓. สรีรวิทยาชั้นต้น (Elementary Physiology)

๔. สรีรวิทยาชั้นสูง (Advanced Physiology)

๕. ตำราว่าด้วยกาฬโรคในทวีปเอเชีย (Treatise on Asiatic Plague)

๖. ตำราว่าด้วยโรคและระบบประสาท (Treatise on Diseases of the Nervous System)

เนื่องจากพระอาจวิทยาคมต้องสอนนักเรียนเป็นภาษาไทย จึงสนใจศึกษาภาษาไทยด้วยความพากเพียรเป็นพิเศษจนมีความรู้ทางภาษาไทยอย่างแตกฉาน (ก่อนไปเรียนแพทย์เมืองนอก ท่านได้เรียนหนังสืออยู่ที่โรงเรียนสวนอนันต์ จึงมีความรู้ภาษาไทยอย่างดีเป็นทุนอยู่ก่อนแล้ว) ได้ทำการแก้ไขเพิ่มเติมปทานุกรมภาษาอังกฤษเป็นไทยที่บิดาของท่านได้ริเริ่มขึ้นไว้ และได้พิมพ์เผยแพร่ถึงสิบครั้ง อนึ่ง ท่านได้บัญญัติศัพท์แพทย์ขึ้นใช้มากมายหลายคำ ตัวอย่างเช่นสรีรศาสตร์ (Anatomy) ปราณีธรรมคุณศาสตร์ (Physiology) ครรภานุเคราะห์ (Obstetrics) เป็นต้น ศัพท์เหล่านี้ในปัจจุบันได้เปลี่ยนแปลงไปบ้างก็มี นอกจากนั้นท่านยังได้เผยแพร่การใช้เครื่องพิมพ์ดีดภาษาไทย จนแพร่หลาย และเปิดห้าง ชื่อว่า ห้างสมิทพริเมียร์ และบริษัทแมคฟาร์แลนด์พิมพ์ดีด (ปัจจุบันนี้เป็นบริษัทวิทยาคมจำกัด) กับได้เปิดโรงเรียนสอนพิมพ์ดีดแบบสัมผัสขึ้น พระอาจวิทยาคมเป็นผู้ค้นคว้าแก้ไขดัดแปลงเครื่องพิมพ์ดีดภาษาไทยจน ใช้การได้เหมาะสม สะดวกยิ่งขึ้นเป็นลำดับ จนบริษัทต่าง ๆ นำแบบไปสร้างขึ้นตามอย่างและเป็นที่นิยมใช้กันแพร่หลายมาจนกระทั่งทุกวันนี้

นอกจากกิจการทางด้านโรงเรียนแพทย์และการพิมพ์หนังสือ พระอาจวิทยาคม ยังได้ ทำคุณประโยชน์ ในด้าน การศึกษาของชาติอีกเป็นอเนกประการ ก่อนที่จะไปศึกษาต่อ ณ ต่างประเทศ ท่านเคยช่วยบิดาสอนหนังสือที่โรงเรียนสวนอนันต์ (ภายหลังย้ายมาอยู่โรงเรียนสุนันทาลัย) และได้มีส่วนช่วยเหลือในการขยับขยาย โรงเรียนกุลสตรีวังหลัง

ไปตั้ง ณ โรงเรียนวัฒนาวิทยาลัยในปัจจุบัน โดยได้ซื้อที่ดินบางกะปิเตรียมไว้สร้างโรงเรียนใหม่ขนาดนั้นเป็นจำนวนถึง ๗๐ ไร่ อนึ่ง ท่านได้ซื้อที่ดินเล็ก ๆ แปลงหนึ่งไว้ที่สะพานสว่างและได้สนับสนุนทางการเงินให้ตั้งโรงเรียนสตรีขึ้นอีกแห่งหนึ่ง คือโรงเรียนเยนเซส์เมมโมเรียล ซึ่งได้นามมาจากมารดาของท่านนั่นเอง พระอาจวิทยาคมอุทิศโรงเรียนนี้ให้เป็นกรรมสิทธิขององ์การศาสนาเพรสไบทีเรียนอเมริกัน เพื่อเป็นอนุสรณ์แห่งความดีของมารดาผู้ได้พลีกำลังกายอบรม วิชาการเรือน ให้แก่สตรีในจังหวัดเพชรบุรี นอกจากนี้ ท่านยังได้แก้ไขเพิ่มเติมพิมพ์ตำราเรียนขึ้นอีกหลายเล่ม ซึ่งส่วนมากเป็นผลงานของบิดามารดาและพี่ชายของท่านนั่นเอง เช่น คู่มือสำหรับเรียนภาษาอังกฤษและไทย หนังสือนิวไพรเมอร์ ตลอดจนปทานุกรมดังที่เล่ามาแล้วในตอนต้น แม้แต่ตำราแพทย์ต่าง ๆ ที่กล่าวแล้ว พระอาจวิทยาคมก็ลงทุนสร้างและพิมพ์ขึ้นด้วยทุนและหยาดเหงื่อของท่านเองทั้งสิ้น แล้วแจกจ่ายแก่นักเรียนโดยไม่คิดมูลค่าเลย

ในเรื่องอุปนิสัยใจคอ พระอาจวิทยาคมเป็นผู้ที่มีความมานะพากเพียรอย่างหาตัวจับยากผู้หนึ่ง ในขณะที่ท่านสอน ถ้าหากนักเรียนไม่ตั้งใจหรือไม่เข้าใจในคำบรรยาย ท่านก็พยายามเค้นเอาความรู้อย่างเต็มที่ ได้จัดพิมพ์คำสอนแบบอัดสำเนาขึ้นเป็นชุด ๆ แจกเพื่อช่วยให้นักเรียนมีความเข้าใจดีขึ้น กล่าวกันว่า ท่านเป็นผู้นำเอาเครื่องฉายกระจกสะไลด์เข้ามาประกอบการสอนเป็นครั้งแรกในเมืองไทย เป็นผู้เคร่งครัดต่อระเบียบและตรงต่อเวลาอยู่เสมอ ลูกศิษย์ของท่านเล่าว่า

พระอาจวิทยาคมสามารถบรรยายวิชาต่าง ๆ ติดต่อกันคราวละนาน ๆ อย่างไม่กลัวเสียงแหยแหง้ พอได้เวลา ๑๐ โมงเช้า คนใช้ก็จะนำแก้วใส่น้ำมะนาวจากบ้านมาตั้งไว้บนโต๊ะของท่าน ๑ แก้ว เมื่อดื่มน้ำมะนาวหมดแล้วก็ตั้งหน้าตั้งตาบรรยายต่อไปอีกอย่างไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อย ท่านมีความปรารถนาดียิ่งต่อศิษย์ทุก ๆ คน ดังที่เคยกล่าวว่า "ข้าพเจ้าได้สอนลูกศิษย์ออกไปเป็นรุ่น ๆ จะเรียกลูกศิษย์เหล่านั้นว่าลูกชายของข้าพเจ้าก็ว่าได้ เพราะข้าพเจ้ารักและให้ความรู้อย่างดีที่สุดที่ข้าพเจ้าจะให้ได้" เนื่องจากในขณะนั้นอาจารย์ยังมีจำนวนน้อย พระอาจวิทยาคมจึงต้องทำการสอนหลายวิชา เช่น สรรวิทยา อายุรศาสตร์ วิชาสรรพคุณยา และศัลยศาสตร์ เป็นต้น นอกจากการอบรมในวิชาการแล้ว พระอาจวิทยาคมยังเพียรอบรมในเรื่องศีลธรรมและจรรยาแพทย์แก่ศิษย์อยู่ไม่ขาด ท่านเจริญเติบโตมาในหมู่แวดล้อมของมิชชันนารี จึงเป็นผู้ที่เคร่งครัดในเรื่องศีลธรรมอย่างยิ่ง ครั้งใดที่ท่านยังเอิญเดินไปพบขวดเหล้ากลิ้งอยู่ข้างทาง ท่านจะหันมาพูดกับนักเรียนว่า "เห็นไหมนั่น ใครเอางูพิษมาโยนไว้" ครั้งหนึ่งเกิดเรื่องอื้อฉาวขึ้น เนื่องจากแพทย์ผู้เคยเป็นศิษย์ของท่านผู้หนึ่งต้องคดีอาญาเรื่องผิด เมื่อทราบเรื่องนี้ท่านก็รู้สึกสลดใจมากและได้กล่าวแก่นักเรียนว่า "ควรหรือที่เรื่องน่าอายเช่นนี้จะเกิดขึ้นในหมู่พวกเรา ขออย่าได้เอาเป็นเยี่ยงอย่างเป็นอันขาด"

แม้พระอาจวิทยาคมจะได้คร่ำเคร่งอยู่กับงานตลอดเวลา ท่านก็ยังเป็นคนที่มีอารมณ์ขันอยู่เสมอ เช่น เมื่อปรากฏว่า นักเรียนคนใดไม่ค่อย

เอาใจใส่ในการศึกษา ก็มักพูดประชดว่า “เวลาจะเข้านอนเธอเอาหนังสือหนุนศีรษะไว้บ้างซี เผื่อวิชาจะได้ซึมทราบเข้าไปในหัวเวลาที่เธอนอนหลับบ้าง” ครั้งหนึ่ง ท่านกลับจากธุระลงเรือข้างจะข้ามฟากกลับบ้าน ระหว่างที่คนแจวเรือข้างแจวไปถึงกลางแม่น้ำ ก็พอดีเพื่อนร่วมอาชีพเดียวกันแจวเรือสวนมา คนแจวฝ่ายโน้นร้องถามว่า “เฮ้ย ไปส่งใครโว้ย” ซึ่งรอยคนแจวเรือลำที่พระอาจวิทยาคมนั่งมาจะไม่ทราบว่าแม้ท่านเป็นฝรั่งก็รู้ภาษาไทยดีเท่ากับคนไทย จึงร้องตะโกนตอบไปด้วยความคะนองปากว่า “ส่งหมาข้ามฟากหน่อยโว้ย” พระอาจวิทยาคมไม่ได้ปริปากพูดอะไร จนกระทั่งเรือข้างถึงตลิ่ง ท่านก็ก้าวเท้าเดินพรวด ๆ ขึ้นท่าน้ำไปโดยไม่ชำระค่าโดยสาร คนเรือจึงร้องเอะอะพร้อมกับแบมือขอเงินค่าโดยสารเสียงโหวกเหวกว่า “นาย—นาย อัฐยังไม่ให้” พระ-อาจวิทยาคมจึงหันมาตอบด้วยสำเนียงคนไทยอย่างชัดเจนว่า “ก็แกว่าแกมาส่งหมา หมาไม่มีอัฐหรอก” เล่นเอาคนแจวเรือข้างตกตะลึงอ้าปากค้าง เป็นอันว่าอดค่าโดยสารเพราะความหยาบคายของตนเอง (พระอาจวิทยาคมพูดภาษาไทยได้อย่างชัดเจนทั้งสำเนียงชาวกรุงและชาวเมืองเพชร)

ถึงแม้จะได้ประสบความสำเร็จในด้านการงานเป็นอย่างยิ่งก็ดูเหมือนโชคชาตาจะไม่ค่อยเข้าข้างท่านนัก เพราะพระอาจวิทยาคมต้องประสบความทุกข์โทมนัสอยู่ตลอดชีวิต พี่ชายของท่าน (วิลเลียม) ซึ่งเข้ารับราชการอยู่ในกระทรวงกลาโหมและกำลังเจริญรุ่งเรืองได้ถึงแก่กรรมด้วย

อหิวาตกโรคในกรุงเทพ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ ในขณะที่พระอาจวิทยาคม กำลังจะเดินทางกลับเมืองไทย ต่อมาไม่นานพี่ชายคนรอง คือ เอ็ดวิน ซึ่ง เคยรับราชการเป็นเลขานุการอธิบดีกรมศึกษาธิการ (สมัยสมเด็จพระเจ้า-บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ) ก็ถึงแก่กรรมลงอีกคนหนึ่ง ในขณะที่กลับไปเรียนเภสัชกรรมศาสตร์ที่สหรัฐอเมริกา เพื่อนำความรู้มา ทำงานให้แก่ประเทศไทย ภรรยาของพระอาจวิทยาคมคือ นางแมร์ แมคฟาร์แลนด์ ผู้ได้ร่วมทุกข์ร่วมสุขกันมาเป็นเวลาถึง ๒๘ ปี และ ได้มีส่วนช่วยเหลือแบ่งเบาภาระให้แก่ท่านเป็นอย่างมาก จนนับว่าเป็นกำลัง สำคัญที่สุดของท่านก็ป่วยเป็นวัณโรค และถึงแก่กรรมลงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ ทำให้พระอาจวิทยาคมเศร้าโศกและหงอยเหงาลงไปมาก ท่านได้ใช้ชีวิตใน บั้นปลายอย่างเงียบ ๆ ที่บ้าน "โฮลีรูด" (Holyrood) ปลายถนนสาธร แม้จะมีอายุมากแล้ว พระอาจวิทยาคมก็ยังคงแสดงความกรุณาต่อนักเรียน แพทย์รุ่นหลัง ๆ อยู่ทุกโอกาส เช่น เมื่อมีนักเรียนแพทย์ไปขอร้องให้ช่วย เขียนเรื่องลง "เวชนิสิต" ท่านก็ยังอุตส่าห์นั่งเล่าเรื่องให้บรรณาธิการ จดคราวหนึ่ง ๆ ตั้งชั่วโมง ทั้งยังพยายามวงเต้นค้นคว้าหาหลักฐานต่าง ๆ ให้ด้วย เครื่องราชอิสริยาภรณ์และเหรียญตราที่ท่านได้รับพระราชทานคือ ตริตราภรณ์ช้างเผือก และเหรียญจักรพรรดิมาลา ทั้งยังได้รับแต่งตั้งเป็น ศาสตราจารย์อุปการคุณ (Professor Emeritus) แห่งคณะแพทยศาสตร์อีก ด้วย แต่สิ่งที่ท่านภูมิใจยิ่งกว่าเกียรติยศอื่น ๆ ทั้งหมดก็คือ เมื่อท่านมีอายุ ย่างเข้า๗๐ปี บรรดาศิษย์ได้ร่วมกันจัดงานบูชาครูขึ้นเมื่อวันที่ ๘ กุมภาพันธ์

พ.ศ. ๒๔๗๘ สานุศิษย์ได้กระทำพิธีรับขวัญและเวียนเทียนบูชาครู และได้ร่วมกันร้องเพลงสดุดี เพลงเชิญขวัญและอำนวยพร เนื้อร้องของเพลงสดุดีมีดังต่อไปนี้

มวลข้าเจ้าเหล่าคณาสานุศิษย์ ต่างน้อมจิตสการะคุณพระอาจ
วิทยาคมบรมครูผู้สามารถ ที่ประสาทแพทยาวิชาการ
ในทางแผนปัจจุบันทันสมัย ช่วยวางรากไว้ให้เป็นแก่นสาร
เป็นพระคุณยิ่งล้นพ้นประมาณ จะเปรียบปานดั่งบิดาข้าทั้งปวง
จวบเวลาอายุพระอาจารย์ บรรลุกาลวัยชราเหล่าข้าฯห่วง
จึ่งประชุมเชิญขวัญมีจันทร์จวง กระแจะเจิมทั้งปวงบูชาคร

ท่านได้กล่าวด้วยความปลาบปลื้มว่า “ข้าพเจ้าเห็นลูกศิษย์บางคนผมขาวอย่างข้าพเจ้า โดยมากเป็นผู้ที่มีตำแหน่งหน้าที่สำคัญในการงาน บ้างก็มียศถาบรรดาศักดิ์สูง ทั้งนี้ทำให้ดวงใจของข้าพเจ้าเต็มตื้นไปด้วยความปลื้มปีติและอิ่มเอิบในโชคชาตา ปีติในเกียรติที่ข้าพเจ้าได้เป็นผู้เชิดชูรัศมีของเขาให้ลอยเด่น งานเริ่มแรกของข้าพเจ้า ใคร ๆ ก็ไม่เห็นคุณค่า แต่เขาจะเห็นได้อย่างไร คนเราจะรู้คุณค่าของงานใด ๆ ได้ ก็ต่อเมื่อตนเองได้หยิบจับงานนั้นตลอดไป ได้ประสบกับอุปสรรค ความผิดหวัง ความไม่แยแสนำพาของใคร ๆ อื่น ตลอดจนกระทั่งความเหนื่อยยากแทบสายตัวขาด ข้าพเจ้าได้ลิ้มรสสิ่งเหล่านี้ตลอดเวลา ๓๕ ปี สิ่งตอบแทนที่ข้าพเจ้าได้รับก็คือ ได้เป็นผู้เริ่มงานให้คนอื่นเขาต่อ แต่ข้าพเจ้าก็พอใจ

แล้ว" นี่แหละคืออุดมคติของพระอาจวิทยาคม ผู้ที่พวกเรายกย่องว่าเป็น "บิดา" แห่งการแพทย์แผนปัจจุบันของประเทศไทย และเป็น "อิฐก้อนแรก" ของโรงเรียนแพทย์ที่เจริญก้าวหน้ามาจนบัดนี้

ในระหว่าง ๕ ปีท้ายแห่งอายุขัยของท่าน พระอาจวิทยาคมได้แต่งปทานุกรมไทยเป็นอังกฤษสำเร็จ และพิมพ์ออกเผยแพร่ก่อนหน้าที่สงครามโลกครั้งที่สองจะอุบัติขึ้น พระอาจวิทยาคมยินดีเป็นล้นพ้น ที่ได้บากบั่นทำงานนี้สำเร็จ เพราะท่านรู้สึกว่าเป็นงานชนเยี่ยมที่ท่านจะมีโอกาสมอบให้แก่ประเทศไทยที่รัก ตลอดจนชาวไทยผู้เป็นมิตรที่ดีของท่านเป็นครั้งสุดท้าย ในสมัยสงครามโลกครั้งที่สอง พระอาจวิทยาคมถูกกักกันตัวอยู่ในบ้านของท่านนั่นเอง จนกระทั่งปลายเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๘๕ ท่านก็ต้องไปนอนป่วยอยู่ในโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ด้วยโรคไส้เลื่อนอุด (Strangulated irguinal hernia) และถึงแก่กรรมอย่างสงบ เมื่อวันที่ ๓ พฤษภาคม ปีเดียวกันนั่นเอง

พระอาจวิทยาคมเกิดในกรุงเทพ ฯ ที่ปากคลองบางกอกใหญ่ (บ้านของหมอบรัดเลย์) เมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม ๒๔๐๙ เรียนภาษาไทยและอังกฤษที่โรงเรียนสวนอนันต์ ซึ่งบิดาของท่านเป็นอาจารย์ใหญ่ สำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ แล้วช่วยบิดาสอนหนังสืออยู่ ๒ ปี จึงไปศึกษาต่อ ณ สหรัฐอเมริกา ดังได้กล่าวไว้ข้างต้นแล้ว ท่านเริ่มเข้ารับราชการเมื่อวันที่ ๑ มกราคม ๒๔๓๕ ลาออกจากราชการเมื่อเดือนมีนาคม ๒๔๖๙ รวมรับราชการ ๓๕ ปี พระอาจวิทยาคมแต่งงานกับ น.ส.แมรี ไอนา รูต (Miss Marie Ina Root) และอยู่ด้วยกันมาจนเข้าเขตวัยชรา เมื่อภริยา

ผู้เขียนทรงยิ่งของท่านถึงแก่กรรมไปนานปี ด้วยความว้าเหว่ ท่านจึงแต่งงาน
กับ น.ส. เบอธา เบลานท์ (Miss Bertha Blount) อาจารย์โรงเรียนวัฒนา
วิทยาลัยอีกครั้งหนึ่ง ภริยาคนหลังนี้ก็ถึงแก่กรรมไปแล้วเมื่อไม่กี่ปีมานี้
พระอาจวิทยาคมไม่มีบุตรและธิดาสืบสกุลเลย ท่านได้บำเพ็ญประโยชน์ให้
แก่เมืองไทยตลอดอายุขัย ได้รับพระราชทานเพลิงศพในพิธีฌาปนกิจแบบ
ไทย ณ ฌาปนกิจสถานวัดเทพศิรินทราวาส อัฐิของท่านก็ฝังอยู่ในเมืองไทย
นี่เอง แม้ร่างกายของท่านจะได้ดับสลายไปนานแล้ว คุณความดีของท่าน
ก็ยังคงฝังลึกอยู่ในดวงกมลของบรรดาศิษย์และชาวไทยรุ่นหลังเปรียบเสมือน
กับก้อนศิลาฤกษ์ที่ฝังลึกอยู่ใต้ตึกเรียนของคณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล
ซึ่งถึงแม้จะไม่มีผู้ใดมองเห็น "อิฐก้อนแรกของโรงเรียนแพทย์" ก็
จะยืนยงเป็นพื้นฐานที่มั่นคงของเวชศึกษาเมืองไทยตลอดไปชั่วกาลนาน.

(ในการเรียบเรียงประวัติพระอาจวิทยาคมนี้ ผู้เขียนได้รับความ
อนุเคราะห์จากนายแพทย์มนัสวี อณหนันท์ และพระยาบริรักษเวชชการได้
ช่วยตรวจด้วย.)

พระบำราศนราดูร

พระยาวิจิตรธรรมปริวัตร

(คำ พรหมกสิกร)

พ.ศ. ๒๔๑๕–๒๔๗๗

พระยาวิจิตรธรรมปริวัตร เป็นบุตรนายพรหม พรหมกสิกร และนางจันทร์ พรหมกสิกร เกิดวันที่ ๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๑๕ ตรงกับวันศุกร์ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือนยี่ ปีวอก จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๓๔ ณ เมืองพนานตนิคม จังหวัดอุบลราชธานี การศึกษาเบื้องต้นได้เล่าเรียนหนังสือแขยชาวบ้านในชนบท จนอายุได้ ๑๑ ปี บิดาถึงแก่กรรม จึงได้บรรพชาเป็นสามเณรอยู่วัดศรีโพธิชัย ในเมืองที่เกิดนั้น เรียนสวดมนต์และหนังสือไทยเหนือตามประเพณีท้องถิ่น ได้เรียนมูลกัจจายน์จบเพียงกฤตแล้วเรียนคัมภีร์ธรรมบทจบบันต้น ใน พ.ศ. ๒๔๓๒ มารดาได้ถึงแก่กรรม ขณะที่อายุได้ ๑๗ ปี จึงลงมาศึกษาเล่าเรียนที่กรุงเทพ ฯ ได้สึกจากสามเณร มาพำนักอยู่ที่วัดโสมนัสวิหาร จังหวัดพระนคร ต่อมาประมาณ ๓ เดือนเศษก็กลับบรรพชาเป็นสามเณรใหม่ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร พระพรหมมุนี (เหมือน) วัดบรมนิวาสเป็นอุปัชฌาย์ ครั้นอายุได้ ๑๙ ปี ก็เข้าเฝ้าถวายตัวต่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิส สยามมกุฎราชกุมารในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งทรงบรรพชาอยู่ในขณะนั้น และได้ตามเสด็จไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ครั้งหนึ่ง พระยาวิจิตรธรรมปริวัตรถึงแม้

จะเป็นผู้ที่มาจากชนบทอันแสนไกลและกำพร้าบิดามารดาก็ตาม แต่ด้วย
ความมานะอุตสาหะใฝ่ใจที่จะศึกษาหาความรู้และมีความเพียร ประกอบกับ
เผอิญได้ประสบโชคและโอกาสดียิ่งขึ้น คือ ใน พ.ศ. ๒๔๓๔ นั้นเอง
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อครั้งยังดำรง
พระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เสด็จประทับที่วัด
บวรนิเวศวิหาร พระยาวิจิตรธรรมปริวัตรจึงได้เรียนบาลีไวยากรณ์คัมภีร์
ธรรมบท และพระวินัยปิฎกในสำนักของพระองค์ท่านต่อมา เมื่ออายุได้
๒๑ ปี ได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุ ณ วัดบวรนิเวศวิหารนั้น มีพระพรหมมุนี
(แฟง) วัดมกุฎกษัตริยารามเป็นอุปัชฌาย์ ใน พ.ศ. ๒๔๓๗ สอบได้
ชั้นเปรียญตรี ซึ่งเทียบเท่ากับ ๔ ประโยค กับได้รับรางวัลที่ ๑ ในชั้นนี้
ด้วย ได้รับฐานานุกรมเป็นพระครูปริตโกศล และได้รับมอบหมายให้เป็น
ผู้แนะนำธรรมวินัยแก่พระภิกษุสามเณรที่บวชใหม่ ได้ปฏิบัติหน้าที่ด้วยดียิ่ง
จึงได้รับประทานรางวัลในการแนะนำดีจากพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิร-
ญาณวโรรส เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาส
จอมยิง จังหวัดราชบุรี พระยาวิจิตรธรรมปริวัตรก็ได้มีโอกาสตามเสด็จ
ไปด้วย ใน พ.ศ. ๒๔๓๙ เมื่ออายุได้ ๒๔ ปี สอบไล่ได้ชั้นเปรียญ
เอก ซึ่งเทียบเท่า ๗ ประโยค อันเป็นชั้นสูงสุดของมหาวิทยาลัย และได้
รับรางวัลที่ ๑ ในศกเดียวกันนี้ก็ได้รับตำแหน่งเป็นครูเอกในมหามกุฎราช-
วิทยาลัย วัดบวรนิเวศวิหาร ในระหว่างปีสองปีที่เริ่มเป็นครูเอกนี้ได้มีโอกาส
สอนโดยวิธีบาลีภาษาถวายตัวต่อพระพักตร์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวครั้งหนึ่ง สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถครั้งหนึ่ง และ

พระยาวิจิตรธรรมปริวัตร (คำ พรหมกสิกร)

เคานต์แห่งตุริน เจ้าชายอิตาเลียน อีกครั้งหนึ่ง ซึ่งทั้ง ๓ พระองค์นี้ได้เสด็จ
มาทอดพระเนตรสถานศึกษาแห่งนี้ เนื่องจากสอนดีมีนักเรียนสอบไล่ได้มาก
พออายุ๒๗ปีก็ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ชั้นสัญญาบัตร เป็นพระราชาคณะ
ที่พระสาสนดิลก และได้รับพระราชทานตราตั้งเป็นกรรมการมหามกุฏราช-
วิทยาลัย และตราตั้งเป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลชุมพร ด้วยอีกตำแหน่ง
หนึ่ง รุ่งขึ้นอีกปีหนึ่ง ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าคณะใหญ่ใน
มณฑลชุมพรด้วย ในระหว่างรับตำแหน่งนี้ได้เคยแต่งเรื่องเทศนาถวายใน
การพระราชกุศล ซึ่งทรงอุทิศแด่สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ และ
สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพชรรัตน์ ที่เกาะสมุย ในคราวที่
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินประพาส
หัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก กับได้เคยทูลลาไปนมัสการพระธาตุเมืองย่างกุ้ง
และเมืองหงสาวดี แล้วเลยไปมณฑลภูเก็ต เกาะปีนัง และ เกาะสิงคโปร์
ต่อมาพระยาวิจิตรธรรมปริวัตรได้รับพระบรมราชานุญาตให้ลาสิกขาบท
ได้ จึงลาสิกขาบท เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ อายุได้ ๓๐ ปี เจ้าพระยาพระ
เสด็จสุเรนทราธิบดี เมื่อครั้งยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์
ปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการ ได้นำพระยาวิจิตรธรรมปริวัตรซึ่งลา
สิกขาบทแล้วใหม่ ๆ เข้าถวายตัวทูลเกล้า ฯ ถวายดอกไม้ธูปเทียนที่หน้า
พระที่นั่งวิมานเมฆ พระราชวังดุสิต ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เข้า
รับราชการในกรมราชบัณฑิต ในตำแหน่งผู้ช่วยแต่งตำราเรียน ได้รับ
พระราชทานเงินเดือนเดือนละ ๔๐ บาท ในศกนั้น ได้รับพระราชทาน

รางวัล ในการแต่งหนังสือทูลเกล้า ฯ ถึง ๒ ครั้ง คือ เรื่องยักษ์และเทวดาตามอาฏานาฏิยสูตรและมหาสมัยสูตรครั้งหนึ่ง และเรื่องว่าด้วยชื่อและสีกายเครื่องทรงอาวุธของยักษ์และเทวดาอีกครั้งหนึ่ง รุ่งขึ้นอีกปีหนึ่งก็ได้เลื่อนตำแหน่งเป็นผู้ช่วยแต่งตำราเรียนชั้น ๒ ได้แต่งเรื่องทิศทางของเมืองราชคฤห์ ทูลเกล้า ฯ ถวาย ทรงโปรด มีพระราชกระแสว่า "แต่งละเอียดดี จะตั้งให้เป็นขุนหรือหลวง" จึงได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น หลวงญาณวิจิตร นายด้านกรมราชบัณฑิตซ้าย ระหว่างรับตำแหน่งนี้ก็ได้ช่วยแต่งตำราเรียนตลอดมา ได้ช่วยเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เมื่อครั้งยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระไพศาลศิลปสาตร แต่งธรรมจริยาเล่ม ๖ และได้แต่งวิธีสอนเบญจศีลเบญจธรรมหนึ่งเล่ม กับแปลทำวัตรเช้าคำอีกหนึ่งเล่ม

ใน พ.ศ. ๒๔๔๙ พระยาวิจิตรธรรมปริวัตร ได้รับหน้าที่ถวายภาษาบาลีและอักษรขอมแปลร้อย แด่พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอุรุพงศ์ รัชสมโภช ณ โรงเรียนมหาดเล็ก และได้รับบัญชาเสนาบดีกระทรวงธรรมการให้ไปตรวจวัดฝ่ายธรรมยุต ในกรุงเทพ ฯ ทั่วทุกวัด ในศกนี้ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็น พระวิจิตรธรรมปริวัตร รุ่งขึ้นอีกปีหนึ่งได้เลื่อนเป็นผู้ช่วยแต่งตำราชั้น ๑ ในขณะที่มีบรรดาศักดิ์เป็นพระวิจิตรธรรมปริวัตรนี้ได้มีส่วนในการแต่งนิทานตามกระทู้ในหนังสือนิทานสุภาษิต อันเป็นแบบเรียนที่ยังใช้อยู่ในบัดนี้ถึง ๙ เรื่อง คือ

๑. เรื่องตะปูเกือกม้า

๒. เรื่องนกมูหู หนูมูบก

๓. เรื่องสองสหาย

๔. เรื่องสามสหาย

๕. เรื่องชายบุตรมาก

๖. เรื่องราชสีห์กับเขียดน้อย

๗. เรื่องธรรมจริตเศรษฐี

๘. เรื่องพระยาเนื่อสองตัว

๙. เรื่องนางลัดดาศรี

การแต่งแบบเรียนเล่มนี้ต่างกับแบบเรียนเล่มอื่น ๆ กล่าวคือกรมศึกษาธิการได้ประกาศให้สมาชิกของสามัคยาจารยสมาคมแต่งประกวดกัน โดยกำหนดหัวข้อวรรยาเป็นกระทู้สำหรับแต่ง สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงพระเมตตาแต่งตัวอย่างประทานมา ๖ เรื่อง เมื่อสมาชิกแต่งส่งมาแล้ว เจ้าพนักงานกรมศึกษาธิการตรวจว่า ฉบับของใครดีพอจะใช้ได้ ก็เลือกเอาของคนนั้น ปรากฏว่าแบบเรียนเล่มนี้พระยาวิจิตรธรรมปริวัตรเป็นผู้แต่งมากกว่าคนอื่น ๆ

ใน พ.ศ. ๒๔๖๑ ได้เลื่อนตำแหน่งเป็นพนักงานคัมภีร์ชั้น ๑ และได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็น พระยาวิจิตรธรรมปริวัตร ใน พ.ศ. ๒๔๖๖ ได้รับพระราชทานตำแหน่งเป็น เจ้ากรมราชบัณฑิต แต่ต่อมาโปรดเกล้า ฯ ให้กลับมาเป็นพนักงานคัมภีร์ชั้น ๑ ตามเดิม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ เพราะหน้าที่ราชบัณฑิตย้ายไปขึ้นกับราชบัณฑิตยสภา ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งขึ้นใหม่ ท่านคงรับราชการอยู่จนถึง พ.ศ. ๒๔๗๒ อายุ ๕๗ ปี จึงออกจาก

ราชการรับพระราชทานบำนาญ รวมเวลารับราชการ ๒๘ ปี ในระหว่างระยะเวลารับราชการอยู่ พระยาวิจิตรธรรมปริวัตรได้บำเพ็ญกรณียกิจเป็นประโยชน์แก่วงการศึกษาฝ่ายหนังสือไทยเป็นอย่างมาก จนเป็นที่พอพระราชหฤทัยในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดังปรากฏในเบื้องต้นนั้นแล้ว นอกจากเรื่องหนังสือไทยแล้ว ก็ยังมีความเชี่ยวชาญในการแปลภาษาบาลีอีกด้วย สามารถนำหัวข้อพุทธศาสนสุภาษิตมาประพันธ์ขึ้นเป็นโคลงให้ชื่อว่า "โคลงพุทธภาสิตานุสรณ์" นับร้อย ๆ บท ทั้งยังได้ประพันธ์ "โคลงปราภวสุตตคาถา" และ "ลลิตปกิรณกภาษิต" ขึ้นเป็นกาพย์กลอนและโคลงฉันท์อีกหลายสิบบท ซึ่งได้นำลงพิมพ์ในหนังสือไทยเขษมบ้าง และหนังสือเสนาศึกษาบ้าง พระยาวิจิตรธรรมปริวัตรเป็นสมาชิกสามัคยาจารย-สมาคมและเป็นสาราณียกรหนังสือพิมพ์วิทยาจารย์ นอกจากนั้นยังได้รับเชิญให้แสดงปาฐกถาวิชาบางอย่าง และเป็นกรรมการตัดสินเรียงความแก้ปัญหาธรรม ณ สโมสรสามัคยาจารย์ กับได้เป็นกรรมการที่ปรึกษาของสามัคยาจารยสมาคมอีกด้วย เนื่องจากพระยาวิจิตรธรรมปริวัตรมีคุณความดีดังกล่าวแล้ว จึงได้รับพระราชทานยศ เริ่มด้วยรองอำมาตย์เอกเลย มิต้องไต่ยศไปตามลำดับจากรองอำมาตย์ตรี ได้รับพระราชทานยศสูงสุดคือ อำมาตย์เอกเมื่ออายุ ๔๔ ปี และได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์สูงสุดทิยุลจอมเกล้าวิเศษ (ต.จ.ว.) เมื่ออายุ ๕๒ ปี

พระยาวิจิตรธรรมปริวัตรออกจากราชการเพียง ๕ ปี ไม่ทันพักผ่อนชีวิตหรือบำเพ็ญชีวิตเป็นอิสระได้นานพอสมกับสติปัญญาที่มีอยู่ เพื่อบำเพ็ญ

ประโยชน์ในทางวรรณกรรมของชาติให้เจริญยิ่งขึ้น ก็มาพลันถึงอนิจกรรม ด้วยโรคลำไส้พิการเมื่อวันที่ ๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๗ รวมอายุได้ ๖๓ ปี ณ บ้านถนนวิสุทธิกษัตริย์ จังหวัดพระนคร เป็นที่น่าเสียใจอย่างยิ่งที่พระยาวิจิตรธรรมปริวัตรมิได้มีผู้สืบสายสกุลที่จะถ่ายทอดสติปัญญาจากท่านต่อมาอีกเลย เพราะบุตรและธิดาหลายคนที่เกิดจากคุณหญิงละม่อมก็ดี และจากนางแม้นอนภริยาก็ดี ได้ถึงแก่กรรมหมดแล้วทั้งสิ้น เช่น บุตรของท่านคนหนึ่งชื่อ นายจินดา พรหมกสิกร เกิดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ ก็ได้ถึงแก่กรรมขณะกำลังเป็นนิสิตจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยใน พ.ศ. ๒๔๗๗ อันเป็นศกเดียวกับที่บิดาถึงแก่อนิจกรรม

ในการพระราชทานเพลิงศพของท่าน และฌาปนกิจศพนายจินดา พรหมกสิกร เมื่อวันที่ ๒๔ เมษายน ๒๔๗๘ ณ วัดศรีทศเทพ ได้มีหนังสือแจกในงานนี้เล่มหนึ่งชื่อหนังสือ “พุทธภาสิตานุสรณ์และปราภว-สุตตคาถา” ซึ่งพระยาวิจิตรธรรมปริวัตร เป็นผู้ประพันธ์เอง ท่านผู้ประพันธ์ได้เขียนคำนำสำหรับหนังสือเล่มนี้ไว้ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๘ ซึ่งเป็นเวลาก่อนถึงแก่อนิจกรรมประมาณ ๑๐ ปีว่า :-

คำนำ

ของผู้ประพันธ์

โคลงพุทธภาสิตานุสรณ์นี้ ข้าพเจ้าได้พยายามประพันธ์โดยยาก เพราะข้าพเจ้าไม่ชำนาญในทางจินตกวีนิพนธ์ประการหนึ่ง

และหัวข้อพุทธศาสนสุภาษิตที่เลือกเอามาจากหนังสือพุทธศาสน-สุภาษิต ซึ่งเป็นหัวข้อสำหรับให้นักธรรมแต่งเรียงความแก้กระทู้ธรรม เป็นหัวข้อที่มีใจความย่อ ๆ เช่น “ปาปี ปาเปน สุกรํ ความชั่วคนชั่วทำได้ง่าย” ฯ ดังนี้ ถ้าจะแต่งเป็นโคลงว่า “คนชั่วทำบาปได้ ง่ายดาย” เท่านี้ก็หมดความตามกระทู้เสียแล้ว ต้องนึกหาถ้อยคำมาแต่งอธิบายจนให้เต็มโคลง นี้ก็เป็นความยากอีกประการหนึ่ง แต่การที่ข้าพเจ้าได้พยายามแต่งจนสำเร็จก็เพราะปรารภถึงกาลอนาคตว่า เมื่อข้าพเจ้าถึงแก่ความมรณะลง ผู้ที่จะจัดการปลงศพข้าพเจ้า คงจะคิดพิมพ์หนังสือเป็นของแจกแด่ท่านผู้มาช่วยเหลือตามสมัยนิยม และจะค้นคว้าหาเรื่องที่ข้าพเจ้าได้แต่งไว้ เช่น เรื่องพระสูตรบางสูตร ที่ข้าพเจ้าแปลและแต่งเป็นปุจฉา-วิสัชนาลงในหนังสือธรรมจักษุ หรือเรื่องนิบาตชาดกบางชาดกที่หอพระสมุดสำหรับพระนครพิมพ์ไว้เป็นต้น อันจะเป็นเครื่องทำความลำบากแก่ผู้ค้นคว้า ทั้งเรื่องเหล่านั้นก็ไม่สู้เหมาะแก่การที่จะพิมพ์แจกในการศพนัก อาศัยเหตุนี้ข้าพเจ้าจึงได้พยายามเก็บหัวข้อพุทธศาสนสุภาษิตมาประพันธ์เป็นโคลงขึ้น และมีโคลงปราภวสุตตคาถา กับลิลิตปกิรณกภาษิตต่อท้ายด้วย เพื่อให้พอเหมาะแก่กำลังของผู้จัดการศพจะพึงพิมพ์ได้ เมื่อแต่งเสร็จแล้วได้ให้คนเขียนและเย็บเป็นเล่มถวายเสด็จสภานายกหอพระสมุดทูลเกล้าฯ รับพระนครไว้ เพื่อผู้จัดการศพข้าพเจ้าจะได้ขออนุญาตต่อกรรมการหอพระสมุดพิมพ์แจก ข้าพเจ้าหวังใจว่าท่านผู้เป็นที่เคารพ

นับถือและบรรดาญาติมิตรของข้าพเจ้า เมื่อได้รับหนังสือนี้ไป คงจะเป็นที่พอใจและอนุโมทนาทั่วกัน

ในที่สุดนี้ ข้าพเจ้าขอแสดงความขอบคุณ พระยาอุปกิตศิลปสาร (นิ่ม กาญจนาชีวะ) ผู้ช่วยตรวจแก้คำโคลงจนตลอดเรื่องไว้ในหนังสือนี้ด้วย

พระยาวิจิตรธรรมปริวัตร

วันที่ ๑๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๘

หอพระสมุดแห่งชาติได้กล่าวสดุดีสรรเสริญในคุณธรรมและสติปัญญาของพระยาวิจิตรธรรมปริวัตรไว้ในหนังสือเล่มนั้นว่า :-

คำของหอพระสมุดแห่งชาติ

หนังสือเรื่องนี้ เจ้าคุณวิจิตรธรรมปริวัตร ได้มีความอุตสาหะแต่งขึ้น ให้เขียนด้วยมือ แล้วเย็บเล่มถวายสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ โดยข้อความในจดหมายดั่งต่อไปนี้

วันที่ ๑๐ สิงหาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๘

ข้าพระพุทธเจ้า ขอประทานกราบทูล ใต้ฝ่าพระบาท ผู้เป็นสภานายกหอพระสมุดสำหรับพระนคร ทรงทราบ

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้เก็บหัวข้อพุทธศาสนสุภาษิตซึ่งเป็นกระทู้ธรรม สำหรับนักธรรมแต่งอธิบาย มาประพันธ์ขึ้นเป็น

โคลงให้ชื่อว่า โคลงพุทธภาสิตานุสรณ์ และแต่งโคลงปราภว
สุตตคาถา ลิลิตปกิรณกภาษิต เสร็จแล้ว ได้ให้เขียนด้วยลายมือ
บรรจงแล้วเย็บเข้าเล่มเป็นปกแข็งหุ้มหนังล้วน

ข้าพระพุทธเจ้า ขอถวายไว้สำหรับหอพระสมุด เมื่อข้า-
พระพุทธเจ้าถึงมรณะแล้ว ขอให้ผู้จัดการศพข้าพระพุทธเจ้า ได้
รับประทานพระอนุญาตพิมพ์เป็นหนังสือแจกในการปลงศพข้าพระ
พุทธเจ้า ตามที่ปรากฏในคำนำนั้นแล้ว

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาวิจิตรธรรมปริวัตร

เมื่อเจ้าคุณวิจิตรธรรมปริวัตรถึงแก่กรรม บรรดาญาติมิตร
ใคร่สนองเจตนาของท่าน โดยพิมพ์หนังสือเรื่องนี้แจกในงาน
ปลงศพ กรมศิลปากรก็ยินดีอนุโมทนา

เจ้าคุณวิจิตรธรรมปริวัตร เป็นปราชญ์ที่ดียิ่งคนหนึ่งของ
ประเทศสยาม มีวิริยะอุตสาหะ และทำการสำคัญต่าง ๆ ที่เป็น
ประโยชน์ดังปรากฏในประวัติที่พิมพ์ในหนังสือเล่มนี้

ขอให้กุศลบุญราศี อันบังเกิดจากการพิมพ์หนังสือนี้แจก
จ่ายเป็นวิทยาทาน จงบรรลุเป็นผลเพื่อคติสุขแด่เจ้าคุณวิจิตรธรรม
ปริวัตร ทุกเมื่อเทอญ.

หลวงวิจิตรวาทการ

หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร

วันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๘

จากคำนำของท่านจะเห็นข้อปรารภที่ว่า “.....แต่การที่ข้าพเจ้าได้พยายามแต่งจนสำเร็จก็เพราะปรารภถึงกาลอนาคตว่า เมื่อข้าพเจ้าถึงแก่ความมรณะลง ผู้ที่จะจัดการปลงศพข้าพเจ้าคงจะคิดพิมพ์หนังสือเป็นของแจกแด่ท่านผู้มาช่วยเหลือตามสมัยนิยม.....” แสดงถึงคุณธรรมอันสูงที่น่าสรรเสริญเป็นอย่างยิ่ง ที่ท่านเป็นผู้เจริญด้วยมรณานุสติ ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท นึกถึงความไม่เที่ยงของสังขารอยู่เป็นนิตย์ อันเป็นเหตุให้บุคคลตั้งตนไว้ชอบ สมดังคำประพันธ์ของท่านว่า

“ผิเมาเหล้าก็รู้สร่าง และห่างหายบเซซวน
ผิเมารักสิรักยวน บห่อนหายสิเนหา
ผิเมายศและลืมสนิท มิคิดถึงจะมรณา
ผิเมากายสิกายา ชราแก่มิรู้เลย”

กับคำประพันธ์ของท่านอีกตอนหนึ่งว่า

“ผู้หวังเจริญจุ่งได้ เร่งทำ เพียรเทอญ
ประกอบสุจริต, กำ- กับด้วย
วันนี้มุ่งให้สำ- เร็จกิจ เทียวแล
ใครจักรู้วันม้วย มอดสั้นสังขาร์”

และอีกตอนหนึ่งแห่งคำประพันธ์ของท่านว่า

“ผู้เห็นมฤตภัย หฤทัยมิควรเฉย
เร่งคิดภิปรายเปรย กลเทียบสกนธ์ตน

รีบเร่งกระทำบุญ ศุภคุณอเนกนนต์
สืบสร้างกุศลดล สุขศานต์สราญเทอญ”

พระยาวิจิตรธรรมปรีวัตรเป็นผู้มีความวิริยะ อุตสาหะ พากเพียร มีสติสัมปชัญญะสำรวมตนในชาติความเกิดของตนทุกอย่างเสมอต้นเสมอปลายเช่นนี้ นับว่าเป็นบุคคลที่หายากและควรอย่างยิ่งที่จะยกย่องเป็นนิทัศนอุทาหรณ์แก่อนุชนรุ่นหลังเป็นอย่างดี.

ภักดิ์ ฉวีสุข

พระยาเทพศาสตร์สถิตย์

(โห้ กาพดิษย์)

พ.ศ. ๒๔๒๓ - ๒๔๗๒

อำมาตย์เอก พระยาเทพศาสตร์สถิตย์ (โห้ กาพัดิษย์) เกิดเมื่อวันที่ ๑๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๓ เป็นบุตรร้อยเอก หลวงครรชิต-สรกรรม (เจริญ กาพัดิษย์) กับนางครรชิตสรกรรม (เอี่ยม กาพัดิษย์) ได้ศึกษาวิชา ณ สำนักโรงเรียนสวนกุหลาบอังกฤษ แล้วมาเข้าโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ สอบไล่ได้ประกาศนียบัตร มีปัญญาความรู้และความประพฤติดี กระทรวงธรรมการจึงได้คัดเลือกส่งออกไปศึกษาวิชาครูที่ประเทศอังกฤษ ได้ตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณพันธวงศ์วรเดช เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ ไปศึกษาวิชากสิกรรมในมหาวิทยาลัยเรดดิง และได้ฝึกหัดรู้เห็นทำการงานจริง ๆ อยู่กับคหบดีกสิกรในประเทศอังกฤษเป็นเวลานาน จึงเป็นผู้อดทนต่องานหนักตรากตรำกลางแจ้ง อันเป็นงานจำเป็นสำหรับอาชีพกสิกร

การที่ได้รับอบรมมาทางนี้ ประกอบกับความรักวิชาเพาะปลูก ได้ทำให้พระยาเทพศาสตร์สถิตย์ เป็นกสิกรทั้งใจและกายมาจนอวสานแห่งชีวิต แม้เมื่อเวลาป่วยหนักความร้อนสูง มีอาการเพ้อเป็นบางขณะ ก็เพ้อด้วยเรื่องการเพาะปลูก เช่น การต่อต้นไม้และวิธีปราบหญ้าคา ฯลฯ ซึ่ง

พระยาเทพศาสตร์สถิตย์ เคยทดลองได้ ความรู้มามากในโรงเรียน ฝึกหัดครู กสิกรรม

สักขีพยานที่แสดงถึงความรักวิชานี้ ก็คือการที่พระยาเทพศาสตร์-สถิตย์ ได้ซื้อลูกโคพันธุ์ที่ชนะรางวัลในประเทศอังกฤษ และนำกลับมาเมืองไทยด้วย เงินที่ซื้อก็เป็นเงินที่ท่านอุตส่าห์เก็บไว้ได้ เพราะท่านไม่ได้เกิดในตระกูลเศรษฐี ท่านได้ปฏิบัติเลี้ยงดูประคบประหงมลูกโคงามตัวนี้ด้วยตนเองเป็นอย่างดี จนตลอดชีวิตของมัน บรรดาเพื่อนที่ไดไปมาหาสู่พระยาเทพศาสตร์สถิตย์ ครั้งนั้น ย่อมจะต้องเห็นคอกโคงามเด่นเป็นคู่อยู่กับเรือนน้อยของนายโคบาลหนุ่มผู้เป็นเจ้าของ

ในการ ทำงานหนัก ตรากตรำ แบบกสิกร ของพระยาเทพศาสตร์สถิตย์ ได้ปรากฏแก่เพื่อนข้าราชการเป็นอันมาก ต่างมักจะเห็นพระยาเทพศาสตร์-สถิตย์ หัวหน้ากองศึกษากสิกรรมและอาจารย์โรงเรียนฝึกหัดครูกสิกรรม จับจอบเสียมทำงานหนัก ฝึกหัดนักเรียนครูกสิกรรมอยู่กลางแดดกลางฝนเป็นปรกติ แม้แต่อาจารย์ประจำวิชากสิกรรมสาขาต่าง ๆ ผู้ได้รับปริญญาสูงมาจาก สหรัฐอเมริกา และ ฟิลิปปีนส์ ตลอดจนนักเรียนครูกสิกรรมทั้งหลายผู้มาจากมณฑลต่าง ๆ ทั่วประเทศ ก็ได้รับการอบรมจากพระยาเทพศาสตร์สถิตย์ โดยท่านทำตนเป็นตัวอย่างในทางสนุกในงานหนักกลางแดดกลางฝนอันเป็นจำจัยให้ประเทศได้ กสิกรผู้สามารถทั้งวิชาการ และการปฏิบัติอย่างอาบเหงื่อต่างน้ำต่อไป

พระยาเทพศาสตร์สถิตย์ได้เคยกล่าวแก่เพื่อนข้าราชการว่า วิชาการและการปฏิบัติทั้งสองอย่างนี้ประกอบกันเป็นส่วนสำคัญมากมายสำหรับกสิกร

พระยาเทพศาสตร์สถิตย์ (โห้ กาฬดิษย์)

ในภายหน้า และเป็นของยากที่จะเพาะให้เกิดขึ้นได้รวมกันในบุคคลคนเดียว แต่วิชากสิกรรมซึ่งราชการต้องการจะเพาะครูขึ้นฝึกฝนรายฎรทั่วไปในชั้นประถมและมัธยมศึกษานั้น จำเป็นต้องอาศัยผลสำเร็จในคุณสมบัติทั้งสองส่วนนี้ให้มีประกอบกันจึงได้ ถ้ามีแต่แรงทำ ขาดวิชา ก็จะไม่แตกต่างอะไรกับชาวนาทั่ว ๆ ไป หรือถ้าได้ไปแต่วิชา ก็จวนจะไม่ได้เป็นชาวไร่ชาวนาเสียด้วยซ้ำ ด้วยทำไม่ไหวหรือไม่อยากทำ เพราะเกิดโรคศัรยะโต มือลีบเสียแล้ว

ราชการที่ พระยาเทพศาสตร์สถิตย์ ได้ ทำมาในแผนก กสิกรรม ศึกษา ตั้งแต่เริ่มฝึกหัดครูกสิกรรมเป็นเวลา ๑๐ ปีเศษ เป็นงานซึ่งจะเห็นผลเร็วไม่ได้อยู่เอง แต่ครูกสิกรรมที่ได้รับการฝึกหัดสำเร็จและกลับคืนไปสู่ท้องถิ่นของตน มีทุกมณฑลทั่วพระราชอาณาจักร เป็นจำนวนไม่น้อยแล้วนั้น เมื่อมีโอกาสให้ช่องได้ทำงานถูกทางที่ได้อบรมมา ก็คงจะได้เป็นเชื้อให้เกิดผลในทางกสิกรรมศึกษาในอนาคตเป็นแน่ ถึงผู้ที่ได้เป็นครูสอนวิชากสิกรรมก็อาจตั้งตัวเป็นกสิกรชั้นกลางได้บ้างไม่มากก็น้อย ผลที่พอจะเห็นได้โดย ตรงใน งานของ พระยา เทพศาสตร์สถิตย์ ส่วน กสิกรรม ศึกษา ก็คือ บรรดาโรงเรียนกสิกรรมในมณฑลต่าง ๆ ก็ได้ตั้งขึ้นบ้างแล้วในเวลาต่อมา

พระยาเทพศาสตร์สถิตย์ ได้แต่ง แบบเรียน วิชาเพาะปลูก กับ แบบสอนอ่านหลายเล่ม ได้แต่งบทละครพูดทขนชื่อคือเรื่อง จักกะแหล่น เพื่อนบ้านใหม่ แกงบวน และ แว่นตาของคุณพ่ นอกจากนี้ได้เขียนเรื่องเกี่ยวด้วยการศึกษากสิกรรม โดยมากเขียนให้แก่หนังสือพิมพ์กสิกรและวิทยาจารย์ ใช้นามปากกาว่า “กสิกร”

พระยาเทพศาสตร์สถิตย์ไม่ใช่ผู้มีนิสัย คบใครคบได้ เข้าไหนเข้าได้ เป็นผู้รู้จักคนยาก แต่เมื่อได้รู้จักและคุ้นเคยกับใครแล้วก็ไม่มีวันลืม ตามธรรมดาคนเช่นนี้มักจะมีเพื่อนน้อย แต่ก็มักเป็นและมีมิตรแท้ นิสัยของพระยาเทพศาสตร์สถิตย์นี้ ปรากฏชัดทั้งทางราชการและทางครอบครัวตลอดระยะเวลาที่ท่านมีอายุอยู่ ความยกพร่องของคนเราที่รู้จักคนยาก คุ้นคนยากนี้ ไม่จำเป็นจะต้องเป็นความเย่อหยิ่งถือตัว หรือเป็นความตระหนี่เห็นแก่ตัวเสมอไป พระยาเทพศาสตร์สถิตย์ก็เป็นคนหนึ่งซึ่งไม่น่าจะสงสัยว่าเป็นผู้เย่อหยิ่งหรือเห็นแก่ตัวเลย เพราะมีโรคขัดกันอยู่ชัดเจน คือ โรคซ่อนตัวกับโรคขี้ตกทองหลังพระ เป็นที่ทราบกันดีว่าได้เอาเนื้อหนูพอกเนื้อช้าง คือ ควักกระเป๋าของตัวอุดหนุนราชการย่อย ๆ แล้วก็ทำหน้าตาเฉยเหมือนจะปิดไม่ให้ใครทราบ ยิ่งเรื่องเห็นแก่ตัวยิ่งปรากฏชัดในทางตรงกันข้าม เพราะทราบกันในหมู่คนรู้จักว่า พระยาเทพศาสตร์สถิตย์เป็นคนสนใจในสวัสดิภาพของคนทั่วไป และรักความเป็นธรรมอย่างยิ่ง เรื่องต่าง ๆ ที่ "กสิกร" แต่งไว้รวมทั้งบทละครพูดย่อมแสดงน้ำใจของผู้แต่งให้เห็นชัดในคุณธรรมดังกล่าวแล้วได้ดี

ชีวิตราชการของพระยาเทพศาสตร์สถิตย์มีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ เมื่อแรกกลับจากประเทศอังกฤษ ก็ดำรงตำแหน่งครูในกรมศึกษาธิการ แล้วย้ายไปดำรงตำแหน่งอื่น คือเป็นอาจารย์ในโรงเรียนมหาดเล็ก ซึ่งภายหลังเปลี่ยนเป็นโรงเรียนข้าราชการพลเรือน เป็นผู้ช่วยกรมที่ปรึกษากระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เป็นสมุหบัญชีในกรมทดน้ำกระทรวงเกษตรา-

อิการ เป็นเลขานุการของท่านปรีกษากระทรวงเกษตราธิการ เป็นหัวหน้าในกรมเพาะปลูก เป็นข้าหลวงเกษตรมณฑลภูเก็ต แล้วกลับมาเป็นอาจารย์ในจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย เป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนฝึกหัดครูประถมกสิกรรม เป็นผู้ริเริ่มการงานในแผนกนี้ และได้เป็นหัวหน้ากองศึกษากสิกรรมในกรมวิสามัญศึกษาด้วยอีกตำแหน่งหนึ่ง เมื่อก่อนเวลาถึงอนิจกรรมไม่กี่เดือน ได้รับอนุญาตจากกระทรวงธรรมการให้พ้นหน้าที่ทางกระทรวง เพื่อออกไปประจำหน้าที่อาจารย์ใหญ่โรงเรียนฝึกหัดครูกสิกรรมที่ทับกวาง จังหวัดสระบุรี เพื่อจะได้ทำหน้าที่ตำแหน่งเดียวได้เต็มที่

พระยาเทพศาสตร์สถิตย์ ป่วยเป็นโรคเนื่องอกในกะเพาะอาหาร ถึงแก่อนิจกรรมเมื่อวันที่ ๓๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๒ มีบุตรชายสืบสกุล ๒ คน คือ นายโสภณ กับ นายประเสริฐ กาฬสิทย์

ประวัติของพระยาเทพศาสตร์สถิตย์ ดังปรากฏอยู่ข้างบนนี้ ได้มาจากหน้าต้น ๆ ของหนังสือแจกในงานพระราชทานเพลิงศพของท่าน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ หนังสือแจกเล่มนั้นชื่อว่า “แกงบวน” เป็นละครสามองก์ในฉากเดียวของ “กสิกร” ซึ่งเคยลงพิมพ์ในหนังสือวิทยาจารย์ เล่มที่ ๒๙ ตอนที่ ๒ มาแล้ว

ประวัติชีวิตบั้นปลายของพระยาเทพศาสตร์สถิตย์เมื่อพิจารณาในแง่ครูก็เป็นตัวอย่างที่ดีของครู น่าสนใจและน่าศึกษา ไม่น้อยกว่าประวัติครูอื่น ๆ ดังจะนำมากล่าวต่อไปนี้

๑. เป็นปฐมาจารย์ในทางหัตถศึกษา ในสมัย พ.ศ. ๒๔๖๐ ซึ่งเป็นยุที่โรงเรียนฝึกหัดครูประถมกสิกรรม (ป. ป. ก.) มีกำเนิดขึ้น ณ

บริเวณหอวัง หรือบริเวณสนามกีฬาแห่งชาติเดี๋ยวนี้ เป็นสมัยการปกครองระบอบราชาธิปไตย ดังนั้น ผู้มีบรรดาศักดิ์เป็นพระยา จึงนับว่าเป็นข้าราชการชั้นสูงและมีเกียรติมาก ข้าราชการชั้นพระยาในสมัยโน้น นับว่าเป็นเจ้าคนนายคน มีบริวารใช้สอยบริบูรณ์ จนมีคำกล่าวว่า "สิบพ่อค้าไม่เท่าพระยาเลี้ยง" เหตุฉะนั้น การที่พระยาเทพศาสตร์สถิตย์มาขับขวานขับขอย ขับเสียม นำครูผู้ช่วยและนักเรียนฝึกหัดครูประถมกสิกรรมขุดตอโค่นต้นไม้ ปราบที่ ยกแปลงผัก ลอกท้องร่อง ใส่ปุ๋ย และเก็บผักเก็บหญ้าโดยความเต็มใจอย่างหน้าเฉยตาเฉย จึงเป็นของใหม่และของแปลกในสายตาข้าราชการและประชาชนทั้งหลายในสมัยนั้นมากทีเดียว ซึ่งไม่ใคร่จะได้พบได้เห็น

ฤกษ์เกิดของโรงเรียนฝึกหัดครูประถมกสิกรรมหอวัง ชะรอยจะตกฤกษ์ทวดาจร จึงปรากฏว่าชั่วระยะเวลาเพียงไม่กี่ปีก็ต้องเร่ร่อนย้ายไปย้ายมาหลายครั้ง คือใน พ.ศ. ๒๔๖๑ ย้ายไปอยู่ที่พระปะโทน จังหวัดนครปฐม เป็นเวลา ๑ ปี ใน พ.ศ. ๒๔๖๒ ย้ายไปอยู่บางสะพานใหญ่ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ เป็นเวลา ๗ ปี ใน พ.ศ. ๒๔๖๘ ย้ายไปอยู่ทับกวาง จังหวัดสระบุรี เป็นเวลา ๘ ปี และใน พ.ศ. ๒๔๗๕ ย้ายจากทับกวางไปอยู่โนนวัด จังหวัดนครราชสีมา อีก ๑๕ ปี

การย้ายโรงเรียนแต่ละครั้งนับจาก พ.ศ. ๒๔๖๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๘ เป็นการฝึกหัดอบรมไปด้วยในตัว เช่นเมื่อย้ายไปอยู่ที่พระปะโทนต้องหยุดเรียนเพื่อสร้างโรงเรียนใหม่เกือบ ๘ เดือน เริ่มต้นด้วยครู อาจารย์ ขน

ทรัพย์สมบัติพัสดุของโรงเรียนจากหอวังไปลงเรือที่คลองมหานาค แจวเรือจากคลองมหานาคออกแม่น้ำเจ้าพระยา ตัดข้ามไปฝั่งธนบุรี แล้วแจวต่อไปตามคลองบางกอกใหญ่ไปจนถึงวัดพระปะโทน ที่นั่นครูอาจารย์ไม่มีที่อยู่ ได้อาศัยโรงเรียนนักธรรมและโบสถ์เป็นที่นอน จากเช้าถึงค่ำ พระยาเทพ-ศาสตร์สถิตย์ได้เป็นผู้นำขุดตอสะแก ขุดเหง้าไผ่ ขุดปราบที่ ตลอดจนขุดกระดูกผีที่พบขึ้นเผา กว่าจะสำเร็จเป็นโรงเรียนขึ้นมา ทุกคนมือด้าน และเหงื่อไหลไคลย้อย แต่ร่างกายไม่ผอม ไม่เจ็บป่วย กินข้าวได้ และร่างกายสมบูรณ์ดี นี่คือยอดของหัตถศึกษา ที่พระยาเทพศาสตร์สถิตย์อบรมแจกจ่ายให้

ตอนย้ายไปบางสะพานใหญ่ก็เหมือนกัน แต่กลับลำบากยิ่งกว่าเพราะต้องสร้างโรงเรียนในป่าดงดิบ ตีนเช้าเวลา ๕.๓๐ น. พระยาเทพศาสตร์-สถิตย์แยกจอบแยกขวานนำหน้า พวกครูและนักเรียนตามหลัง ผ่านป่าเสือเพื่อไปถางหญ้าและโค่นต้นไม้ สำหรับเป็นที่สร้างโรงเรียนและบ้านพักครูอาจารย์ ที่นี่เราได้เสียเหงื่อเป็นขวด ๆ เสียเลือดเพราะถูกไม้บากบาดและประสบงานหนักยิ่งกว่าที่พระปะโทน ตอขนาดใหญ่บางตอ ๕-๖ คนช่วยกันขุด ๗ วัน หรือ ๓๕ แรงจึงเอาออกได้ แม้กระนั้นก็ตามอะไร ๆ ที่หนักและยาก ก็ดูเป็นง่ายไปหมด ทุกคนร่วมใจและเต็มใจทำงานโดยไม่เห็นแก่เหนื่อยยาก เพราะพระยาเทพศาสตร์สถิตย์ทำเป็นตัวอย่าง จึงบรรดาลให้เห็นช้างเท่าหมูไปหมด ทำให้ต่อสู้เอาชนะได้ ทั้งครูและนักเรียนภายใต้การนำของท่าน ได้กลายเป็นผู้เอางานเอาการอย่างขยันขันแข็ง และมีแรงแบกข้าวสารทั้งกระสอบได้อย่างคนงานคนหนึ่ง เมื่อออก

จากโรงเรียนไปแล้ว การฝึกหัดอบรมดังกล่าว ก็ได้เป็นนิสัยจำจัดติดตัวไป แม้ว่าในสมัยนั้นในวงการศึกษายังไม่ได้รวมเอาหัตถศึกษาเข้าไว้ก็ตาม แต่พระยาเทพศาสตร์สถิตย์ก็ได้เน้นในเรื่องหัตถศึกษาหนักหนา จึงนับได้ว่าท่านเป็นบิดา หรือปฐมาจารย์ในทางหัตถศึกษาของเมืองไทยโดยแท้

๒. เป็นนักประชาธิปไตย การที่ได้มีโอกาสทำงานด้วยมือของตนเอง เพื่อบรมครูผู้ช่วยและนักเรียน และทำงานร่วมกับกรรมกรโรงเรียนตลอดจนได้รู้จักคบหากับกสิกรทั่วไป จึงทำให้พระยาเทพศาสตร์สถิตย์เป็นคนไม่ถือเนื้อถือตัวเลย แม้จะอยู่ในสมัยราชาธิไตยเต็มที่ ก็รรมจริยาวัตรข้อนี้เป็นที่ชมชอบและนิยมรักใคร่ของบุคคลภายในภายนอกทั่วไป และเป็นตัวอย่างของครูที่ดีได้อีกแง่หนึ่ง

๓. เป็นนักคิด ใน พ.ศ. ๒๔๕๙ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตราพระราชบัญญัติประถมศึกษา ใน พ.ศ. ๒๔๖๔ นั้น ได้คิดถึงปัญหาสำคัญของชาติอยู่ข้อหนึ่ง คือ เมื่อประกาศบังคับให้เด็กทั่วประเทศเรียนหนังสือแล้ว เด็กจะมีทางไรทางนา ซึ่งเป็นอาชีพเดิมของพ่อแม่และบรรพบุรุษมาทำราชการเสียหมดหรือ เพราะโรคอยากรับราชการได้แพร่หลายและระบาดไปทั่วเมืองไทยอยู่แล้ว จะมีทางแก้ปัญหาข้อนี้ได้อย่างไร เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้นำปัญหาอันนี้ปรึกษาพระยาเทพศาสตร์สถิตย์ ซึ่งขณะนั้นเป็นอาจารย์อยู่ในโรงเรียนข้าราชการพลเรือนหอวัง ซึ่งต่อมาเป็นจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย พระยาเทพศาสตร์สถิตย์ได้เสนอความคิดว่าวิธีที่จะแก้ปัญหาดังกล่าว จะทำได้ด้วยการสั่งสอนและฝึกหัดอบรมให้นักเรียนประถมศึกษาในโรงเรียนประชาบาลทั่วประเทศ รักการทำงาน

ด้วยมือและมีนิสัยชำนาญในงานกสิกรรม ซึ่งเป็นมรดกตกทอดมาจากบรรพบุรุษ แต่แก้ไขให้ดีขึ้นด้วย การใช้วิทยาศาสตร์ทางเกษตร เข้าช่วยทำให้เกิดผลดีกว่าเดิม เจ้าพระยาธรรมศักดิมนตรีเห็นดีด้วยกับความคิดนั้น แต่เกิดมีปัญหาใหม่ขึ้นมาว่าจะทำดังกล่าวได้อย่างไร เพราะครูในเมืองไทยสมัยนั้นเป็นแต่เพียงครูสอนวิชาสามัญ จะเอาเด็กไปขันประชันไก่จะทำได้หรือ พระยาเทพศาสตร์สถิตย์ก็เรียนแก้ปัญหาว่า จะทำได้ด้วยการจัดตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูประถมกสิกรรม (ป.ป.ก.) ขึ้น โดยนอกจากเรียนภาษาไทย วิชาครู คำนวณ และการฝึกหัดสอนแบบโรงเรียนฝึกหัดครูประถม (ป. ป.) ของโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์แล้ว ก็ให้เรียนวิชากสิกรรมและฝึกหัดทำการกสิกรรม หรือฝึกหัดงานกลางแจ้งให้ชำนาญด้วย เมื่อสอบไล่ได้ออกไป ก็ส่งไปเป็นครูน้อย ครูใหญ่ตามโรงเรียนประชาบาลต่าง ๆ ทั่วประเทศ นอกจากสอนวิชาครูประถมกสิกรรม พวกนี้ก็ยังจะช่วยสอนให้เด็กมีความรู้ทางกสิกรรมแผนใหม่ และอบรมให้มีนิสัยชำนาญรักงานเกษตร โดยสอนวิชาและศิลปในการทำสวนในโรงเรียนก่อน เพื่อต่อไปจะได้ขยายไปทำสวนเองบ้าง แล้วขยายต่อไปเป็นสมาคมยุวกสิกรทั่วประเทศ

เจ้าพระยาธรรมศักดิมนตรี ก็เห็นด้วยกับความคิดนี้ จึงได้ตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูประถมกสิกรรมขึ้นที่บริเวณหอวัง คือ สนามกีฬาแห่งชาติเดี๋ยวนี้

๔. <u>เป็นนักทำและเป็นบิดาของระบบการศึกษาเกษตร</u> พระยาเทพศาสตร์สถิตย์ได้รับมอบหมายให้ รับผิดชอบผลิต ครูประถมกสิกรรม ขึ้นมาใช้

ตามโครงการศึกษาประชาบาล ตามแนวความคิดที่กล่าวแล้วนั้นทันที ตั้งต้นจากไม่มีอะไรก็ว่าได้ พระยาเทพศาสตร์สถิตย์ก็ได้ทุ่มเทอย่างเต็มที่ รับทำงานนี้มาเป็นระยะ ๆ ตามลำดับ นับจากการสร้างโรงเรียน จัดหานักเรียนผลิตครูผู้ช่วย กำหนดหลักสูตรและตำรับตำราที่จะนำไปใช้สอนในโรงเรียนฝึกหัดครูประถมกสิกรรม และหลักสูตรที่จะใช้ในโรงเรียนประชาบาลทั่วประเทศ ทั้ง ๆ ที่ขาดเงินและมีอุปสรรคร้อยแปด พระยาเทพศาสตร์สถิตย์ก็ได้สร้างโรงเรียนฝึกหัดครูประถมกสิกรรมขึ้นสำเร็จ และสร้างการศึกษาประชาบาลตามความคิดที่กล่าวมาแล้วข้างบน จนเป็นปึกแผ่นแพร่หลายและเป็นผลดีแก่ประเทศชาติ จึงนับได้ว่า พระยาเทพศาสตร์สถิตย์เป็นนักทำ และเป็นบิดาหรือเป็นปฐมาจารย์ของการศึกษาเกษตรที่ดำเนินมาแล้วเป็นอย่างมาก เป็นที่น่าเสียดายที่งานชิ้นของท่านดำเนินต่อมาได้เรียบร้อยเพียง พ.ศ. ๒๔๗๗ เท่านั้น แต่แม้กระนั้นโดยการมองเห็นการณ์ไกลของท่าน จึงได้สร้างอาจารย์ผู้ช่วยขึ้นหลายคน เช่น นายอินทร์ จันทรสถิตย์ (หลวงอิงคศรีกสิกร) พระช่วงเกษตรศิลปการ (ช่วง โลหายะ) หลวงผลสัมฤทธิ์กสิกรรม (ผล สินธุระเวชญ์) หลวงสุวรรณวาจกกสิกิจ (ทองดี เรศานนท์) และคนอื่น ๆ ขึ้นไว้ดำเนินงานแทนตัวท่านต่อไป

ใน พ.ศ. ๒๔๗๗ จะเป็นด้วยเหตุผลกลใดไม่ทราบแน่ กระทรวงศึกษาธิการสมัยนั้น ได้ยกเลิกชั้นประถม ๕ ประถม ๖ และระบบการศึกษาเกษตรตามโรงเรียนประชาบาล ซึ่งสร้างมาด้วยความยากลำบากอย่างน่าเสียดายยิ่ง ในวันหนึ่งข้างหน้า เมื่อเราคิดถึงการสร้างเศรษฐกิจของ

ประเทศเมื่อใด เมื่อนั้นเราก็จะรู้สึกกันว่า การล้มเลิกระบบการศึกษาวิชาเกษตรของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี และของ พระยาเทพศาสตร์สถิตย์นั้น เป็นความผิดพลาดที่น่าเสียดายที่สุด ที่จะสร้างขึ้นใหม่แทนไม่ได้ง่าย ๆ เลย

๕. เป็นบิดาของมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ เมื่อโรงเรียนฝึกหัดครูประถมกสิกรรม และระบบการศึกษาทางกสิกรรมของโรงเรียนประชาบาลของกระทรวงศึกษาธิการได้เลิกล้มไปใน พ.ศ. ๒๔๗๗ ดังกล่าวแล้ว บรรดาอาจารย์กสิกรรมทั้งหลายก็กลายเป็นคนไร้ประโยชน์ หรืออยู่ผิดที่ แต่พอดีกับทางกระทรวงเกษตรได้ย่างเข้าสู่สมัยที่จะส่งเสริมการเกษตรของประเทศเป็นการใหญ่ จึงได้ขอโอนอาจารย์เกษตรจากกระทรวงศึกษาธิการไปอยู่กระทรวงเกษตรเกือบหมด ทำให้กระทรวงศึกษาธิการเข้าของคนเหล่านี้มาแต่เดิมขาดบุคคลผู้เป็นสมองในทางการศึกษาเกษตรตลอดมาอย่างน่าเสียดาย ครั้นมาอยู่กระทรวงเกษตร โดยนิสัยที่เคยเป็นครูมา จึงได้ร่วมมือจัดตั้งวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ และมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ขึ้นมาเป็นลำดับ จนบัดนี้มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ได้กลายเป็นมหาวิทยาลัยที่มีค่าของชาติ และมีความเป็นปึกแผ่นมั่นคง มีนักเรียนศึกษาอยู่ในคณะและในชั้นต่าง ๆ เป็นจำนวนถึง ๑,๕๐๐ คน จึงนับได้ว่า พระยาเทพศาสตร์สถิตย์เป็นบิดาของมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ด้วย

๖. ช่วยสร้างประเทศจากแง่เกษตร งานหลายอย่างทำอยู่ในโรงเรียนฝึกหัดครูประถมกสิกรรมสมัย ๔๐ ปีโน้น ซึ่งสมัยนั้นเห็นกันว่าเป็นของเล่น ได้กลับกลายมาเป็นเครื่องมืออุปกรณ์การกินดีอยู่ดีของพลเมือง และกลายเป็นเศรษฐกิจสำคัญของประเทศขึ้นหลายอย่าง เช่น การปลูกผักได้

ช่วยให้มีผักกิน ผักบางอย่างที่นำมาปลูกในครั้งนั้น ได้กลายเป็นสินค้าและอาชีพขึ้น เช่น กะหล่ำปลี กะหล่ำดอก และมะเขือเทศ ครั้งก่อนเมืองไทยไม่เคยมี ต้องซื้อเขากิน บัดนี้ได้กลายเป็นของธรรมดา ปลูกกันเป็นสินค้าแพร่หลายตลอดมาหลายสิบปีแล้ว ข้าวโพดซึ่งปลูกกันต่อมาจากสมัยโน้น เวลานี้ได้ทวีจำนวนผลผลิตขึ้นเป็นละเกือบสองแสนตัน และขายเป็นสินค้าออกได้ปีละ ๒๐๐ ล้านบาทแล้ว ไก่ซึ่งเริ่มเลี้ยงมาในสมัยโรงเรียนฝึกหัดครูประถมกสิกรรม บัดนี้ได้กลายเป็นงานอาชีพใหม่ของกสิกรไทยและคนไทย มีมูลค่าปีละ ๕๐ - ๖๐ ล้านบาทขึ้นมาแล้ว กำลังจะทวีขึ้นเป็นร้อยล้านและหลายร้อยล้านบาทในอนาคต ครูและศิษย์ของโรงเรียนฝึกหัดครูประถมกสิกรรมที่ลาออกจากงานราชการไปทำงานกสิกรรมได้ผลดี จนเข้าขั้นมั่งมีไปก็เป็นจำนวนหลายคน

เหล่านี้เป็นผลดี ซึ่งเกิดจากโรงเรียนฝึกหัดครูประถมกสิกรรมของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี และของพระยาเทพศาสตร์สถิตย์

สรุปแล้ว พระยาเทพศาสตร์สถิตย์เป็นครูตัวอย่างที่เด่นคนหนึ่งของกระทรวงศึกษาธิการ แม้ท่านจะจากเราไป ๓๐ ปีแล้ว แต่ผลงานของท่านก็ยังงอกเงยและเกิดประโยชน์แก่บ้านเมืองไทยอยู่ตลอดไป บุคคลเช่นนี้ ถ้าจะเทียบกันแล้ว ก็มีค่าแก่บ้านเมืองมากกว่าทองเท่าน้ำหนักตัวหลายสิบหลายร้อยเท่า สมควรที่เราคนไทยรุ่นหลัง จะเทิดทูนท่านไว้เป็นตัวอย่างและหาทางทำให้เมืองไทย "สูงขึ้น" อย่างท่านบ้าง แม้ไม่ได้ขนาดท่าน ได้แต่เพียงส่วนหนึ่งของท่าน ก็เรียกได้ว่าไม่เสียทีเกิด.

หลวงสุวรรณวาจกกสิกิจ

พระยาอนุกิจวิธุร

(สันทัด เทพหัสดิน ณ อยุธยา)

พ.ศ. ๒๔๒๓—๒๔๕๑

พระยาอนุกิจวิธุร เป็นบุตรพระยาไชยสุรินทร์ (เจิม เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ท่านอยู่เป็นมารดา พระยาอนุกิจวิธุร เกิดเมื่อวันที่ ๑๒ มีนาคม พ.ศ.๒๔๒๓ ที่บ้านตำบลสะพานหัน จังหวัดพระนคร เป็นน้องร่วมบิดามารดากับเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา)

พระยาอนุกิจวิธุร เริ่มเข้ารับราชการเมื่ออายุ ๑๖ ปี รับพระราชทานเงินเดือนเดือนละ ๓๐ บาท ด้วยความอุตสาหะและซื่อตรงในการปฏิบัติหน้าที่ ประกอบทั้งมีอุปนิสัยใจคอเยือกเย็นเห็นอกเห็นใจผู้อื่น มีความสุภาพอ่อนโยน เข้าไหนเข้าได้ มองชีวิตในแง่ดี รู้จักแก้ปัญหาที่ประสบและมีหลักธรรมประจำใจ จึงทำให้ท่านมีความเจริญก้าวหน้าในราชการจนได้รับตำแหน่งและความรับผิดชอบสูงขึ้นเป็นลำดับ ท่านดำรงตำแหน่งผู้ช่วยปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการ รับพระราชทานเงินเดือนเดือนละ ๗๐๐ บาท กราบถวายบังคมลาออกจากราชการเนื่องจากป่วยเป็นแผลเรื้อรังที่เท้า เมื่ออายุได้ ๔๙ ปี และเมื่อออกจากราชการแล้ว ด้วยอุปนิสัยมีความคิดริเริ่ม ชอบงานอดิเรกและชอบการสมาคม จึงคิดตั้งเล้าไก่ขึ้นทำให้ท่านได้ชื่อว่าเป็นผู้มีส่วนช่วยให้การเลี้ยงไก่แพร่หลายขึ้นในประเทศเราดังที่เห็นอยู่ทุกวันนี้

เนื่องจากพระยาไชยสุรินทร์ผู้บิดาได้ถึงแก่อนิจกรรมเมื่อพระยาอนุกิจวิธุรมีอายุได้เพียง ๒ ขวบ และเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีอายุได้เพียง ๖ ขวบเท่านั้น จึงตกเป็นภาระหนักแก่ท่านอยู่ ผู้เป็นมารดาในการเลี้ยงดูและให้การศึกษาแก่ธรชายน้อยของท่าน ๒ คน โดยอาศัยรายได้เล็ก ๆ น้อย ๆ ทางการเย็บปักถักร้อย นายสนั่น เป็นผู้รักการเรียนมาแต่เยาว์ และได้ถ่ายความรู้ให้นายสันทัดผู้น้อง โดยสอนให้อ่านเขียนที่บ้านเป็นการเริ่มต้น แล้วไปเรียนกับมหาหนอ (ขุนอนุกิจวิธุร) ที่วัดเชิงเลน (วัดขพิตรพิมุข) ซึ่งเป็นวัดใกล้บ้าน แต่ครั้งยังเรียกว่า "ต่อหนังสือ" สถานที่เรียนในสมัยนั้น ไม่มีโต๊ะ ม้านั่ง ดังทุกวันนี้ นักเรียนนั่งเรียนกับพื้น อาจารย์ก็ต่อหนังสือกันอยู่เอกเขนก

เมื่อพระยาอนุกิจวิธุรอายุ ๑๑ ปี ได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กหลวงอยู่เวรฤทธิรับใช้ในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ อีก ๒ ปีต่อมา จึงได้โอนจากมหาดเล็กหลวง มาเป็นมหาดเล็กสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ และในปีนั้นเองก็สอบได้ภาษาไทยประโยค ๑ แล้วเข้าเรียนต่อในโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ สอบได้ประกาศนียบัตรครูฝ่ายภาษาไทย จึงได้เข้ารับราชการ ในปีรุ่งขึ้น เมื่อท่านสอบได้ประกาศนียบัตรครูฝ่ายภาษาไทย ใน พ.ศ. ๒๔๓๘ แล้วก็ได้เป็นครูใหญ่โรงเรียนสายสวลีสัณฐาคาร ผู้อ่านในปัจจุบันบางคนคงรู้สึกแปลกใจว่า พระยาอนุกิจวิธุรจะเป็นครูใหญ่ได้อย่างไร เมื่ออายุเพียง ๑๖ ปีเท่านั้น และทั้งยังไม่เคยมีประสพการณ์ในการเป็นครูน้อยมาก่อนเลย แต่

ครูใหญ่อายุน้อย

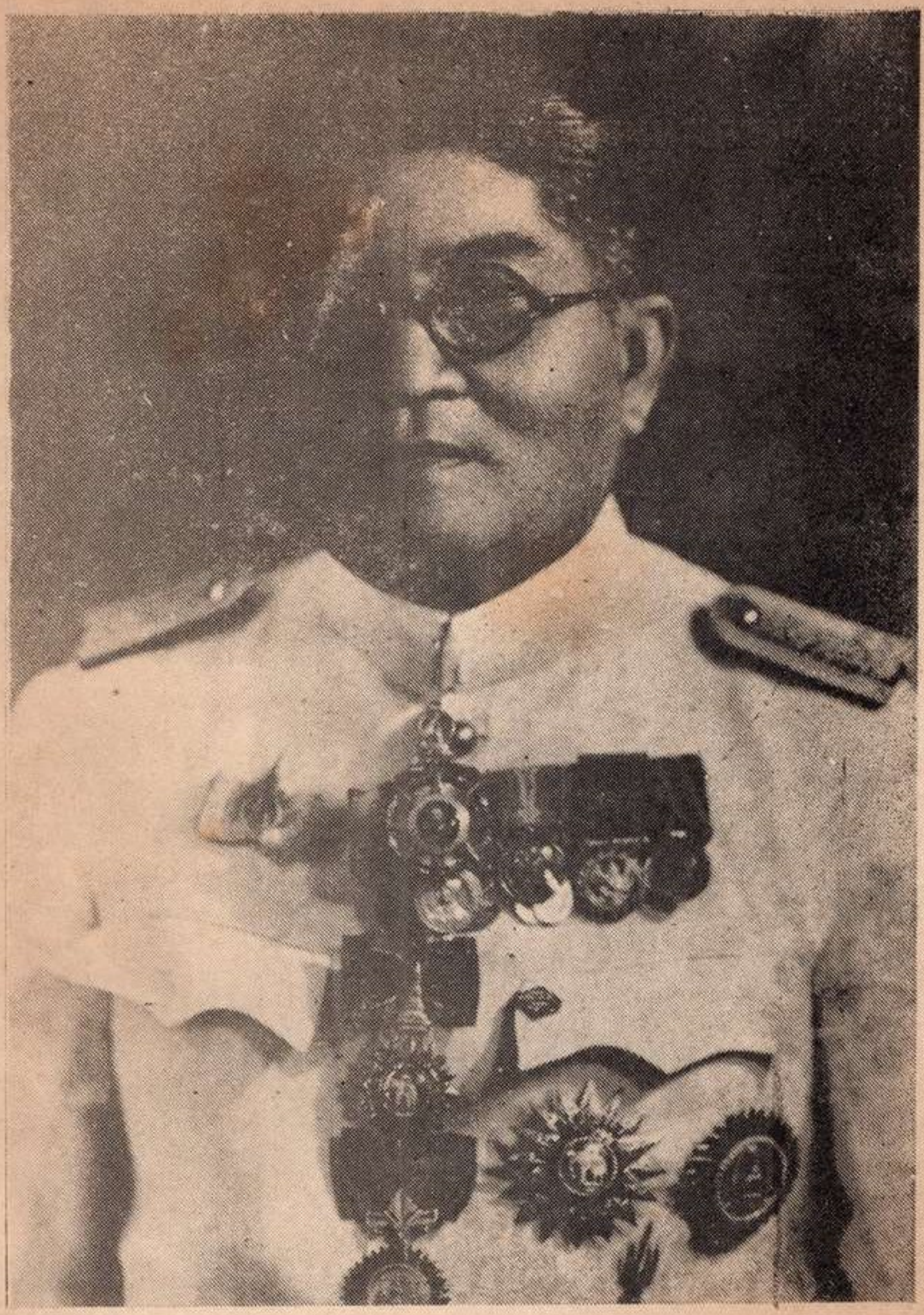

พระยาอนุกิจวิธูร (สันทัด เทพหัสดิน ณ อยุธยา)

ข้อนี้คงไม่มีข้อสันนิษฐานใดดียิ่งไปกว่าการแสดงถึง พระปรีชาญาณในการเลือกคนเข้าประจำตำแหน่งหน้าที่ของพระเจ้าพรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาท ซึ่งขณะนั้นทรงพระนามว่า พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ์ ทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ และในขณะนั้นเองที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ขณะเมื่อเป็นนายสนั่น ดำรงตำแหน่งผู้ช่วยอาจารย์ใหญ่โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ ได้รับเลือกส่งไปศึกษาเพิ่มเติมณ ประเทศอังกฤษ การที่ท่านได้ดำรงตำแหน่งครูใหญ่โรงเรียนสายสวลีสัณฐาคาร และครูโรงเรียนราชวิทยาลัย รวมเวลา ๔ ปีนั้น ย่อมเป็นประสพการณ์เริ่มแรกอันดีที่ท่านได้นำไปปรับปรุงตัว ในการปฏิบัติหน้าที่ราชการ ซึ่งส่วนมากเป็นหน้าที่เกี่ยวกับการปกครอง ให้บรรลุผลได้เป็นอย่างดียิ่งตลอดอายุราชการของท่าน

หม่อมเจ้าพูนศรีเกษม เกษมศรี เจ้าของ ผู้จัดการ และอาจารย์ใหญ่โรงเรียนเขมะสิริอนุสรณ์ รับสั่งว่า "ฉันเป็นลูกศิษย์ของเจ้าคุณอนุกิจวิธุรเมื่ออยู่โรงเรียนราชวิทยาลัย บ้านสมเด็จเจ้าพระยา ในโรงเรียนนั้นมีครูภาษาไทยอยู่ ๒ คน เจ้าคุณอนุกิจวิธุรเป็นคนหนึ่ง ท่านสอนภาษาไทยตั้งแต่ชั้นเล็กจนชั้นใหญ่ ชั้นเล็กก็มีอ่านหนังสือแบบเรียนเร็ว เมื่ออ่านออกแล้วก็มีเขียนตามคำบอก และแต่งไทย ฉันยังจำได้ว่า บางวันท่านเอาของจริงมาให้ดู เช่น เมื่อจะสอนเรื่องแมว ก็เอาแมวมาด้วย เจ้าคุณอนุกิจวิธุรท่านเป็นครูที่ดีมากคนหนึ่ง นักเรียนทั้งรักและทั้งเกรง"

ใน พ.ศ. ๒๔๔๓ เมื่อกรมศึกษาธิการวางระเบียบการแบ่งแขวงการศึกษาในกรุงเทพฯ ตั้งพนักงานตรวจโรงเรียนและวางระเบียบตรวจ

โรงเรียนและสอบไล่ตามวิธีใหม่นั้น ท่านก็ได้รับตำแหน่งนายตรวจแขวงกลางพระนคร และต่อมาก็ได้เลื่อนเป็นนายตรวจกรมศึกษาธิการในพ.ศ. ๒๔๔๕ ขณะเมื่อดำรงตำแหน่งนายตรวจใหญ่ กรมศึกษาธิการ ท่านได้รับแต่งตั้งเป็นคณะข้าหลวงตรวจการศึกษา ไปดูการศึกษาในประเทศญี่ปุ่นเป็นเวลา ๓ เดือนเศษ ร่วมไปกับเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ครั้งยังเป็นพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์ ทูตพิเศษ ออกไปกับเรือพระที่นั่งจักรไปรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้งดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร ทรงสำเร็จการศึกษาและเสด็จกลับประเทศไทยผ่านประเทศญี่ปุ่น ข้าหลวงชุดนี้ประกอบด้วย หลวงไพศาลศิลปศาสตร์ (เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี) ขุนอนุกิจวิธูร (พระยาอนุกิจวิธูร) และนายอ่อน สาริกบุตร (พระยาชำนิบรรณาคม) การไปดูการศึกษาครั้งนี้ กระทรวงศึกษาธิการของประเทศญี่ปุ่นอนุเคราะห์ให้เจ้าหน้าที่ประจำอยู่ด้วยตลอดเวลาหนึ่งนาย จึงได้เห็นวิธีการศึกษาของประเทศญี่ปุ่นอย่างกว้างขวาง อันเป็นประโยชน์ในการนำมาปรับปรุงการศึกษาในบ้านเมืองของเราเป็นอันมาก

ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๕—๒๔๕๕ พระยาอนุกิจวิธูรได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นลำดับ กล่าวคือ จากนายตรวจใหญ่กรมศึกษาธิการ เป็นข้าหลวงธรรมการมณฑลกรุงเก่าคนแรก ผู้ช่วยเจ้ากรมกรมตรวจกระทรวงธรรมการ อาจารย์ผู้ปกครองโรงเรียนราชวิทยาลัย ปลัดกรมกรมตรวจกระทรวงธรรมการ ข้าหลวงตรวจการกระทรวงธรรมการ และหัวหน้าข้าหลวงตรวจการ กระทรวงธรรมการ

ใน พ.ศ. ๒๔๕๖ เมื่อกระทรวงธรรมการมีนโยบายส่งเสริมการศึกษาด้านวิสามัญ คือ วิชาช่างต่าง ๆ ให้มีในหลักสูตรสามัญด้วย ขณะนั้น พระยาอนุกิจวิธุรมีบรรดาศักดิ์เป็นพระ ได้รับตำแหน่งผู้อำนวยการหัตถกรรมกรมศึกษาธิการ คู่กับพระยาโอวาทวรกิจ (เหม ผลพันธิน) ผู้อำนวยการพณิชการ ซึ่งขณะนั้นมีบรรดาศักดิ์เป็นพระโอวาทวรกิจ การที่ตั้งตำแหน่งผู้อำนวยการหัตถกรรมและผู้อำนวยการพณิชการขึ้น ก็เพื่อเตรียมครูประเภทนี้ในโรงเรียนฝึกหัดการหัตถกรรม อันเป็นต้นกำเนิดของโรงเรียนเพาะช่าง ปัจจุบันนี้

หลวงวิศาลศิลปกรรม กล่าวว่า "พระยาอนุกิจวิธุร ได้พยายามรวบรวมช่างต่าง ๆ มารวมกัน โดยเฉพาะวิชาช่างถม เมื่อได้รับตำราถมนครมาจากพระยาเพ็ชรปาณี (ดั่น รักตะประจิต) แล้ว ท่านก็เชิญขุนประณีตถมกิจ (หยุย จิตตะกิตติ) ซึ่งมีความรู้วิชาถมบ้านพานมาร่วมด้วย เราช่วยกันคิดหาวิธีปรับปรุงการช่างถมให้ดีขึ้น จนในที่สุดผมจึงคิดวิธีลงยาถม โดยใช้น้ำกรดกัดได้สำเร็จ ดังที่เรียกว่า ถมจุฑาธุช ทุกวันนี้ งดงามดีกว่าถมบ้านพานเป็นอันมาก"

ใน พ.ศ. ๒๔๕๗—๒๔๕๙ พระยาอนุกิจวิธุร ได้ดำรงตำแหน่งปลัดกรมวิสามัญศึกษา และ เจ้ากรมวิสามัญศึกษา ในกรมศึกษาธิการตามลำดับ ต่อมาเมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ประดิษฐานโรงเรียนข้าราชการพลเรือน ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย ท่านก็ได้ดำรงตำแหน่งผู้ขัญชาการ ด้วยความ

เป็นผู้มีอุปนิสัยเยือกเย็น จึงคิดต่อประสานงานอันเป็นงานชั้นริเริ่มให้ดำเนินไปได้โดยราบรื่น ตลอดจนขยายบริเวณออกไปกว้างขวางดังที่เห็นอยู่ทุกวันนี้ ใน พ.ศ. ๒๔๗๐ ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ท่านเป็นผู้ช่วยปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการเพิ่มขึ้นอีกตำแหน่งหนึ่ง

หม่อมเจ้าพูนศรีเกษม เกษมศรี รับสั่งว่า "เมื่อตั้งจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยขึ้นแล้ว พระยาอนุกิจวิธูร เป็นผู้ขัญชาการ ฉันเป็นคณบดีคณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ พระยาวิทยาปรีชามาตย์ เป็นคณบดีคณะรัฐประศาสนศาสตร์ เราทำงานกันอย่างเป็นกันเองและสบายใจมาก"

ขุนสันทัดประพันธ์ (ยง นิลประพันธ์) ตำแหน่งนายเวรชั้นเทียบเท่าหัวหน้าแผนกสารบรรณ สำนักงานเลขานุการกรมในสมัยนั้น เคยทำงานอยู่กับพระยาอนุกิจวิธูร ตลอดเวลาที่ท่านดำรงตำแหน่งผู้ขัญชาการจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย เล่าถึงวิธีทำงานของพระยาอนุกิจวิธูร ซึ่งถ้าเราท่านจะนำมาเปรียบกับการปฏิบัติราชการในปัจจุบัน ก็จะได้แนวการมาปรับปรุงได้บ้าง หลักการทำงานของท่านมีดังต่อไปนี้

๑. ทำงานอย่างมีแผนงาน ไม่ถือเอาเหตุเฉพาะหน้ามาเป็นสำคัญเลย ในการที่จะขันทึกเรื่องเสนอหรือสั่งงานใด ๆ มักถามความคิดเห็นของเจ้าหน้าที่ก่อนเสมอ ถือเอาความคิดเห็นของเจ้าหน้าที่เป็นหลักในการพิจารณาด้วย และในการทำงานทุกอย่างท่านวางแผนงานไว้ก่อนเสมอ

๒. รู้จักใช้คนให้เหมาะกับงาน เมื่อจะใช้ให้ใครทำอะไร ก็พิจารณา

ดูนิสัยของผู้นั้นเสียก่อน เมื่อเห็นว่ามีนิสัยเหมาะกับงานนั้น จึงให้ทำ

๓. เมื่อจะสั่งให้ใครทำอะไร เช่นจะให้ใครร่างหนังสือ ท่านก็บอกให้รู้ถึงวัตถุประสงค์ของการร่างหนังสือนั้นเป็นข้อๆ เสียก่อน แล้วก็ย้อนถามว่า ผู้นั้นเข้าใจอย่างไร ถ้าเข้าใจยังไม่ถูกต้อง ก็ชี้แจงให้เข้าใจ เมื่อเห็นว่าเข้าใจถูกต้องดีแล้วจึงให้ไปร่าง

นอกจากนี้ ยังไม่ทำให้คนทำงานเสียกำลังใจ เช่นเมื่อใครร่างหนังสือมาแล้ว ไม่เคยแก้เสียจนผิดรูป ซึ่งจะทำให้ผู้น้อยเสียกำลังใจเลย ท่านแก้แต่ที่จำเป็นเพียงเล็กน้อย และชี้แจงให้เข้าใจอย่างเป็นกันเอง

๔. นับถือคนทุกคนและสนับสนุนให้คนทำงานมีความคิดริเริ่ม เช่น คราวหนึ่งจะมีการจัดระเบียบงานสารบรรณใหม่ ท่านบอกกับขุนสันทัดประพันธ์ว่า "ลองคิดดูว่าจะจัดอย่างไรดี ถ้าฉันจะจัดการสั่งไป ฉันไม่ได้เป็นผู้ทำเอง ก็จะลำบาก" ดังนี้เป็นต้น

๕. มีความเข้าใจในการประสานงาน เมื่อเกิดมีความไม่เข้าใจกันระหว่างผู้ใดในที่ทำงาน ก็พยายามปรับความเข้าใจทั้งสองฝ่าย ไม่เคยฟังความข้างเดียวเลย ท่านไม่เพียงแต่จะมีความสามารถในการจูงใจคนผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาของท่านให้ทำงานเท่านั้น ยังสามารถติดต่อกับบุคคลรุ่นเดียวกันหรือเหนือกว่าได้ดีอีกด้วย ทั้งนี้เพราะอุปนิสัยเยือกเย็นของท่านเป็นสำคัญ นอกจากนี้ ยังมีความสะเอียดลออและรักความเป็นระเบียบอยู่มาก

ขันทีกส่วนตัวของพระยาอนุกิจวิธุร ครั้งไปตรวจโรงเรียน
ในมณฑลพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ขณะเมื่อดำรงตำแหน่งข้าหลวง
ตรวจการ กระทรวงธรรมการ แสดงถึงอุปนิสัยใจคอของท่านได้เป็นอย่างดี

"๓ กันยายน เวลาเช้า ๓ โมงเศษ ไปวัดเชิงคีรี ตำบลเมืองเก่า
อำเภอเมือง พระเลยมเป็นอธิการ มีพระ ๒๑ รูป เด็ก
๔๑ คน เรียนพนักฐี ๙ คน นอกนั้นเรียนรวมที่ศาลา
นายทองมากสอบไล่ได้ชั้นประถมบทที่ ๒ เป็นครู สอนเพียง
ประโยคครูมูลไม่ได้เกียง ทั้งเด็กทั้งสถานที่เรียนสกปรก
บนศาลากวาดผงแล้วจะให้ลงใต้ถุนก็ไม่ได้ เอาไปหมกไว้
ตามใต้ม้าและธรรมาสน์

โรงเรียนชั้นดีไม่เห็นด้วยเลย คนสอนต้องกินข้าว
ต้องนุ่งผ้า ไม่ได้เงินเดือน จะเอาอะไรกิน และถ้าเขาออก
เสีย จะหาตัวแทนก็ไม่ใช่ง่าย กว่าจะหาได้เด็กก็แตกกันไป
แล้ว ต้องตั้งต้นกันใหม่ไม่รู้จักจบ สู้ให้พระสอนเป็นเวร
เวียนกันไม่ได้ มีครูทะยอยกันเสมอ จะออกคนสองคนผลก็
ไม่เสีย หรือตั้งอย่างศิษย์ใคร ใครก็สอน แล้วระหว่าง
หลาย ๆ วัดเรามีโรงเรียนสูงเสียแห่งหนึ่ง เด็กนิยมแล้ว
เก็บค่าเล่าเรียนก็ง่าย หาครูก็ง่ายด้วย

๔ กันยายน ข้ามเรือข้างไปวัดสวัสดิการาม อยู่ท้ายตลาด ตำบล วังไม้ขอน อำเภอเมือง พระใหญ่กาพุ่ม เป็นสมภาร พระ ๒๑ รูป เด็ก ๒๐ คน เรียนยนกฎิตามธรรมดาวัด แต่แบ่งเป็น ๒ คณะ อีกคณะหนึ่งเรียนที่ศาลา นายศุข คนง่อย เดิน ไม่ได้เป็นครู มีศิษย์ ๔๐ คนเศษ เป็นหญิง ๘ คน เก็บเงิน เทอมละบาท แกสอนตามแบบโบราณ มีไม้เรียวถือเป็น อาญาสิทธิอันหนึ่ง เมื่อจะขอให้เด็กหยุด ก็ตีย่างลงที่ กระดาน เมื่อได้ยินดังนี้ ทำให้นึกถึงขุนอนุกิจวิธูร (มหา หนอ) ครูเดิมของเรา เคยได้ยินตีกระดานให้พวกเราหยุด วิธีสอนของครูศุขคนนี้คล้ายคลึงกันจริง ๆ

๕ กันยายน ๔ โมงเช้า ไปดูโรงเรียนสุโขทัยวิทยาคม เป็น โรงเรียนประถมประจำเมือง มีนักเรียน ๓๙ คน เก็บเงิน เทอมละ ๑ บาท เดิมเคยเก็บ ๓ บาท นักเรียนพากันออก หมด จึงต้องลดลง มีครู ๒ คน ครูใหญ่ชื่อ พระครูเวก เป็นเจ้าคณะแขวงอำเภอเมือง มีวิชาอย่างชั้นเก่า เป็นนักเรียน มกุฎวิทยาลัย เป็นผู้คงแก่เรียน สอนวิชาชั้นประถมได้ดี ครูรองอีกคนหนึ่งเพิ่งบวชพรรษาที่ เป็นนักเรียนโรงเรียน ตัวอย่างมณฑลเมื่อครั้งตั้งผักหัดครู

พระครูเวกท่าทางดี หน่วยก้านฉลาด พูดจาโวหาร ก็ดี จึงมีคนนับถือมาก

สถานที่เล่าเรียนเป็นรูปศาลา มีเสา ๒ ชั้น รอบตัวขัดเป็น ๕ ห้อง ตั้งชั้นพองามก็ควรเป็น ๒ ชั้น ถ้าเสาไม่เกะกะขัดได้ ๔ ชั้น โรงเรียนนี้สร้างสำเร็จด้วยเงินส่วนตัวของพระครูเวกมากอยู่ ฯ ล ฯ

วันนี้มีการประชุมอำเภอที่ศาลากลาง หลวงจรูญ ฯ ผู้รักษาราชการแทนเชิญให้ไปประชุมด้วย เผอิญพระครูเวกมาเขาจึงชวนเข้าประชุมด้วย เรื่องประชุมปรึกษาในเรื่องการศึกษา ไม่ใคร่มียะไร เพราะตัวอำเภอไม่ได้มาเลยสักอำเภอเดียว ให้ปลัดหรือสมุหบัญชีมาแทน ที่ตั้งใจไว้ว่าจะเทศน์สักกัณฑ์ก็เลยหมดศรัทธา เพราะพูดมากไปก็ไม่ได้ประโยชน์เท่าใด ด้วยเหตุว่า เราไม่มีอำนาจสั่งการเด็ดขาดได้แต่แนะนำ ฝ่ายเขาทั้งหลายก็เป็นแต่ผู้แทน เขาก็เด็ดขาดไม่ได้เช่นกัน หัวข้อที่ประชุมก็มีนิดเดียว หากเราเป็นหัวหน้าคงเสร็จภายในครึ่งชั่วโมง นี่กินเวลาตั้งเกือบ ๓ ชั่วโมง ประโยชน์ก็หามีมากไม่ แต่ก็เป็นการดีที่ฝนตกแม้จะเลิกประชุมเสียวัน ๆ ก็กลับไม่ได้ พูดกันคนละที ๒ ทีโยนกันเล่น พอฟังแก้รำคาญได้ ดีกว่านั่งคอยฝนหลังแข็งเปล่า ๆ ตนขึ้นคอยเรืออยู่จน ๔ โมงกว่า ครั้นได้เรือมาก็

๙ กันยายน

เต็มที ลำหนึ่งใหญ่พอไปได้ อีกลำหนึ่งเล็กและรั่วด้วย เคยนั่งลำละ ๓ คน ต้องนั่งเพียง ๒ คน ยังซ้ำบรรทุกของไม่ได้อีกด้วย เขาก็ไม่เจตนาแกล้ง แต่เป็นด้วยหาเรือไม่ได้ สังเกตดูเวลาเราผ่านมาไม่เห็นมีเรือกี่ลำนัก ออกจากอำเภอแวะวัดท่าโก ซึ่งอยู่ใต้อำเภอเล็กน้อย มีพระ ๖ รูป เด็ก ๙ คน รวมเรียนที่ศาลาแห่งเดียว วัดเล็ก กุฏิโกโรโกโส แต่ศาลาพอใช้ นับว่าพอใช้เป็นโรงเรียนได้ หากต่อไปจะตั้งเป็นโรงเรียนอำเภอก็ใช้ได้ดี ฯลฯ

จากวัดวังเย็ดไปวัดคลองพิง ตั้งอยู่ที่ปากคลองพิง เป็นวัดชั่วคราวมีสภาพเป็นโรงนา ไม่ได้แวะ เพราะจะรีบลัดเข้าคลองพิงให้ทันน้ำน่าน เพื่อทันขึ้นรถไฟที่สถานีบ้านใหม่วันนี้ แต่หาทันไม่ เพราะน้ำในคลองพิงมาก ลึกตั้ง ๕—๖ ศอก แต่แคบแจวเรือไม่ถนัด น้ำก็เชี่ยวจัด ถ่อก็ไม่มีใช้ ใช้แจวแทนก็ไม่ถึง สองฟากคลองต้นอ้อขึ้นตลอดทาง ไม่รู้จะทำประการใด เลยให้คนเรียสาวต้นอ้อตีด ๆ ไป กว่าจะออกปากคลองได้ก็ขวนค่ำ ฯลฯ"

มีผู้สังเกตว่า เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีกับพระยานุกิจวิธุร สองพี่น้องนี้ แม้ว่าอายุจะห่างกันประมาณ ๔ ปี ก็เป็นครูเป็นศิษย์กัน เป็นพี่เป็นน้องกันและเป็นเพื่อนร่วมงานกันได้เป็นอย่างดียิ่ง ท่านเคารพต่อกันและ

ช่วยเหลือการงานกันโดยตลอดมา อาจกล่าวได้ว่า ความสำเร็จทางการศึกษาซึ่งเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้ดำเนินมา ไม่ว่าจะเป็นการดำเนินงานตามโครงการที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้ริเริ่มไว้เดิมหรือจะเป็นโครงการใหม่ก็ตาม พระยาอนุกิจวิธุรเป็นผู้มีส่วนร่วมด้วยมิใช่น้อยหรืออาจเรียกว่า ท่านเป็นแขนข้างหนึ่งของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีก็น่าจะไม่ผิด เริ่มแต่ใน พ.ศ. ๒๔๔๑ เมื่อเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีกลับจากประเทศอังกฤษ มาทำการสอนวิชาครูและวิชาคำนวณอยู่ในโรงเรียนผู้หัดอาจารย์ และเป็นพนักงานแต่งแบบเรียนประจำกรมศึกษาธิการ จัดทำหนังสือชุดธรรมจริยา พระยาอนุกิจวิธุร ครั้งมีบรรดาศักดิ์เป็นขุนอนุกิจวิธุร ก็ได้ช่วยแต่งหนังสือธรรมจริยาเล่ม ๑, ๒ ซึ่งมีเรื่องของนายขายและนายขม เป็นคติสอนใจนักเรียนในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี เห็นจะเป็นด้วยประสพการณ์ในการแต่งหนังสือครั้งนั้นเองที่ท่านมีความปรารถนาจะให้มีหนังสือง่าย ๆ เจือศีลธรรมให้เด็กอ่านมาก ๆ ท่านได้พูดฝากความคิดนี้แก่หลานของท่านคนหนึ่งซึ่งเรียนสำเร็จปริญญาตรีอักษรศาสตร์ ว่าควรคิดเอาเรื่องในชาดกมาเขียนง่าย ๆ ให้เด็กอ่าน พร้อมกับมอบมรดกห้องสมุดของท่านให้มาเป็นมรดกแก่หลานผู้นี้อีกด้วย

เมื่อประดิษฐานจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัยขึ้น พระยาอนุกิจวิธุร ได้รับตำแหน่งผู้บัญชาการ ในตอนแรกท่านรู้สึกหนักใจอยู่มาก เพราะเป็นงานใหม่ซึ่งจะต้องรวบรวมแผนกต่าง ๆ ที่กระจัดกระจายอยู่ในสังกัดกระทรวง

อน ๆ เข้าด้วยกัน ทั้งยังต้องติดต่อกับอาจารย์ชาวต่างประเทศอีกด้วย เจ้าพระยาธรรมศักดิมนตรีก็พูดปลอบว่า “การที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้งเธอให้ดำรงตำแหน่งนี้ ก็เพราะทรงตระหนักว่าพี่จะต้องเป็นผู้ช่วยเหลืออยู่เสมอ” พระยาอนุกิจวิธุรจึงคลายความวิตกและปฏิบัติหน้าที่อย่างเต็มความสามารถ พระยาอนุกิจวิธุร เคยเล่าว่าเจ้าพระยาธรรมศักดิมนตรีเมื่อท่านมอบหมายหน้าที่ และความรับผิดชอบให้แล้ว ท่านให้ความไว้วางใจและอำนาจสิทธิขาด เช่นเมื่อคราวที่นักเรียนในโรงเรียนราชวิทยาลัยเกิดสไตร์ไม่ยอมรับประทานอาหาร เมื่อเจ้าพระยาธรรมศักดิมนตรีได้ทราบเรื่องนี้ จึงบอกกับพระยาอนุกิจวิธุรว่า “พี่มอบให้เป็นอำนาจสิทธิขาดของเธอในการจัดการเรื่องนี้” พระยาอนุกิจวิธุรจึงหาทางพูดจาไกล่เกลี่ยประนีประนอมได้สำเร็จ อีกตอนหนึ่งซึ่งแสดงเด่นชัดว่า สองพี่น้องนี้มีความเข้าใจกันเป็นอย่างดีคือ ในคราวที่ท่านอยู่ผู้มาราถึงอนิจกรรมที่บ้านพระยาอนุกิจวิธุร เจ้าพระยาธรรมศักดิมนตรีพูดกับพระยาอนุกิจวิธุรว่า “งานในบ้านเป็นของเธอ นอกบ้านเป็นของพี่” ท่านก็ได้วางแผนการจัดงานอย่างรอบคอบที่สุด พระยาอนุกิจวิธุรไม่มีบุตร แต่มีนิสัยรักเด็ก รักและเอาใจใส่หลาน ๆ ทั่วกันทุกคน เด็กที่อยู่ในอุปการะของท่านทุกคนรักและเคารพ เพราะท่านชอบพูดเล่นหัวและเป็นกันเองด้วย ทุกคนต่างได้ถ่ายทอดอุปนิสัยความละเอียดถี่ถ้วน เยือกเย็นมัธยัสถ์ ตลอดจนวิชาการต่าง ๆ ไปจากท่านมาก

รวมเวลาที่พระยาอนุกิจวิธุรรับราชการอยู่ ๓๓ ปีเต็ม ได้รับพระราช

ทานยศ มหาอำมาตย์ตรี ยศและตำแหน่งพิเศษก็คือเป็น นายหมวดโท เสียป่า และองคมนตรีในรัชกาลที่ ๖ เครื่องราชอิสริยาภรณ์สูงสุดที่ได้รับพระราชทานคือ ทวีติยาภรณ์ช้างเผือก

พระยาอนุกิจวิธุร เป็นผู้มีนิสัยชอบงานอดิเรกและการสมาคม ระหว่างเวลาที่รับราชการอยู่ก็ชอบปลูกไม้ดอกและไม้ผล สรรหาพันธุ์ดี ๆ เป็นที่รู้จักกันในหมู่หลาน ๆ ว่า "มะม่วงมัน ๆ หรือชมพู่หวาน ๆ เป็นต้องบ้านคุณอาอนุกิจ ฯ" ท่านชอบเล่นตะโกดัด เล่นหน้าวัว ปลูกยอน ชอบทำบริเวณบ้านให้น่าอยู่ เช่นสร้างศาลาเล็ก ๆ สำหรับนั่งเล่น ขนเนินดินทำเขาเตี้ย ๆ สรรหาต้นไม้มาปลูก ทำลำธารน้ำไหลให้มองดูงาม ท่านศึกษาและสนใจในการก่อสร้างและวิชาต่าง ๆ ว่า ทำอย่างไรจึงจะแข็งแรงทนทานและประหยัด จึงมีเพื่อนฝูงชอบมาดูและคุยด้วยเสมอ ครั้นเมื่อออกจากราชการแล้วก็มีการพบปะสนทนาแลกเปลี่ยนความรู้กันในหมู่เพื่อนในละแวกบ้านเดียวกัน มี พระยาเมธาธิบดี (สาคร สุทธิเสถียร) หม่อมเจ้านพมาศ เนาวรัตน์ และ พลตรีพระยาเสนีณรงค์ฤทธิ์ (ม.ล. เล็ก สนิทวงศ์) เป็นต้น ท่านเหล่านี้ล้วนเลี้ยงไก่เป็นงานอดิเรกด้วยกัน พระยาอนุกิจวิธุรเมื่อออกจากราชการก็ลองเลี้ยงดูบ้าง ท่านเป็นผู้ริเริ่มสั่งไข่มาฟักร่วมกับพระยาเสนีณรงค์ฤทธิ์และก็ได้ผลดี จนกระทั่งได้ตั้งเล้าไก่สะทัดขน ทั้งนี้ก็เพราะท่านมีวิธีการติดต่อ เข้าหลักที่เราเรียกปัจจุบันนี้ว่า มนุษยสัมพันธ์นั่นเอง เมื่อทางกรมเกษตรจัดให้มีการประกวดไก่เพื่อสนับสนุนให้ประชาชน

เลี้ยงไก่ ท่านก็ส่งเข้าประกวดในนามของ "เล้าไก่สันทัด" เสมอ และชนะการประกวดหลายคราว "เล้าไก่สันทัด" เป็นที่รู้จักกันดีในหมู่นักเล่นไก่สมัยนั้น คนทั้งในพระนครและหัวเมืองต่างพากันมาชม และมาซื้อไข่ไปฟักหรือบ้างก็ซื้อลูกไก่ไปเลี้ยง ประเทศเพื่อนบ้านของเรามี ชวา และ สิงคโปร์ พากันติดต่อสั่งซื้อไข่มากก็มาก เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีก็สนใจในวิธีเลี้ยงไก่ของท่านมาก ถึงกับได้ซื้อพันธุ์ไก่ที่เลี้ยงในเล้าไก่สันทัดนี้ ในบทละครเรื่อง พระลอตามไก่ มีตอนหนึ่งว่า

ยุรยาตรจากสวนครัว แต่ละตัวงามวิไล ต่างสมัครมาเมืองไทย พวกเราใคร่ครองสวนครัว

ฉันพันธุ์เอกชื่อเลกฮอร์น เข้ามาก่อนแต่ละตัว ขาวสำลีไม่มีมัว ท่านอย่ากลัวฉันไข่ดก

อ๊ัวงามปลอดอ๊อสะตราล็อป เกลียดกุ๊กช็อปชังนรก ชอบสวนครัวมัวแต่กก ไข่ดกดกราคาดี

นี่ตัวข้าบาร์พลิมัธร็อค ไม่ชอบหรอกอเวจี เป็นไก่พันธุ์ชอบอาหารดี และชอบมีอายุยืนยาว

ไวยันด๊อตเป็นยอดไก่ พันธุ์เนื้อไข่ขนปุยขาว หอมขโมยโหยมือกาว ฉันเป็นดาวในเล้าไก่

โอ๊กไทยแลนด์แม่นอาตมา ไก่สมญา "ขโมยกลัว" เลี้ยงฉันไว้ในสวนครัว ท่านไม่ต้องมัวระวังระไว ฯ ล ฯ

พระยาอนุกิจวิธุร ถึงอนิจกรรมที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ด้วยโรคหัวใจเมื่อวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ.๒๔๙๑ รวมอายุได้๖๘ปี หลานๆได้จัดการตามที่ท่านสั่งไว้ทุกประการคือ จัดการฌาปนกิจศพภายใน๑สัปดาห์ ไม่ทุ่มเททำบุญแบบที่เรียกว่า คนตายขายคนเป็น และนำเงินจำนวนหนึ่งไปมอบให้โรงพยาบาลศิริราชตั้งเป็นทุนสำหรับนักเรียนแพทย์ทำการค้นคว้าเรียกว่า ทุนพระยาอนุกิจวิธุร

เสนาะจิต สุวรรณโพธิ์ศรี

พระยาบรมบาทบำรุง

(พิณ ศรีวรรธนะ)

พ.ศ. ๒๔๒๙ — ๒๔๙๙

พระยาบรมบาทบำรุง (พิณ ศรีวรรธนะ) เกิดเมื่อวันที่ ๒๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๙ เป็นบุตรหลวงพินิจโภคัย (พัฒน์ ศรีวรรธนะ) และ นางพินิจโภคัย (น้อย ศรีวรรธนะ) เมื่อยังเยาว์ท่านบิดาได้นำไปฝากศึกษาเล่าเรียนอยู่กับสมเด็จพระสังฆราช (แพ) วัดสุทัศน์เทพวราราม ซึ่งขณะนั้นยังดำรงสมณศักดิ์เป็นพระศรีสมโพธิ ต่อมา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ ได้เข้าเรียนต่อในพระตำหนักสวนกุหลาบ เมื่อสอบไล่ได้ประโยค ๒ แผนกภาษาอังกฤษแล้ว จึงย้ายไปเข้าเรียนในโรงเรียนราชวิทยาลัย จบการเรียนในโรงเรียนนั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ แล้วได้รับพระราชทานทุนเล่าเรียนหลวง ไปเรียนต่อทางอักษรศาสตร์และครุศาสตร์ ณ มหาวิทยาลัยแมนเชสเตอร์ เมื่อเสร็จการศึกษาแล้ว เดินทางกลับโดยตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมหลวงลพบุรีราเมศร์ ซึ่งทรงสำเร็จการศึกษาแล้ว ถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ ได้เริ่มเข้ารับราชการ ณ กรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการ ในรัชกาลที่ ๕ ต่อมาได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ย้ายไปเป็นอาจารย์ในโรงเรียนมหาดเล็ก ในพระบรมมหาราชวัง ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๙ ต่อ

มาโรงเรียนนี้ได้เปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนข้าราชการพลเรือน และย้ายมาตั้งที่หอวัง ตำบลปทุมวัน ภายหลังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สถาปนาขึ้นเป็นจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย

ในระหว่างที่เป็นอาจารย์อยู่ในโรงเรียนข้าราชการพลเรือน พระยาบรมมหาพิชัยญาติ ได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณเป็นพิเศษอีกตำแหน่งหนึ่ง คือได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ไปทำหน้าที่ผู้ช่วยราชเลขานุการในพระองค์ฝ่ายต่างประเทศ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๒ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๔ คือพ้นจากตำแหน่งภายหลังสมเด็จพระบรมมหาราชเจ้า เสด็จสวรรคตแล้วไม่นาน

นอกจากนั้น พระยาบรมมหาพิชัยญาติก็ได้ใช้เวลาว่าง เรียบเรียงตำราภาษาอังกฤษขึ้น เพื่อใช้ในโรงเรียนข้าราชการพลเรือนและโรงเรียนอื่น ๆ ทั่วไป แบบเรียนภาษาอังกฤษที่พระยาบรมมหาพิชัยญาติเรียบเรียงขึ้นเอง ก็คือมูลบทอังกฤษ ซึ่งเป็นหนังสือที่ดีที่สุดเล่มหนึ่ง สำหรับผู้เริ่มเรียนภาษาอังกฤษ ต่อมาพระยาบรมมหาพิชัยญาติได้ร่วมมือกับนาย บี. โอ. คาทไรท์ (B. O. Cartwright) อาจารย์โรงเรียนข้าราชการพลเรือน เรียบเรียงตำราภาษาอังกฤษขึ้นชุดหนึ่ง มีสามเล่ม เรียกว่า แบบฝึกหัดภาษาอังกฤษ (The English Practice Book) หนังสือชุดนี้ดีมาก และเล่ม ๓ เป็นเล่มที่มีคุณภาพดีเป็นพิเศษ เหมาะแก่นักเรียนชั้นมัธยมตอนปลายในสมัยนั้น

นายดับลยู. ยี. ยอนสัน (W.G. Johnson) ที่ปรึกษากระทรวงธรรมการ ได้ให้ความเห็นไว้ดังคำแปลต่อไปนี้ “ข้าพเจ้าเห็นว่าหนังสือหัดภาษาอังกฤษทั้งสามเล่มนี้ คงจะเป็นประโยชน์มาก

พระยาบรมบาทบำรุง (พิณ ศรีวรรธนะ)

เนื้อเรื่องที่เลือกสรรมาเรียบเรียงไว้ ก็ล้วนแต่ดี ๆ และเหมาะกับเด็กไทย ส่วนแบบฝึกหัดทั้งหลายเหล่านั้น ก็ย่อมจะเป็นที่ช่วยเหลือแก่ครูบาอาจารย์มากด้วยเหมือนกัน เช่น แบบฝึกหัด D. 2 ในบทที่ ๙ แห่งเล่ม ๓ เป็นต้น ขอยกขึ้นชี้ให้เห็นเป็นตัวอย่าง แบบฝึกหัดที่ดีพิเศษของหนังสือชุดนี้ อนึ่ง ข้าพเจ้าเห็นชอบด้วยวิธีสอนไวยากรณ์ ตามลักษณะที่ได้เรียบเรียงไว้ในเล่มหนังสือนั้น เป็นวิธีสอนให้เด็กรู้ไปในการเรียนภาษานั้นเอง หาใช่ยกไวยากรณ์ขึ้นสอนเป็นบท ๆ ไป ตามวิธีที่ได้เคยใช้กันมาแต่เดิมนั้นไม่ วิธีนี้เป็นวิธีที่ข้าพเจ้าอยากจะให้ได้แพร่หลายมากขึ้น ยิ่งกว่าที่เป็นมาแล้ว ในที่สุด ขอสรุปความว่า หนังสือชุดนี้เป็นแบบฝึกหัดภาษาอังกฤษอย่างดีมีประโยชน์มากได้ชุดหนึ่ง”

ฉะนั้น จะเห็นได้ว่า พระยาพรมยาทบำรุงและนาย บี. โอ. คาทไรท์ เป็นบุคคลผู้ริเริ่มวิธีสอนชนิดใหม่ในสมัยนั้น ตัวผู้เขียนเองได้เคยใช้หนังสือชุดนี้สอน รู้สึกสะดวกและได้ผลดี ยังซ้ำเพิ่มพูนความรู้ภาษาอังกฤษแก่ตัวผู้เขียนเป็นอันมาก

มีหนังสืออีกเล่มหนึ่ง ที่พระยาพรมยาทบำรุงเรียบเรียง คือ หนังสือสังเขปเทศนาเสือป่า ซึ่งล้นเกล้าล้นกระหม่อมรัชกาลที่ ๖ รับสั่งว่า “ของมันดีมาก” หนังสือเล่มนี้ต่อมาพระยาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์ขึ้นอีก ๑๐,๐๐๐ เล่ม เพื่อพระราชทานแจกลูกเสือ ในงานชุมนุมลูกเสือทั่วพระราชอาณาจักรเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓

ตรรดาศักดิ์แรกที่ท่านได้รับพระราชทาน ก็คือ เป็นนายราชบริรักษ์ ถัดนั้นไปก็เป็นหลวงเชฐกาโรวาท พระยมปาทบำรุง และพระยาบรมปาทบำรุง ตามลำดับ ส่วนเครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่ท่านได้รับพระราชทานนั้น ที่ทราบแน่นอนคือ ได้รับพระราชทานเหรียญดุษฎีมาลาเข็มศิลปวิทยา อันเป็นเครื่องหมายแสดงความรู้ของท่าน ซึ่งในสมัยนั้นข้าราชการน้อยคนนักที่จะได้รับ

พระยาบรมปาทบำรุง เป็นผู้ที่มีความรู้ภาษาอังกฤษอย่างยอดเยี่ยมผู้หนึ่ง ซ้ำยังใฝ่ใจในภาษาฝรั่งเศส และได้ส่งเสริมการเรียนภาษานี้แก่นักเรียนและครูบาอาจารย์ทั่วไป จนรัฐบาลฝรั่งเศสตระหนักในความดีความชอบนี้ จึงมอบเครื่องอิสริยาภรณ์ เลจิออง ดอนเนอร์ (Légion d' Honneur) ในฐานะสมาชิกกิตติมศักดิ์ให้เป็นเกียรติยศด้วย

ผู้เขียนมิได้เป็นคนรุ่นราวคราวเดียวกับพระยาบรมปาทบำรุง ได้พบปะท่านเป็นครั้งแรกเมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๔๖๒ อันเป็นปีที่โปรดเกล้า ฯ ให้ย้ายผู้เขียนจากโรงเรียนมหาดเล็กหลวง เชียงใหม่ มาอยู่โรงเรียนมหาดเล็กหลวง กรุงเทพ ฯ ซึ่งท่านได้ดำรงตำแหน่งผู้บังคับการมาตั้งแต่กลาง พ.ศ. ๒๔๖๐ และตั้งแต่ปีนั้น ผู้เขียนก็ได้รับราชการอยู่ใต้บังคับบัญชาโดยตรงของท่าน จนท่านออกจากราชการและรับพระราชทานบำนาญในกลาง พ.ศ. ๒๔๗๘

ชีวประวัติของพระยาบรมปาทบำรุงในตอนหลังนี้ มีความเกี่ยวข้องเป็นอันมากกับโรงเรียนมหาดเล็กหลวง กรุงเทพ ฯ ซึ่งบัดนี้เรียกว่า วชิราวุธวิทยาลัย จึงใคร่ขอกล่าวถึงสถานศึกษาแห่งนี้สักเล็กน้อย

แรกเริ่มเดิมทีที่จะมีสถานศึกษาแห่งนี้เกิดขึ้น ก็เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใฝ่พระราชหฤทัยในการศึกษาของกุลบุตรชาวไทยเป็นอันมาก ตามโบราณราชประเพณี ถ้าพระมหากษัตริย์องค์ใดเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ก็มักจะโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างวัดขึ้นเป็นอนุสรณ์แต่ล้นเกล้าล้นกระหม่อมรัชกาลที่ ๖ ทรงดำริว่า วัดวาอารามหลวงก็มีอยู่เป็นจำนวนมากแล้ว หากจะทรงสร้างเพิ่มขึ้นอีกก็ไม่ใคร่จำเป็นนัก ทั้งจะต้องเพิ่มภาระในการบำรุงรักษาให้คงไว้ซึ่งสภาพเดิม จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างสถานศึกษาขึ้นเป็นอนุสรณ์ของรัชกาลแทนการสร้างวัด ความมุ่งหมายก็เพื่อจะอบรมสั่งสอนกุลบุตรไทย ให้ได้รับวิชาความรู้รวมทั้งความสามารถและความประพฤติ เหมาะแก่การรับใช้ประเทศชาติได้เป็นอย่างดี แต่ในสมัยนั้น ราชการงานเมืองยังมีตำแหน่งขาดอยู่ขององค์พระมหากษัตริย์ทั้งสิ้น และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ก็ล้วนแต่ผู้ที่เคยเป็นมหาดเล็กมาแล้วทั้งนั้น ได้พระราชทานนามสถานศึกษาแห่งนี้ว่า โรงเรียนมหาดเล็กหลวง สถานศึกษาแห่งนี้รับแต่นักเรียนกินอยู่หลับนอนเพราะมีพระราชประสงค์จะให้ได้รับการอบรมบ่มนิสัยให้เป็นคนดีตามทำนองพับลิกสกูลในประเทศอังกฤษ ถึงกับได้ทรงรับสั่งกับนักเรียนให้ประพฤติตัวเป็นคนดี เพียงว่าเมื่อไปสมัครงานแห่งใด พอใคร ๆ ทราบว่าสำเร็จการศึกษาจากโรงเรียนนี้แล้ว ก็จะยินดีรับไว้ทันที โดยเชื่อว่าเป็นคนดีแล้ว

ฉะนั้น การที่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ผู้ใดไปเป็นผู้บังคับบัญชาโรงเรียนมหาดเล็กหลวง ก็จำต้องทรงเลือกเฟ้นบุคคลผู้ทรงคุณวุฒิ

และเป็นผู้ทรงรู้จักคิด ทั้งจะต้องเป็นผู้ทราบซึ้งในพระบรมราโชบายด้วย พระยาปรมยาทบำรุงก็ได้ปฏิบัติราชการในตำแหน่งนี้ โดยความอุตสาหะและวิริยภาพ เป็นที่พอพระราชหฤทัยตลอดมา

พระยาปรมยาทบำรุง ได้เข้ารับตำแหน่งผู้บังคับการโรงเรียนมหาดเล็กหลวง เมื่อกลาง พ.ศ. ๒๔๖๐ ต่อจากหัวหมื่น พระยาบริหารราชมานพ (สอน ศรเกตุ) ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้ไปเป็นเจ้ากรมกรมโรงเรียนในพระบรมราชูปถัมภ์ พระยาปรมยาทบำรุง ได้ดำรงตำแหน่งผู้บังคับการโรงเรียนมหาดเล็กหลวงมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๖๔ ได้รับพระบรมราชานุญาต ให้ตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมหลวงลพบุรีราเมศร์ ประพาสรอบโลก กลับถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ และเข้ารับราชการในตำแหน่งเดิมอีก

พอถึงปลายพ.ศ. ๒๔๖๘ เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคตแล้ว โรงเรียนในพระบรมราชูปถัมภ์ ๔ โรงเรียน คือ โรงเรียนมหาดเล็กหลวง กรุงเทพ ฯ โรงเรียนราชวิทยาลัย โรงเรียนพรานหลวง และ โรงเรียนมหาดเล็กหลวงเชียงใหม่ ขาดองค์อุปถัมภ์ ซ้ำเศรษฐกิจแห่งประเทศเริ่มตกต่ำ ทางราชการจึงต้องปลดครูบาอาจารย์ในสถานศึกษาทั้ง ๔ แห่งนี้ ออกรับพระราชทานบำเหน็จบำนาญคงเอาไว้แต่ครูฝรั่งที่ยังไม่ขาดสัญญาจ้าง กับครูไทยซึ่งเป็นครูประกาศนียบัตรประเทศอังกฤษ ๕ คน ส่วนโรงเรียนมหาดเล็กหลวง กรุงเทพ ฯ โรงเรียนราชวิทยาลัย และ โรงเรียนมหาดเล็กหลวงเชียงใหม่ ก็ให้ยุบรวมเข้าเป็นโรงเรียนเดียว พระราชทานนามว่า วชิราวุธวิทยาลัย เพื่อ

างไว้ให้เป็นอนุสรณ์แห่งพระยาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ
พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระยาปรมยาทบำรุง ได้รับพระมหากรุณาธิคุณ แต่งตั้งให้เป็น
ผู้บังคับการวชิราวุธวิทยาลัยเป็นคนแรก แต่ต่อมามีชำ พระยาปรมยาทบำรุง
เกิดมีความเห็นไม่ตรงกับความเห็นของคณะกรรมการ โรงเรียน คือ
พระยาปรมยาทบำรุงมีความเห็นว่า วชิราวุธวิทยาลัยควรมีแผนกเด็กเล็ก
รับเด็กแต่อายุ ๖ ขวบขึ้นไปไว้อบรมสั่งสอน แล้วส่งทะยอยเข้าโรงเรียน
เด็กใหญ่ ทั้งนี้โดยอ้างว่าจะได้อบรมและดัดนิสัยใจคอได้ง่ายกว่าที่จะรับ
เด็กโต ซึ่งดัดนิสัยได้ยากกว่า ทางฝ่ายคณะกรรมการลงมติว่าตามหลัก
ของพับลิกสกูลแล้ว โรงเรียนควรรับนักเรียนอายุตั้งแต่ ๑๔ ปีขึ้นไป
ดังเช่นพับลิกสกูลในประเทศอังกฤษ เมื่อสถานการณ์เป็นดังนั้น พระยา-
บรมยาทบำรุงจึงเห็นว่า ถ้าขืนดำรงตำแหน่งผู้บังคับการวชิราวุธวิทยาลัย
ต่อไป ก็จะเป็นการลำบาก จึงกราบบังคมทูลขอย้ายไปรับราชการใน
ตำแหน่งอื่น พระยาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณา
โปรดเกล้า ฯ ให้ย้ายพระยาปรมยาทบำรุง ไปรับราชการสนองพระเดช-
พระคุณในตำแหน่งผู้ช่วยราชเลขาธิการในพระองค์ และโปรดเกล้า ฯ
ให้พระยาปรีชานุสาสน์ (สรรเสริญ ยันยารชุน) ไปเป็นผู้บังคับการต่อไป
พระยาปรมยาทบำรุง ได้ปฏิบัติราชการในตำแหน่งผู้ช่วยราชเลขา-
ธิการในพระองค์ เป็นที่พอพระราชหฤทัยของพระยาทสมเด็จพระปกเกล้า
เจ้าอยู่หัวเป็นอันมาก ทั้งได้ทรงเห็นว่า พระยาปรมยาทบำรุงเป็นผู้ที่มีใจ
รักใฝ่ในงานโรงเรียนสอดมา ใน พ.ศ. ๒๔๗๔ จึงได้ทรงพระกรุณา

โปรดเกล้า ฯ ให้เดินทางไปดูการศึกษา ณ ประเทศต่าง ๆ ในยุโรป เป็นเวลาราวหนึ่งปี ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๗๖ ทางราชการได้ย้ายพระยาปริชานุสาสน์ ไปรักษาการในตำแหน่งปลัดกระทรวงธรรมการ ซึ่งขณะนั้นว่างอยู่ พระยาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาบรมยาทบำรุงพ้นจากตำแหน่งผู้ช่วยราชเลขาธิการในพระองค์ และให้ไปรับราชการเป็นผู้บังคับการวชิราวุธวิทยาลัยอีกครั้งหนึ่ง ในคราวนี้พระยาบรมยาทบำรุงจึงได้มีโอกาสปฏิบัติงานตามความคิดเห็นที่มีมาแต่แรก คือความเห็นเรื่องโรงเรียนเด็กเล็ก (Junior School) ซึ่งจะได้ส่งเด็กที่ได้รับการอบรมแล้วทะยอยเข้าโรงเรียนเด็กใหญ่ (Senior School) เริ่มต้นก็ได้จัดการสร้างตึกคณะเด็กเล็กขึ้นนอกบริเวณวชิราวุธวิทยาลัย จัดหาครูฝรั่งที่มีภรรยาแล้วมาเป็นผู้กำกับคณะ มีครูสตรีที่เคยได้ผ่านการอบรมโรงเรียนประจำ รวมทั้งผู้ที่เคยเป็นนางพยาบาลมาแล้วเป็นผู้ช่วย โรงเรียนเด็กเล็กนี้เป็นแผนกหนึ่งของวชิราวุธวิทยาลัย ตั้งอยู่ใกล้ชิดกับโรงเรียนเด็กใหญ่ แต่นักเรียนเด็กเล็กในแผนกนี้ไม่ปะปนกับเด็กใหญ่ นอกจากจะเข้าร่วมประชุมฟังเทศน์ประจำเดือน และงานพิธีสำคัญอย่างอื่น ๆ ของวชิราวุธวิทยาลัย โรงเรียนเด็กเล็กนี้ได้เจริญถาวรเป็นที่นิยมของผู้ปกครองสืบมาจนกระทั่งบัดนี้

พระยาบรมยาทบำรุง มีสุขภาพไม่ใคร่จะสมบูรณ์ กำลังวังชาไม่แข็งแรง เพราะมีโรคประจำตัว แต่มีกำลังใจเข้มแข็งมาก สิ่งใดที่ท่านเห็นควรทำก็กระทำไปโดยมิได้ย่อท้อต่ออุปสรรคใด ๆ ทั้งสิ้น ทางด้านการปกครอง พระยาบรมยาทบำรุงเป็นบุคคลผู้หนึ่งที่นิยมระบอบประชา-

ธิปไตย กล่าวคือ ท่านใช้ความเฉลียวฉลาดหยั่งรู้จิตใจของผู้ที่อยู่ใต้บังคับบัญชา จะสั่งการใด ๆ ก็ปรึกษาหารือกับผู้ร่วมงานเสมอ ถ้าหากกิจการทางอย่างที่สั่งไปแล้ว ผู้น้อยมีความเห็นแย้ง ท่านก็ยอมรับฟังและแก้ไข โดยถือคติธรรมว่า "ผู้นำดีคือผู้ตามดี" (A good leader is a good follower) ยิ่งกว่านั้นก่อนจะสั่งให้กระทำกิจการใด ๆ จะต้องให้มีเวลาตระเตรียมเสมอ เช่น เมื่อท่านมาเป็นผู้บังคับการวชิราวุธวิทยาลัยครั้งหลังงบประมาณที่โรงเรียนได้รับยอยแยะเต็มที ท่านเป็นต้องกระเหม็ดกระแหม่ทุกทาง ในสมัยนั้นไฟฟ้าและน้ำประปาที่ใช้ตามคณะต่าง ๆ ในโรงเรียนมีหม้อเครื่องวัดรวมแห่งเดียว ท่านก็จัดการแยกหม้อเครื่องวัดออกเป็นคณะ ๆ ไป และขอร้องให้ผู้กำกับคณะกวดขันนักเรียนให้ประหยัดการใช้น้ำใช้ไฟ มิให้สาดเสียเทเสียโดยใช่เหตุดังเช่นที่ได้เป็นมาแต่ก่อน พอสิ้นเดือนหนึ่ง ๆ ท่านจะส่งค่าไฟฟ้าและค่าน้ำประปาของทุก ๆ คณะรวมทั้งคณะของท่าน ให้ผู้กำกับคณะทราบ และขอร้องให้พยายามประหยัดให้ยิ่งขึ้นท่านให้กระทำดังนี้อยู่เป็นเวลาหลายเดือน จนได้ตัวเลขที่ต่ำที่สุดที่ทุกคณะพอจะปฏิบัติตามได้ ท่านจึงออกคำสั่งว่าหากคณะหนึ่งคณะใดใช้น้ำและไฟเกินอัตราที่กำหนดให้ ผู้กำกับคณะจะต้องออกเงินส่วนตัวชดใช้วิธีนี้แต่ละคณะต่างช่วยกันประหยัดเช่นนี้ ทำให้รายจ่ายค่าน้ำค่าไฟของโรงเรียนลดลงได้ถึงสามเท่าของแต่เดิม

พระยาพรมยาทบำรุงเป็นทั้งผู้ชำนัญการศึกษา (Educationist) และครูโรงเรียน (School — master) มีกลเม็ดในการถ่ายความรู้ให้แก่นักเรียน ท่านเคยกล่าวย่อย ๆ ว่า การที่ครูจะสอนให้ได้ผลดีนั้นจะต้อง

ยึดหลักว่า “สอนให้ทำ นำให้คิด” มิใช่แต่เพียง “สอนให้จำ นำให้พุ่ง” ยิ่งกว่านั้น พระยาธรมยาทบำรุงยังเป็นบุคคลที่เกิดมามีนิสัยเป็นครู และรักอาชีพครูอย่างใจจริง พระมหากษัตริย์ ตลอดจนเจ้านายผู้ใหญ่ทรงรู้จักท่านดี หากไม่ชอบการเป็นครูจริง ๆ แล้ว ท่านคงจะดิ้นรนพยายามขอไปรับราชการในกระทรวงทบวงกรมอื่น ๆ ซึ่งผู้เขียนแน่ใจว่าคงจะสมปรารถนา และคงจะได้รับพระราชทานบำเหน็จความดีความชอบสูงกว่าตามที่ได้รับอยู่ในฐานเป็นครู

พระยาธรมยาทบำรุง ดำรงตำแหน่งผู้บังคับการวชิราวุธวิทยาลัยครั้งหลัง ตั้งแต่เดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ จนถึงสิ้นเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๘ จึงออกรับพระราชทานบำนาญ และได้ถึงแก่อนิจกรรมเมื่อวันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๘ คำนวณอายุได้ ๖๑ ปี

(ในการเรียบเรียงประวัติพระยาธรมยาทบำรุงนี้ ผู้เขียนมีเวลาค้นคว้าจำกัดเต็มที่ เท่าที่รวบรวมมาได้ก็โดยได้รับความอนุเคราะห์จากธรและญาติสนิทของท่าน มีพระรถิอักษร (พงศ์ ศรีวรรธนะ) เป็นต้น ฉะนั้น หากมีอะไรขาดตกบกพร่อง ผู้เขียนหวังว่าคงจะได้รับอภัยจากท่านผู้อ่านทั้งหลาย)

—

พระประทัดสุนทรสาร

หม่อมเจ้าวิบุลย์สวัสดิวงศ์ สวัสดิกุล

พ.ศ. ๒๔๒๘ - ๒๔๘๓

พระประวัติหม่อมเจ้าวิบุลย์สวัสดิวงศ์ สวัสดิกุล ทรวบรวมมาลงพิมพ์ณ ที่นี้ ได้นำมาจากหนังสือเรื่องความทรงจำของหม่อมเจ้าวิบุลย์-สวัสดิวงศ์ทรงแต่งประทานลูก ๆ ซึ่งพิมพ์แจกในงานพระศพพระองค์ท่าน ประกอบด้วยคำนำหนังสือเล่มนี้ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงแต่ง และพระประวัติหม่อมเจ้าวิบุลย์สวัสดิวงศ์ ซึ่งพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากรทรงแต่งต่อจากความทรงจำของหม่อมเจ้าวิบุลย์สวัสดิวงศ์ด้วย นอกจากนี้ยังได้เก็บความจากบันทึกประจำวันของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ และจากคำบอกเล่าของหม่อมเกอ สวสดกุล ณ อยุธยา เพิ่มเติมขึ้นอีก

ในคำนำหนังสือความทรงจำของหม่อมเจ้าวิบุลย์สวัสดิวงศ์ ทรงแต่งประทานลูก ๆ นั้น สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงแต่งไว้ว่า

“หนังสือเรื่องนี้ ข้าพเจ้าเพิ่งเห็นเมื่อหม่อมเจ้าวิบุลย์สวัสดิวงศ์สิ้นชีพตักษัยแล้ว เธอเขียนไว้ด้วยเส้นหมึกในสมุดเล่ม ๑ ด้วยความประสงค์จะเล่าเรื่องประวัติของเธอไว้ให้ลูกหลานรู้ แต่เพิ่งลงมือเขียนเมื่อก่อนเธอสิ้นชีพตักษัยไม่นานนัก จึงเขียนได้เพียง

๑๑ หน้าสมุด มีแต่บอกความปรารภกับเรื่องประวัติตั้งแต่เกิดมา จนอายุได้ ๕ ขวบแล้วก็ค้างอยู่เพียงนั้น

เมื่ออ่านดูก็เห็นน่าชมที่เธอสามารถจำอะไร ๆ ที่ได้เห็นแต่ยังเล็กไว้ได้มาก แต่งสำนวนพรรณนาตามความรู้ของเด็กก็ดีด้วย มีที่เธอสำคัญผิดแต่บางอย่าง ข้าพเจ้าจึงทำคำอธิบายหมายเลขบอกไว้ ด้วยเห็นว่าแม้เป็นหนังสือแต่งค้างก็สมควรจะพิมพ์ขึ้นไว้เป็นอนุสรณ์แก่ลูกหลาน ถึงผู้อื่นอ่านก็จะได้ความรู้ว่าหม่อมเจ้าชายในสมัยนั้น ซึ่งภายหลังมาได้เป็นต่างกรมก็มี เป็นพระองค์เจ้าก็มี เป็นเสนาบดีก็มี เป็นข้าราชการผู้ใหญ่ก็มี ได้รับความอบรมมาอย่างไรเมื่อยังเป็นเด็ก

อธิบายตามความรู้ของข้าพเจ้า ในสมัยรัชกาลที่ ๕ หม่อมเจ้าได้รับความอบรมผิดกับในรัชกาลก่อน ๆ เมื่อยังไม่กวดขันในการเล่าเรียน แต่โบราณหม่อมเจ้าย่อมรับความอบรมในสำนักของพระบิดา พระบิดาทำราชการอย่างไรหม่อมเจ้าในกรมนั้นก็ศึกษาวิชาการอย่างนั้นอยู่ทีวัง องค์ไหนมีปรีชาสามารถก็ได้ดีในวิชานั้น บางทีถึงได้รับตำแหน่งราชการแทนพระบิดาต่อมา จะยกตัวอย่างดังเช่น กรมหมื่นณรงค์รักษ์ ทรงบัญชาการช่างหล่อ พระองค์เจ้าประดิษฐ์วรการ ก็ผ่านหัดวิชาช่างหล่อมาแต่ยังเป็นหม่อมเจ้าแล้วมาได้มาเป็นผู้บัญชาการกรมช่างทั้งสิบหมู่ กรมพระพิทักษ์เทเวศร์ทรงบัญชาการกรมม้า พระองค์เจ้าสิงหนาทราชดุรงค์ก็ผ่านหัดอัศวกรรมมาแต่เป็นหม่อมเจ้าแล้วได้ทรงบัญชาการกรมม้า

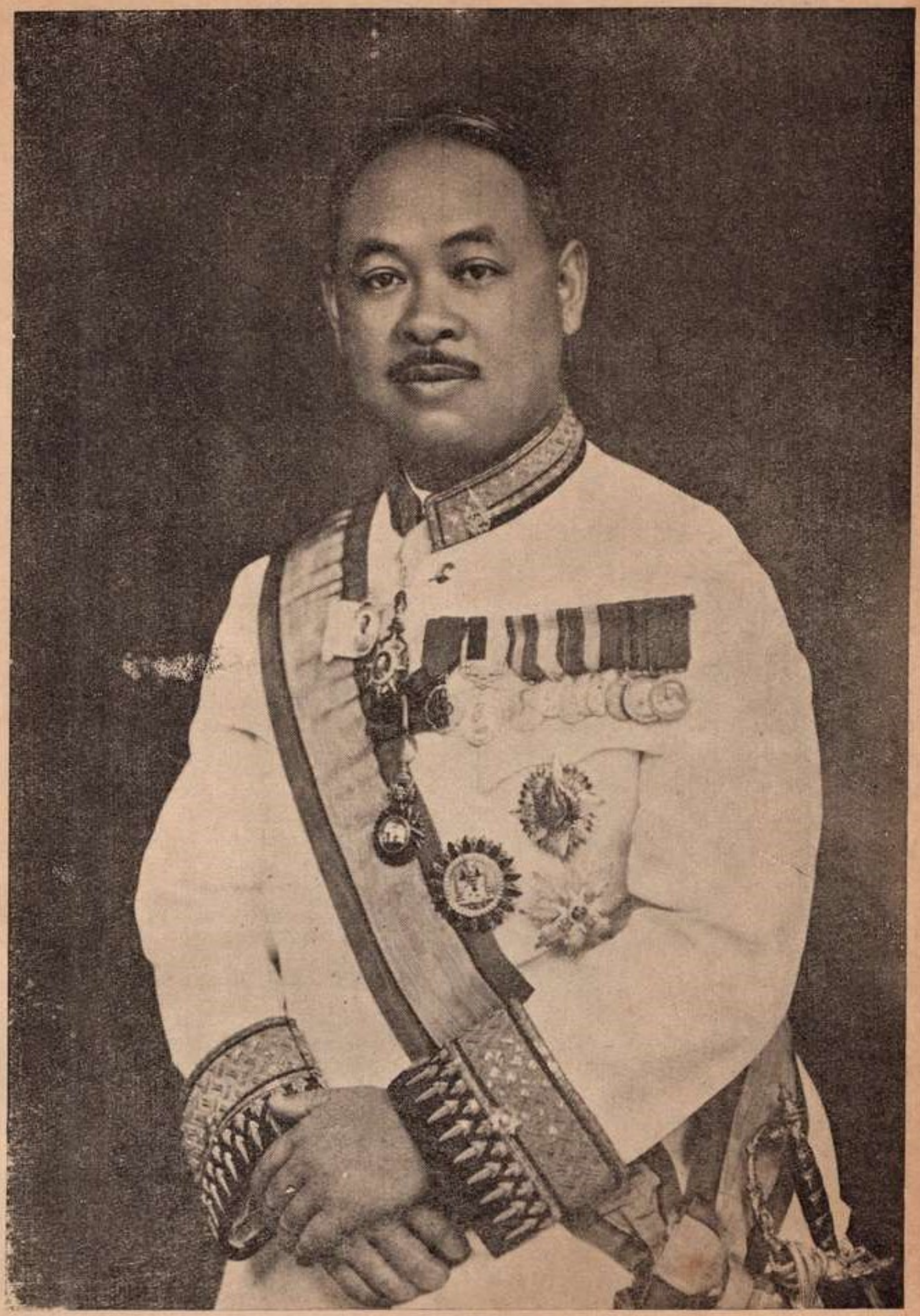

หม่อมเจ้าวิบุลย์สวัสดิวงศ์ สวัสดิกุล

และเลยหัดเจ้าพระยาเทเวศร์วงศวิวัฒน์ต่อมาอีก กรมหลวงวงศาธิราชสนิททรงชำนาญวิชาแพทย์ได้บัญชาการกรมหมอ ทรงฝึกหัดพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ให้เป็นแพทย์ ต่อมาก็ได้บัญชาการกรมหมอ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ทรงบัญชาการกรมช้าง กรมหมื่นปราบปรปักษ์ก็ได้เรียนวิชาคชกรรมมาแต่ยังเป็นหม่อมเจ้า เคยตรัสเล่าว่าเมื่อรุ่นหนุ่มเช้า ๆ เคยไปรับอาสาเขาขี่ช้างลงน้ำเสมอ ภายหลังมาก็ได้บัญชาการกรมช้าง ส่วนหม่อมเจ้าที่ไม่มีอุปนิสัยเป็นอนุชาติก็ไปหัดทำการอย่างอื่น ที่ไร้ความสามารถต้องอยู่เปล่าไปจนแก่ก็มีมาก

ถึงรัชกาลที่ ๕ เข้าสมัยมีโรงเรียน หม่อมเจ้าเข้าโรงเรียนแทนฝึกหัดในสำนักพระบิดา วิชาที่เรียนก็เริ่มเรียนอักษรสมัยเหมือนกันหมด จนสำเร็จการศึกษาชั้นต้นแล้วจึงจะได้แยกไปเรียนวิชาเฉพาะอย่างตามเหมาะแก่อุปนิสัย เพราะฉะนั้นจึงมักถนัดทำการต่างกับพระบิดา ยังมีกรณีอีกอย่างหนึ่งซึ่งเป็นปัจจัยให้หม่อมเจ้าได้รับความอบรมเมื่อรัชกาลที่ ๕ ผิดกับรัชกาลก่อน ๆ ด้วยเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์ พระเจ้าน้องยาเธอยังทรงพระเยาว์อยู่ทั้งนั้น ที่เป็นชั้นใหญ่พระชันษาเพียง ๑๓ - ๑๔ ปี พอทรงผนวชเป็นสามเณรแล้ว สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็ทรงฝากเจ้ากระทรวงให้ฝึกราชการต่าง ๆ ที่เป็นชั้นเล็กยังไว้จุก เช่นกรมพระสมมตอมรพันธุ์ พระบิดาของ

หม่อมเจ้าวิบุลย์สวัสดิวงศ์และตัวข้าพเจ้า ก็โปรดให้ส่งเข้าโรงเรียน ซึ่งทรงเริ่มตั้งขึ้น แล้วแต่จะสมัครเรียนภาษาไทยหรือภาษาอังกฤษ เมื่อพ้นศึกษาสมัย พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์ใดได้ศึกษาวิชาทางใด ก็ทรงพระกรุณาโปรดให้มีตำแหน่งรับราชการในทางนั้น บางพระองค์ทรงสามารถก็ได้ทำราชการในตำแหน่งสูง บางพระองค์ที่หย่อนความสามารถก็โปรดให้รับราชการอยู่ในตำแหน่งชั้นต่ำ ที่จะทำไปไม่ไหวก็โปรดให้ออกจากราชการไปอยู่เปล่า ที่เกิดเป็นเจ้าแล้วจะได้ดีไปทุกพระองค์นั้นหาไม่ ยังอีกสถานหนึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอในรัชกาลที่ ๕ ผิดกับเจ้านายรัชกาลก่อน ๆ ที่ชั้นใหญ่ได้เคยรับใช้สอยสนิทสนมกับพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่เมื่อก่อน เสวยราชย์ที่เป็นชั้นเล็ก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงอุปการะเลี้ยงมาแต่ยังเด็ก พระเจ้าน้องยาเธอเคารพรักใคร่ในพระองค์คล้ายกับเป็นบิดายิ่งกว่าเป็นพี่หรือเป็นเจ้าชีวิต เพราะฉะนั้นเมื่อพระเจ้าน้องยาเธอทรงเจริญวัยเป็นผู้ใหญ่ขึ้น พระองค์ไหนมีหม่อมเจ้าก็ถวายพระเจ้าอยู่หัวตั้งแต่แรกเกิด ด้วยทูลขอให้ทรงตั้งชื่อ และเมื่อโตขึ้นก็มักให้เข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดให้เล่าเรียนด้วยกันกับพระเจ้าลูกเธอ ครั้นเติบใหญ่ขึ้นก็ทรงเลือกสรรส่งออกไปเรียนวิชาชั้นสูงในยุโรป เมื่อสำเร็จการเล่าเรียนกลับมาก็โปรด

หม่อมเจ้าวิบุลย์สวัสดิวงศ์ สวัสดิกุล

ครูสอนวิชามวยสากล

ประทับท่ามกลางนักเรียนโรงเรียนพลศึกษากลางรุ่นแรก

๑. นายสิงห์โต สุกรีเขตต์ ๒. นายเตี่ยน กองจินดา ๓. นายหลุย นิ่มศุขนอง ๔. นายชัย ฉายรักษา ๕. นายตุ้ย โพระยะ ๖. นายศิริ มิ่งประเสริฐ ๗. นายเธียร เจริญทรง ๘. นายสนิท บริสุทธิ์ ๙. นายผิว นิ่มศุขนอง ๑๐. หลวงเชษฐพลศิลป์ (ม.ล. เล็ก อิศรางกูร) ๑๑. นายโชติ (ตุ้ย) ยรรยง ๑๒. นายสังเวียน หิรัณยเลขา (อำพันแสง) ๑๓. นายเฉลิม รุทระวณิช ๑๔. นายหลิว นิ่มศุขนอง ๑๕. นายปลอด พูนประสิทธิ์ ๑๖. ขุนชาญพลเสข (กิ่ง มณีลดา หรือแก้วประสิทธิ์) ๑๗. นายพูน สุขโข (พึก)

๑๘. นายสาคร แก้ววิมล ๑๙. นายบุญ ทาแก้ว ๒๐. นายพัก ศุภชาติ
๒๑. นายพ้อน จันเทรมะ ๒๒. ขุนชำนิอนุสาสน์ (เส่ง เลาหะจินดา)
๒๓. นายย้อม มินะกรรณ ๒๔. นายเลื่อน อาสนานนท์ ๒๕. นายวาสน์ ยมลมัย ๒๖. นายชุณห์ (ชุ้น) อรุณโรจน์ ๒๗. หลวงพิพัฒพลกาย (กระจ่าง วิโรจน์เพ็ชร) ๒๘. ขุนสนิธนรนารถ (สวาสดิ์ อิศรางกูร ณ อยุธยา)
๒๙. นายทิม อดิเปรมานนท์ ๓๐. หลวงสอนวิชาการ (เด็กหยอง คันธสิงห์)
๓๑. หลวงชาญพิทยกิจ (เหมยน บูรณะบุณย์) ๓๒. นายเตียน เหมะสถล
๓๓. นายชุบ นิวาสะวัต ๓๔. ขุนชำนาญคุรุวิท (ชำนาญ หรือชำ ศิริยารัณย์) ๓๕. นายพินิจ (บุญเม้ง) วิรวานิช ๓๖. นายสุข นิกรไทย
๓๗. นายจิน พลจันทร์

ให้มีตำแหน่งรับราชการตามคุณวุฒิ ส่วนหม่อมเจ้าที่ไม่ได้เข้าไปอยู่ในวัง พระบิดาก็ส่งเข้าโรงเรียน เรียนสำเร็จแล้วถวายทำราชการ ก็ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงตามคุณวุฒิ ในรัชกาลที่ ๕ ดูเหมือนจะมีหม่อมเจ้ารับราชการมากกว่ารัชกาลก่อน ๆ แต่ก็มิใช่ได้ดีไปหมดทั้งนั้น ที่ไม่รักดีถึงเป็นหม่อมเจ้าก็หลุดลอยไปตามยถากรรม แต่หม่อมเจ้าวิบุลย์สวัสดิวงศ์อยู่ในพวกที่มีความสามารถ จึงได้รับราชการถึงตำแหน่งเป็นราชทูต และเป็นราชเลขานุการในรัชกาลภายหลังเช่นกรมพระสมมตอมรพันธุ์ พระบิดาได้เคยเป็นเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๕ ประเพณีที่มีมาแต่ก่อนประกอบกับเรื่องประวัติของหม่อมเจ้าวิบุลย์สวัสดิวงศ์เป็นดังกล่าวมานี้

พระประวัติหม่อมเจ้าวิบุลย์สวัสดิวงศ์ สวัสดิกุล ที่จะนำมาลงไว้ต่อไปนี้ได้คัดมาจากความทรงจำของหม่อมเจ้าวิบุลย์สวัสดิวงศ์เอง ความทรงจำนี้ได้แบ่งไว้เป็นตอน ๆ มีอยู่ ๔ ตอนด้วยกัน

— ๑ —

หนังสือเล่มนี้เขียนไว้เพื่อเป็นประโยชน์แก่ลูกหลาน จะเห็นได้ว่าคนเราบางคนในชีวิตของตนมีเรื่องสำคัญบางอย่าง ซึ่งคนอื่นอาจอยากทราบ และเมื่อพ่อหมดชีวิตแล้วลูก ๆ จะได้ทราบเรื่องพ่อของตัวบ้าง ว่าในชั้นแรกพ่อก็เคยเป็นเด็ก เคยเป็นคนหนุ่มก่อนเป็นคนแก่ เพราะลูก ๆ โดยมากรู้จักพ่อเมื่อพ่อมีอายุ

มากแล้ว และเมื่อคนอื่นเขาถามเรื่องพ่อ บางทีลูก ๆ จะรู้สึกมีความละอายเพราะทราบเรื่องของพ่อน้อยกว่าผู้อื่น

ในบางตอนจะเห็นได้ว่ามีความสุขอย่างไร มีความทุกข์อย่างไร จะตัดสินเอาเองได้ว่าบางตอนควรเอาเป็นตัวอย่าง บางตอนไม่ควรเอาอย่าง เพื่อนฝูงของพ่อมีใครบ้าง และเมื่อเปรียบเทียบกับชีวิตของตนเองแล้ว น้ำหนักจะอยู่ข้างไหน หรือบางทีจะได้พยายามให้ความประพฤติของตนดีกว่าของพ่อ

ฉะนั้น พ่อหวังว่าลูก ๆ ทุกคน และถ้ามีหลานต่อไปอีกก็หวังว่าหลาน ๆ เหล่านั้นจะอ่านเรื่องนี้ด้วย

การจำต่าง ๆ อาจพลาดพลั้งบ้าง เพราะเวลานี้พ่อก็มีอายุถึง ๕๔ แล้ว และในวันที่ ๒๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๓ ก็จะมีอายุถึง ๕๕ ปี การเรียบเรียงก็อาจบกพร่องบ้าง และจะเรียบเรียงให้ตรง วัน เดือน ปี และเวลานั้น คงเป็นไปไม่ได้ตลอดไป เพราะบางครั้งอาจจำเรื่องซึ่งเกิดขึ้นก่อนเรื่องที่เขียนลงไปแล้ว แต่โดยเหตุที่จะลบล้างตอนที่เขียนลงแล้วไม่สะดวกก็เขียนเรื่องลงไปอีก อย่างไรก็ดีเรื่องคงไม่เสียความ

เรื่องบางอย่างเช่น รายงานตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระปกเกล้า ฯ ไปประเทศอินโดจีน มีรายละเอียดแล้วในสมุดที่โปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์แจก จึงไม่ได้เขียนรายละเอียดในที่นี้

เรื่องเสด็จประพาสประเทศญี่ปุ่น และประเทศอเมริกา(๑) จะไม่เขียนเป็นรายละเอียดในที่นี้ เพราะได้เขียนรายละเอียดไว้แล้วในสมุดอื่น ซึ่งยังไม่ได้พิมพ์ขึ้น

เมื่อรวบรวมรายละเอียดเหล่านั้น กับเรื่องที่อยู่ในเล่มนี้ด้วย จึงจะนับว่ารายงานชีวิตของพ่อครบหมดทุกเรื่อง

— ๒ —

เสด็จพ่อ (คือเสด็จปู่ของลูก ๆ) เป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระสมมตอมรพันธุ์ หม่อมแม่ คือ หม่อมเพิ่ม สวัสดิกุล บุตรีแม่เพียว ผู้เป็นมอญ พ่อเกิดที่วังถนนบำรุงเมือง พระนคร ตามดวงชะตาที่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง พระราชทานพร้อมกับในเอกสารตั้งนาม พ่อเกิดวันเสาร์ เดือน ๑๒ ปีระกา ตรงกับวันที่ ๒๘ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๐๔ หรือจุลศักราช ๑๒๔๗ หรือพุทธศักราช ๒๔๒๘ ซึ่งเป็นวันแรม ๗ ค่ำ เวลาบ่าย ๓ โมง ๑๕ นาที ตามบันทึกรายวันในพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระสมมตอมรพันธุ์ในเรื่องการประสูติของ หม่อมเจ้าวิบุลย์-สวัสดิวงศ์ สวัสดิกุล มีว่า "วัน ๗ ฯ ๑๒ ค่ำ ที่ ๒๘ พฤศจิกายน ๗ ค.ศ. ๑๘๘๕ วันนี้ข่าวโทรเลขว่าพระเจ้าอัลฟองโส พระเจ้าแผ่นดินสเปนสิ้นพระชนม์ชีพ แต่จะเป็นพระโรคอะไรหาทราบไม่ ด้วยเป็นข่าวโทรเลข..... ออกลูกเวลาบ่าย ๓ โมง ๑๕ มินิต เป็นผู้ชาย เจ็บท้องมาแต่วานซืนนี้ ออกยากเต็มที หมอก็หลายหมอ แก้กันจนเหลือกำลัง ไปได้หมอกลิ่นพ่อมหาชมเปรียญวัด

---

(๑) เป็นราชเลขานุการไปตามเสด็จทั้ง ๒ ครั้ง

สุทัศน์มาเอาออกจึงออกได้ เวลาดึกเราลงไปดูกับแม่ด้วย ดูหน้าตาน่าเอ็นดู แข็งแรงดีด้วย”

ในดวงชะตาที่หม่อมแม่ทำไว้เป็นลายทอง มีกรอบติดกระจกไม่ตรงกันกับ ดวงชะตาที่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง พระราชทานอยู่บ้าง เช่นเวลาเกิด หม่อมแม่จดว่าเวลายามเศษ แต่ได้ให้ผู้ชำนาญทางนี้ตรวจดู ได้ความว่าชะตาของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงตรงกบความจริง

ถ้านับทางภาษาอังกฤษ แปลว่าเกิดวันที่ ๒๘ พฤศจิกายน ๒๔๒๘ เดิมพ่อเคยนับว่าวันเกิด คือวันที่ ๑๘ พฤศจิกายน แต่เมื่ออายุถึง ๕๓ จึงตรวจได้ความว่า วันที่ ๑๘ พฤศจิกายน นั้นไม่ตรงกบวันเกิดจริง ทั้งนี้เคยถือจากการคาดคะเนของพระยาสุรินทรราชา (ครูนกยูง) ผู้เป็นครูพ่อไปประเทศอังกฤษ แต่ท่านก็คงคิดวันผิดเหมือนกัน

เดิมพระราชทานนามว่า วิบุลย์สวัสดิวงษ์ คือตัวอักษรสุดท้ายเป็นตัว ษ แต่เมื่อครั้งสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ มีการเปลี่ยนแปลงตัวอักษรสะกด ฉะนั้น นามต่าง ๆ ที่สะกดตัว ษ์ อยู่สุดท้ายเปลี่ยนเป็น ศ์ ทุกคน นามของพ่อจึงสะกดตัวอักษรว่า วิบุลย์สวัสดิวงศ์

ส่วนนามสกุลนั้น มีเมื่อรัชกาลที่ ๖ ทรงตั้งพระราชบัญญัตินามสกุลขึ้น เดิมในประเทศสยาม (ภายหลังเรียกประเทศไทย) ต่างคนต่างไม่มีนามสกุล เช่นตัวอย่าง นายดำลูกนายแดง เป็นต้น ดังนี้ลำบาก สำหรับทางกฎหมายและสำหรับเอกสารต่าง ๆ ที่ต้องเซ็น เพราะถ้ามีนายแดง นายดำ หลายคนก็อาจจะยุ่งมาก ไม่ทราบว่าใครเป็นใคร

เดิมเสด็จบู่ ทรงเลือกนามสกุลว่า โสตถิกุล แต่สมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ พระราชทานนามสกุลว่า สวัสดิกุล แต่คำว่าโสตถิ ซึ่งเหมือนกับ สวัสดิ ในภาษามคธก็ยังอยู่ในนามของลูกวิ คือ โสตถินันทน์ น้องของพ่อ คือ หม่อมเจ้ามงคลประวัติ แต่เป็นบุตรหม่อมเจ้าหญิงจรัส (นิลรัตน์)

ฯลฯ ฯลฯ ฯลฯ

การแต่งกายของพ่อนุ่งผ้าพื้นบ้าง ผ้าม่วงบ้าง ใส่เสื้อราช-ปะแตนขาวเสมอ เวลานั้นไม่ใช้เข็มขัดใช้ผ้าคาด และสวมหมวกแก๊ปคล้ายหมวกหนีบของแขกมลายู ทำด้วยแพรและปักเป็นลายบ้าง เป็นรูปดอกไม้และกิ่งกับใบไม้บ้าง สีต่าง ๆ โดยมากไม่ใช้รองเท้า ถ้าใช้รองเท้าก็เป็นรองเท้าผ้าใบสีขาว สวมถุงเท้าสีขาวยาวบ้างสั้นบ้าง และมีสายสร้อยใส่ข้อมือ หรือจี้แขวนคอ บางทีมีกำไลใส่ที่ข้อเท้า

ถ้ามีงานหลวงแต่งครึ่งยศ ก็ใส่เสื้อแพรดำมีลายยันต์ แลนุ่งผ้าม่วงสีน้ำเงินแก่ซึ่งเรียกว่า สีกรมท่า สวมหมวกยอดสีขาวรูปสูงสมัยโบราณ

ถ้าแต่งเต็มยศ ใส่เสื้อเยียรบับลายทองหรือลายเงินสีต่าง ๆ นุ่งผ้าม่วงสีน้ำเงินขอบลายทอง หรือสีแดงลายทอง สวมหมวกขาวยอดทอง คาดเข็มขัดทองหัวฝังเพชร

เวลานั้นเด็ก ๆ ไม่ใส่เสื้อครย

—๓—

งานหลวงนั้นเป็นพระราชพิธีต่าง ๆ ที่พระที่นั่งต่าง ๆ คล้ายที่ยังเคยมีอยู่ก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองวันที่ ๒๔มิถุนายน และยังมีงานหลวงอีกเมื่อมีงานเกศากันต์หรืองานพระเมรุ

งานหลวงที่พระที่นั่ง พ่อและเด็กอื่น ๆ ไม่ชอบนัก เพราะต้องนั่งพับเพียบเรียบร้อย ถ้าลุกขึ้นไปที่อื่นคุณย่าท่านว่าซนเด็กๆ อื่น ๆ ที่พบในงานหลวงโดยมาก คือ พระองค์เจ้าธานีนิวัติ *(พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร)* ผู้ไปกับคุณท้าววรจันทร์เสมอ นาน ๆ ก็พบหม่อมเจ้าฉัตรมงคล โสณกุล น้องชายตุ๊ *(หม่อมเจ้ามงคลประวัติ)* บางทีก็ไปในงานหลวง แต่ธรรมดาไม่ได้อยู่กับคุณย่า อยู่ที่วังเสด็จพ่อ

เวลานั้นเด็ก ๆ รู้สึกว่างานหลวงในพระที่นั่งไม่สนุกอะไร นอกจากมีการเลี้ยงของว่าง เช่นไอศกรีม น้ำกาแฟ น้ำมะพร้าวอ่อน ขนมโก๋ ถั่ว หมูหยองฯลฯ ไอศกรีมโดยมากทำด้วยน้ำมะพร้าวอ่อนกับเมล็ดมะขามคั่ว ใส่ถ้วยแก้วชนิดถ้วยเหล้าแชมเปญ

งานโสกันต์ คือพิธีตัดจุกของเจ้านายชั้นสูงซึ่งเป็นเจ้าฟ้าแต่เพื่อโปรดเจ้านายอื่นด้วย จึงมีพระองค์เจ้าเข้าไปรวมโสกันต์พร้อมกับเจ้าฟ้า งานเช่นนี้นับว่าเด็ก ๆ มีความสนุกมาก

งานโสกันต์ ต้องมีแห่ในพระราชวัง มีเขาไกรลาสซึ่งทำรูปเหมือนเขาสูง ๆ ตั้งอยู่ที่สนามเล็กขวาหน้าพระที่นั่งจักรี หรือจะเรียกว่าพระที่นั่งอมรินทร์ก็ได้

หินสำหรับเขานั้น ทำด้วยไม้ไผ่หรือหวายสาน แล้วเอาแผ่นดีบุกย้อมสีเหมือนหินปิดอีกที เขากว้างยาวประมาณ ๒๐ วา สูงประมาณชั้นเพดานพระที่นั่งจักรี ชั้นล่างของภูเขามีสถานที่แบ่งเป็นช่อง ๆ กว้าง ๑ วา ในช่องเหล่านั้นมีตุ๊กตาทำเป็นรูปต่าง ๆ โดยมากรูปตามแบบละครหรือโขน แต่งตัวเหมือนคนจริง ๆ ในเรื่องละครหรือโขน ตุ๊กตานั้นตั้งบนโต๊ะซึ่งข้างบนแต่งเหมือนฉากละคร ใต้โต๊ะมีกระดานปิดหรือผ้าบังสำหรับคนเผ้าเข้าไปนั่งชักตุ๊กตาให้เดินหรือยกแขนยกเท้าได้หรือวิ่งรอบ ๆ ช่องว่างที่มีตุ๊กตาชนิดนี้มีรอบเขา และเจ้านายบางองค์เป็นผู้ช่วยทำฉลองในงานโสกันต์ และที่รอบชายเขามี ช้าง ม้า กินนร ทำด้วยไม้ไผ่สานปิดกระดาษ รูปช้างม้า ฯลฯ ชนิดนี้สูงเพียงบั้นเอวคน และตั้งไว้เฉย ๆ

ระหว่างหินมีบันไดขึ้นเขา ซึ่งมองจากข้างนอกไม่เห็น และเมื่อขึ้นบันไดมีรูปคชสีห์ ราชสีห์ ทำแบบเดียวกับรูปช้างม้าข้างล่าง ชั้นบนของภูเขามีถ้ำ และมีน้ำพุตอนด้านกระทรวงวังมีช่องว่าง ดูข้างนอกเหมือนถ้ำยาว ๆ ที่นี่มีหุ่นตัวใหญ่ ๆ เจ้าพนักงานเขาชักหุ่นเมื่อเวลาแห่เดินผ่านกระบวน

นอกจากนั้นมีโอละพ่อที่สนามเล็กข้างซ้ายพระที่นั่งจักรี โอละพ่อ คือเป็นการรำชนิดซึ่งประกอบด้วยฆ้องราว พวกที่รำเป็นผู้ชายทั้งนั้น และแต่งตัวใส่ (เทริดสวม) กางเกง นุ่งผ้าสวมเสื้อสีแดงลายทอง

และยังมีกระอั้วแทงควาย คือมีผ้าคลุมผืนใหญ่ใช้เป็นหนังควาย และคนหน้าสวมหัวควายมีเขายาว จะสวมหัวโขนควายหรือจะถือหัวควายพ่อไม่ทราบแน่ คิดว่าคงถือหัวโขนซึ่งมีไม้ต่อลงไป เพราะหัวโขนนั้นรู้สึกว่าหนักมาก และควายนั้นไล่ขวิดคนอีกหลายคน ซึ่งคนหนึ่งมีอาวุธคล้ายหอก

นอกจากนั้นยังมีล่อแก้วมังกร ชนิดที่เด็ก ๆ เล่นขอทานเวลาตรุษจีน แต่มังกรโตกว่าธรรมดา ทั้งมีไฟเป็นนัยน์ตาด้วย (๑)

ส่วนฝ่ายนอกที่หน้าหอสมุดเก่า ซึ่งเวลานี้เป็นศาลาสหทัยมีโขน (๒) บนเขาไกรลาสมีมณฑปแลที่เชิงเขามีน้ำตกสำหรับผู้โกนจุกสรงน้ำในพิธีในพระราชวังภายในแท้ ๆ แต่ต้องผ่านหน้าพระที่นั่งที่บันไดตึก ซึ่งเรียกว่า "ที่บน" เวลากลางคืนประมาณ ๔ ทุ่ม (๓) (๒๒ นาฬิกา) พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงประทับทอดพระเนตร

กระบวนแห่มีพวกกลองแขกและปี่ชวา พวกถือฉัตรตำรวจกระทรวงวัง พวกโขลน และพวกสาวพรหมจารีกี่คนจำไม่ได้แต่งตัวหรูหราเหมือนละคร แล้วจึงถึงยานมาศที่เจ้านายประทับ คือผู้ที่จะโกนจุก พวกนางสาวพรหมจารีถือขนนกการเวก (๔) ทุกคน

---

(๑) มังกรไฟมีแต่ในงานเสด็จออกสนาม ไม่มีในงานโสกันต์

(๒) การมหรสพเช่น ไต่ลวดเป็นต้น มิใช่โขน กระอั้วแทงควายก็เล่นที่สนามเดียวกัน

(๓) เธอยังเด็กสำคัญเวลาผิดไป ที่จริงพอมืดค่ำเท่านั้น

(๔) ขนนกการเวกหมอมเจ้าชายที่ยังเด็กถือนำยานมาศคู่ ๑

พอถึงหน้าพระที่นั่ง มีคุณท้าวคนหนึ่ง ตักรับถ้วย ๆ แล้วตักสามทีช้า ๆ พอหมดสามทีแล้วพวกสาวพรหมจารีหันหน้าทางพระที่นั่งแล้วถวายคำนับ (ไม่ลงกราบ) แล้วกระบวนก็เดินต่อไป ทั้งข้างหน้ากระบวน ข้าง ๆ กระบวนและหลังกระบวน มีหน้าที่ถือเทียนสำหรับให้สว่างขึ้น

รอบภเขาไกรลาสและตามกำแพงพระราชวังและที่สนามจุดไฟชนิดถ้วยน้ำมันมะพร้าวกับตะเกียงแมลงดาทั่วไป ตะเกียงแมลงดานี้สมัยนี้น้อยคนที่รู้จัก คือเป็นหม้อกลม ๆ นูนเล็กน้อยและแบน ๆ คล้ายรูปแมลงดาใหญ่ มีท่อเล็กยาวลงมาจากหม้อนั้นซึ่งมีน้ำมันก๊าด ปลายท่อมีรูเล็ก ๆ ซึ่งเรียกว่านมหนู ( ) เมื่อน้ำมันหยดลงมาตะเกียงก็สว่างขึ้นเป็นตอน ๆ เสียงดังพู่ ๆ และสว่างไม่เสมอเหมือนโคมสมัยใหม่ ซึ่งมีสูบและตั้งได้ ตะเกียงแมลงดาต้องใช้แขวนจากเสา

ในสมัยนั้นโคมไฟฟ้ามีน้อย ที่ในพระราชวังมีแต่ไฟฟ้าพระที่นั่ง ที่บ้านเรือนอื่น ๆ ในพระราชวังใช้ตะเกียงลานทั่วไปหรือบางแห่งก็ใช้โคมน้ำมันก๊าดอย่างมีโปะแก้ว

ดังพ่อได้เขียนไว้ข้างบนนี้ ในสมัยลูก ๆ งานชนิดนี้ไม่มีแล้ว

เด็ก ๆ สมัยนั้นชอบดูงานพระเมรุของเจ้านาย พระเมรุชนิดนี้มีเมื่อจะถวายพระเพลิงแก่พระศพเจ้านายชั้นสูง พระศพเจ้านายชั้นสูงฝ่ายหญิง เก็บรักษาไว้ที่หอธรรมสังเวชซึ่งอยู่ในพระราชวัง

พระเมรุนั้น ถ้าสำหรับพระศพเจ้าพ่าก็สร้างขนาดสนามหลวงหน้าพระราชวัง ฉะนั้นสนามนั้นจึงเรียกว่าทุ่งพระเมรุ

ตัวพระเมรุสำหรับถวายพระเพลิงสร้างเหมือนแบบที่มีต่อ ๆ มา และมีพลับพลาพระที่นั่ง กับพลับพลาสำหรับข้าราชการฝ่ายนอกฝ่ายในเผ้า งานพระเมรุมีการสนุกครึกครื้นมากกว่าสมัยนี้ คือมีหนัง โขน หุ่น ละคร กงเต๊ก เด็ก ๆ จึงชอบมาก ไม่รู้สึกว่าเป็นการเศร้าโศกอย่างไรเลย ทั้งมีการเลี้ยงขนมตามธรรมดา เช่น หมูหยอง ไอศกรีม ฯลฯ และพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงทิ้งลูกมะนาวซึ่งมีเงินเฟืองทองอยู่ข้างใน พ่อจำได้ว่าครั้งหนึ่ง ทรงปาโดนพ่อ ๆ ร้องไห้เลยพระราชทานส่งให้อีกหลายลูก

นอกจากนั้นมีดอกไม้ไฟทำรูปเป็นฉัตร

งานในพระราชวังอีกอย่างหนึ่งที่ชาววังและเด็ก ๆ ชอบมาก คือ พิธีลอยกะทง ก่อนถึงกำหนดลอยกะทง มีของขายสำหรับงานนี้ในพระราชวัง กะทงนั้นคือสิ่งที่ปักเทียนได้ แล้วลอยได้ เช่น ดอกบัวคลี่กลีบเรือเล็ก ๆ ฯลฯ ทำรูปหลายชนิด เมื่อถึงเวลาเสด็จลงพระที่นั่งตำหนักแพ พวกชาววังทั้งนายและคนใช้ต่างนำเครื่องลอยแพของตนไปปล่อยให้ลอยลงไปตามแม่น้ำเจ้าพระยา ในพิธีนั้นมีดอกไม้ไฟทั้งบนบกและในน้ำ ดอกไม้ไฟในน้ำของหลวงชนิดใหญ่มากและจุดติดนานกว่าจะดับ แต่พวกชาววังคนอื่นจะจุดดอกไม้ไฟในน้ำก็ไม่เห็นห้าม พวกเด็ก ๆ จึงเอา

ดอกไม้ไฟไปมาก ๆ ในคืนนั้น และนอกจากดอกไม้ไฟแล้วยังมีประทัดลมสำหรับขว้างด้วย ประทัดลมนั้นจะใช้ห่อใหญ่ เกินกำหนดไว้เจ้าหน้าที่ห้าม เพราะอาจกระเด็นทำให้อันตราย เจ้านายผู้ชายทำเรือชนิดเรือกฐิน ยาวประมาณ ๓ วา ไม่มีคนนั่ง จุดเทียนลอยลงไปตามแม่น้ำ

เวลากลางคืนบางครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาสสวนหลวง ซึ่งเรียกว่าสวนเต่า(๑) สวนเต่านั้นในสมัยนี้รื้อหมดแล้ว คือสวนเต่าเดิมเวลานี้เป็นสวนพระที่นั่งภาณุมาศหลังวัดพระแก้ว

ที่สวนเต่าทางประตูเข้ามีหัวสิงโตสลักที่กำแพงสองหัวพอเดินเข้าไป ข้างซ้ายเป็นระเบียงยาว กลางสวนมีสระใหญ่ ในสระมีปลาและเต่ากับตะพาบน้ำใหญ่ ๆ น้ำไม่ลึกนัก ในฤดูแล้งน้ำลดลงมาก มีพลับพลาเล็ก ๆ ที่หัวสระ

การครึกครื้น คือ มีสักวา ซึ่งเจ้านายผู้ชายแต่ง เสด็จบ่เคยทรงแต่งสักวาเหมือนกัน และแต่งบทตอบกันไปมาหน้าพระที่นั่ง ถ้าใครแต่งดีก็พระราชทานเงินหรือของที่ระลึก

บางครั้งมีการแข่งขันวิ่งระหว่างพวกเด็ก ๆ บางครั้งทรงเล่นคลุมไก่ คือเลือกพวก ๒ ฝ่ายเป็นตัวไก่ และมีเจ้าของไก่ ๒ คน เจ้าของไก่เลือกพวกของตัว ๑ คนแล้วเอาผ้าคลุมนำออกมาให้อีกฝ่ายดู ตัวไก่ต้องให้เสียงขัน จะแกล้งไม่ให้จำเสียงก็ได้ ถ้าอีก

---

(๑) อยู่ในบริเวณสวนศิวาลัยเดี๋ยวนี้

ฝ่ายทายถูกว่าใครเป็นตัวไก่ที่คลุมอยู่ ไก่ตัวนั้นต้องไปอยู่กับฝ่ายที่ทายถูก

โดยมาก พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงเป็นเจ้าของฝ่ายหนึ่ง อีกฝ่ายหนึ่งคือสมเด็จพระพันปี พวกไก่คือเจ้าจอมบ้างหม่อมเจ้าที่เป็นเด็กทั้งผู้หญิงผู้ชายบ้าง

จำได้ว่า บางทีเวลาทายถูก ตัวไก่วิ่งหนีไม่ยอมไปอยู่กับฝ่ายโน้น แล้วอีกพวกออกไล่จับ พ่อจำได้ว่าคุณจอมอาบเคยวิ่งหนี พ่อกับท่านลุงถาวรวิ่งไล่จับไปถึงตำหนักที่คุณจอมอ่อนอยู่กว่าจะจับได้

ก่อนคลุมไก่ พวกเด็ก ๆ มักแอบไปสืบว่าจะคลุมตัวใครเพื่อมาบอกเจ้าของไก่ฝ่ายเรา ต่างฝ่ายต่างอยู่ปลายสระ และถ้าจะแอบไปสืบว่าใครเป็นไก่ ต้องท่องน้ำริมสระไป เพราะริมสระไม่ได้จุดไฟเวลาท่องน้ำไป บางทีปลาหรือตะพาบน้ำหรือเต่าโดนขาเรา พ่อไม่ชอบไปสืบเพราะเกลียดของลื่น ๆ เมื่อไปถึงปลายสระ พวกฝ่ายโน้น บางทีพบเราแล้วพยายามจับตัวไว้ เมื่อเลิกคลุมไก่มักเลี้ยงของว่าง เช่นข้าวเหนียวปลาแห้ง หน้ากุ้ง และข้าวเหนียวสังขยา หน้ากะฉีก กว่าจะเสร็จขึ้นเป็นเวลาดึกมาก แต่ในสมัยนั้นเด็กจะนอนดึกกว่าเด็กสมัยนี้

นอกจากการสนุกครึกครื้นชื่นชมนี้ บางครั้งทูลกระหม่อมใหญ่ (*สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ*) โปรดเกล้า ฯ ให้มีแห่จากตำหนักใหญ่ที่สมเด็จพระมาตุจฉา (*สมเด็จพระพันวัสสา*

อัยยิกาเจ้า) ประทับ พวกเด็กผู้ชายซึ่งโดยมากเป็นหม่อมเจ้า เช่น ท่านอาตุ๊ ท่านอาทองรอด (*หม่อมเจ้าทองทีฆายุ*) ท่านลุงถาวร พ่อ ท่านประสบประสงค์ พระองค์ธานี และอีกหลายคน จำชื่อไม่ได้ เข้ากระบวนแห่แต่งตัวเป็นจีน บางคนถืออาวุธ (ปลอมทำด้วยกระดาษแข็ง) บางคนถือธง เสื้อและกางเกงจีน ทำด้วยแพรบาง คนแต่งตัวเป็นคนไทยครั้งโบราณ กระบวนแห่เดินเพียงชั้นบน จากตำหนักใหญ่ข้ามสะพานไปทางสวนสวรรค์ แล้วเผ้าพระพุทธเจ้าหลวงแล้วเดินกลับ เสื้อที่แต่งในกระบวนแห่เคยประทานให้พวกที่อยู่ในกระบวน

บางเวลาเด็ก ๆ ที่อยู่ในพระราชวังเล่นว่าว มักชอบอยู่บนสะพานระหว่างตำหนักใหญ่กับสวนสวรรค์เพื่อตั้งสถานสำหรับพวกหนึ่ง อีกพวกหนึ่งตั้งที่ชักว่าวจากบนเขาซึ่งอยู่ใกล้ตำหนักพระอรรคชายาเธอทางประตพรหม

บางครั้งพ่อกับท่านลุงถาวรลงอาบน้ำในอ่างแก้วซึ่งอยู่ใต้พระที่นั่ง อ่างแก้วนี้ไม่ได้ทำด้วยแก้วเป็นแต่เรียกชื่อดังนั้น ทำด้วยปูนซิเมนต์และมีก๊อกน้ำพุกลางอ่าง จะเรียกว่าสระก็เล็กเกินไป และธรรมดาห้ามไม่ให้ลงอาบ พ่อจำได้ว่าเมื่อโตโกนจุกแล้วใหม่ๆ ลงอาบน้ำกับท่านลุงถาวร แล้วดำน้ำเล่น หัวพ่อโดนก๊อกน้ำกลางอ่างหัวแตกเลือดไหลต้องรีบไปใส่ยา

สถานที่ซึ่งเด็ก ๆ ชอบเข้าไปดู คือห้องช่างทองของหลวง ซึ่งอยู่ในพระราชวัง ในระหว่างข้างทางเดินจากประตูพรหมไปอัฒจันทร์หลังของทิ่บน (พระที่นั่งทิ่สมเด็จพระพันปีประทับเรียกว่า "ทิ่บน")

ห้องนี้กรมหลวงสรรพสาตร์เป็นผู้ควบคุมดูแล และช่างทองเป็นผู้ชาย ฝีมือดีในวิชาช่างทองโบราณและเครื่องถม หน้าทิ่ของห้องช่างทองนี้ คือสร้างเครื่องเงินเครื่องทอง และซ่อมแซมเครื่องเงินเครื่องทองของหลวง หรือของเจ้านายฝ่ายในและเจ้าจอม พวกเด็ก ๆ มักเข้าไปวุ่นซนจับสิ่งของต่าง ๆ แต่กรมหลวงสรรพสาตร์มีพระทัยดีไม่กริ้ว ถ้าซนเกินไปจึงจะขับไล่

คุณย่าเคยไปเยี่ยมหรือเฝ้าผู้คนบางคน ทิ่เคยไปบ่อย ๆ คือตำหนักเจ้าจอมมารดามรกฎซึ่งอยู่หลังคลัง ตำหนักเจ้าดารา และตำหนักใหญ่ของสมเด็จพระพันวัสสา พ่อเคยไปด้วยเสมอ ทิ่ตำหนักเจ้าดารา มีผู้หญิงสาวคนหนึ่งแขนด้วนทั้งสองข้าง แต่เย็บผ้าและทำอะไรต่ออะไรได้ โดยใช้เท้าแทนแขนและมือ

—๔—

การเรียนหนังสือในชั้นต้นคุณย่าเคยสอนพ่อ และต่อไปเสด็จป้าประภัสสรทรงพระกรุณาสอนพ่อ พ่อต้องไปเรียนทุกวัน

เวลาบ่าย ๆ ครั้นต่อมา พ่อออกไปเรียนหนังสือที่ห้องใต้ออฟฟิศ เสด็จปู่ ขุนวิลิต (ครูธูป) เป็นผู้สอน

เมื่อพ่อมีอายุ ๙ ปี พ่อไปเรียนที่โรงเรียนราชกุมาร ซึ่งตั้งอยู่ที่ออฟฟิศกรมราชเลขา ฯ ใหม่ ใกล้ห้องราชองครักษ์ การเรียนไม่สู้เคร่งครัดนัก รู้สึกว่ามีการเล่นมากกว่าการเรียน เพราะโรงเรียนนี้ตั้งขึ้นเพื่อให้ทูลกระหม่อมใหญ่ (*สมเด็จเจ้าฟ้าวชิรุณหิศ*) ทรงมีเพื่อนอยู่ด้วย ทูลกระหม่อมใหญ่ประทับที่โรงเรียนนั้น และห้องบรรทมก็คือห้องที่พ่อทำงานในออฟฟิศ กรมราชเลขา ฯ ที่โรงเรียนราชกุมารมีห้องกายกรรมใหญ่มาก ต่างคนต่างฝึกกายกรรมตามบุญตามกรรมไม่ได้วางระเบียบอะไรเลย และอีกห้องเป็นห้องเล่น ในห้องนั้นมีเครื่องเล่นต่าง ๆ เช่นปืนใหญ่ ทหารป้อม รถไฟ ฯลฯ ล้วนแต่เครื่องเล่นที่เด็กผู้ชายชอบเล่น

เมื่อไม่เรียนก็เล่นดนตรีไทย ซึ่งตั้งวงขึ้นแต่พ่อไม่ได้เล่นดนตรีเลย บางเวลามีการจับฉลากว่าจะรับประทานอาหารโดยใส่ภาชนะอะไร จับฉลากได้โถเบาก็ต้องกินอาหารในโถเบาแต่เป็นโถที่ยังไม่ได้ใช้เลย... ฯลฯ ฯลฯ ฯลฯ

ความทรงจำของหม่อมเจ้าวิบุลย์สวัสดิวงศ์ สวัสดิกุล จบลงเพียงเท่านี้ ตอนต่อไปนี้เป็นพระประวัติหม่อมเจ้าวิบุลย์สวัสดิวงศ์ สวัสดิกุล ที่พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากรทรงแต่ง

ความทรงจำที่หม่อมเจ้าวิบุลย์สวัสดิวงศ์ทรงไว้สำหรับลูก

อ่านนั้น สังเกตว่าเดิมก็ตั้งใจจะเขียนต่อไปอีกจนตลอด หากไม่ทันได้เขียนต่อโดยประชวรถึงชีพิตักษัยเสียในระหว่างนั้น เรื่องจึงยังค้างอยู่เพียงเธอชันษาได้ราว ๙ ขวบ

หม่อมเกื้อ สวัสดิกุล ณ อยุธยา ปรารภจะได้เรื่องต่อเป็นทำนองประวัติ จึงได้มาวานให้ข้าพเจ้าเขียน ข้าพเจ้าพิจารณาดูบันทึกความทรงจำของเธอเห็นว่าเป็นเรื่องที่พ่อเขียนไว้ให้ลูกอ่านถ้อยคำแสดงความสิเนหาและสนิทสนมอันพ่อจะพึงใช้ในเวลาเล่าเรื่องเก่า ๆ ให้ลูกฟัง คนอื่นที่อยู่นอกสังเวียนภายในของครอบครัวย่อมเขียนให้เหมือนดังนั้นไม่ได้ หากจะเขียนต่อก็ต้องมีลักษณะเป็นต่างเรื่องต่างสำนวนกันทีเดียว ต่อกันแต่อนุสนธิเนื้อเรื่องเท่านั้น ข้าพเจ้าก็เป็นญาติที่คุ้นเคยรักใคร่กันมาตลอดชีวิตแต่เล็กคุ้มใหญ่จนแก่ลง และถือตัวว่าเป็นเพื่อนสนิทอกด้วย จึงรู้สึกยินดีที่ได้โอกาสสนองความรักใคร่ต่อกันด้วยเขียนเรื่องต่อตามปรารถนาของหม่อมเกื้อ แม้จะไม่สามารถต่อได้ละเอียดยืดยาวก็หวังว่าพอจะเป็นอนุสรณ์แก่ผู้ล่วงลับไปได้บ้าง

หม่อมเจ้าวิบุลย์สวัสดวงศ์เกศากันต์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ และต่อจากนั้นไม่กี่เดือน (พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๙) ก็ได้โดยเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพิษณุโลกประชานาถออกไปศึกษาวิชาในทวีปยุโรป พร้อมด้วยเจ้านายที่ยังทรงพระเยาว์

อีกหลายพระองค์คือ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ พระวรวงศ์เธอ (ภายหลังเป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอ) พระองค์เจ้านิพันธภาณุพงศ์ และหม่อมเจ้าถาวรมงคลวงศ์ ดังได้เคยทักมาแล้วในท่อนและจะอดทักไม่ได้อีกในที่นี้ น่าอนาถใจยิ่งนักที่เจ้านาย ๕ พระองค์นี้ยังมิทันไรก็ไม่เหลือเลยสักพระองค์เดียวในเวลานี้ ในการครั้งนั้นโปรดเกล้า ฯ ให้โดยเสด็จ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระภาณุพันธุวงศวรเดช ซึ่งจะเสด็จไปยุโรป ได้โปรดเกล้า ฯ พระราชทานเลี้ยงส่ง ณ พระที่นั่งมูลสถานบรมอาสน ครั้นถึงกำหนด พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าพระอัครราชเทวี (*คือสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ*) เสด็จไปด้วยเพียงสิงคโปร์แล้วเลยประพาสชวา ส่วนสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ และพระราชกุมาร กับพระอนุวงศ์ทั้งนี้ได้กราบถวายบังคมลา แยกไปจากสิงคโปร์ ลงเรือเมล์เมสสาจรีมาริติม ชื่อสฆาเลียน รอนแรมไปโดยชลมารคตราบเท่าถึงยุโรป

หม่อมเจ้าวิบุลย์สวัสดิวงศ์ได้เข้าไปอยู่ในโรงเรียนประถมชื่อเสนต แอนดริวส ที่ตันบริดจ์เวลล์ ในภาคใต้ประเทศอังกฤษ (ขณะที่หม่อมเจ้าวิบุลย์สวัสดิวงศ์ สวัสดิกุล ทรงศึกษาอยู่ที่โรงเรียนนี้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ พระบิดาได้โดยเสด็จพระราชดำเนินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประพาสยุโรป ครั้งแรกเมื่อ

พ.ศ. ๒๔๔๐ ในโอกาสนั้นได้เสด็จเยี่ยมหม่อมเจ้าวิบุลย์สวัสดิวงศ์ สวัสดิกุล ณ โรงเรียนเสนต แอนดริวสน์) เรียนอยู่สองปีกว่า ถึง ๒๔๔๒ กลางปีก็ไปเข้าโรงเรียนมัธยมอีตัน ในคณะอาจารย์ดอนัลดสัน การที่หม่อมเจ้าวิบุลย์ฯ เข้าอีตันได้นั้นนับว่าเป็นโชคดีอันจะหาได้ยากอย่างหนึ่ง ด้วยเหตุผลดังจะกล่าวต่อไปนี้ ในประเทศอังกฤษ มหาชนนิยมโรงเรียนราษฎร์มากกว่าโรงเรียนรัฐบาล โรงเรียนราษฎร์ชั้นมัธยมที่เรียกว่าพับลิกสกูลเป็นโรงเรียนกินนอนชั้นดี องค์แห่งสำนักดีนั้นนอกจากสถานที่กว้างขวางต้องด้วยลักษณะสุขาภิบาลและการเล่าเรียนดีพอประมาณแล้วยังมีข้อสำคัญคือ วงการสังคม และขนบธรรมเนียมของโรงเรียน โรงเรียนย่อมได้ชื่อเสียงและความนิยมด้วยชนิดเด็กที่เล่าเรียนอยู่ โรงเรียนกินนอนเป็นสำนักที่ย้อมนิสัยเด็กได้ดีกว่าโรงเรียนเช้าไปเย็นกลับ และโรงเรียนพับลิกสกูลนั้นผู้หลักผู้ใหญ่พยายามฝึกฝนให้เด็กใหญ่ปกครองเด็กย่อม การปกครองเช่นนี้มักสำเร็จได้ด้วยเด็กใหญ่วางตัวเป็นแบบอย่างให้เด็กย่อมนิยมและคล้อยตาม เพราะเด็กขนาดนี้ย่อมอยู่ในวัยอันเป็นปกติที่จะเอาอย่างซึ่งกันและกัน ฉะนั้นถ้าสำนักใดมีทุนเดิมดี กล่าวคือ เด็กใหญ่ส่วนมากเป็นคนที่มีสกุลดีซึ่งอบรมกุลบุตรมาแต่บ้านแต่ยังเยาว์เป็นอย่างดีแล้ว ก็มักเป็นเด็กดีเมื่อโตขึ้น และเป็นตัวอย่างแก่เด็กย่อมๆ ต่อไป นอกจากหวังทางบ้าน โรงเรียนยังตั้งใจอีกด้วยที่จะอบรมให้เป็นผู้รู้จักเห็น

แก่หมู่ แก่คณะ ไม่ลำเอียงหรือเบียดเบียนผู้อ่อนแอกว่าและให้รู้จักแพ้รู้จักชนะ ไม่ลุแก่อคติ เป็นต้น เครื่องมือในการอบรมนั้น คือการกีฬาและตัวอย่างความประพฤติของเด็กใหญ่ผู้ได้รับอำนาจปกครองเด็กย่อมนั้นเองดังนี้ อังกฤษนิยมกันว่าเป็นเยี่ยงอย่างอันดีของเด็กในโรงเรียน ถ้าผู้ใดเป็นอย่างนี้ ผู้นั้นก็ได้ชื่อว่ามีน้ำใจเป็น "นักกีฬา" โรงเรียนชนิดนี้มีอยู่มากในประเทศอังกฤษ ที่นิยมกันว่าเป็นเลิศก็คือ อีตัน ซึ่งหม่อมเจ้าวิบุลย์-สวัสดิวงศ์อยู่นี่แห่งหนึ่ง นอกจากนั้นยังมี แฮรโรว์ รักบี้ มอลบะระ วินเชสเตอร์ ชาเตอร์เฮาส เชลเตนำ เป็นต้น โรงเรียนพวกนี้มักไม่มีที่ว่าง ใครจะเข้าต้องลงชื่อไว้นาน ๆ ก่อนอายุถึงขีดชั้นมัธยมนอกจากจะผ่อนผันกันเป็นพิเศษ เช่นเป็นลูกของนักเรียนเก่า ฉะนั้นลูกคนอื่น ถ้าจะเข้าได้ต้องมีวุฒิดี เด็กไทยโดยมากไปเมื่ออายุเกินขีดที่เขาเต็มใจจะรับ (ระหว่าง ๑๒—๑๔ ปี) ทั้งมิได้ลงชื่อล่วงหน้าไว้นาน ๆ ย่อมขาดสิทธิ์ในการจองที่ ฉะนั้นจึงมีน้อยคนที่จะได้เข้าพับลิกสกูลชั้นดี ๆ เช่น ที่อีตันนี้ก็มีแต่หม่อมเจ้าวิบุลย์ฯ กับพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ เท่านั้น ที่แฮรโรว์มีมากหน่อย เพราะโรงเรียนนี้ติดต่อกับคนไทยมาก นอกนั้นก็มีแห่งละสองสามคนที่รักบี้ มอลบะระ เชลเตนำ ยังมีที่ไทยเข้าได้มากอีกสองหรือสามแห่ง เช่น เอานเดิล และมอลเวอน ซึ่งสงเคราะห์เข้าในชั้นดีเหมือนกัน

หม่อมเจ้าวิบุลย์ฯ เล่าเรียนอยู่ที่อีตันจนถึง พ.ศ. ๒๔๔๖ ระวางนั้นได้มีชื่อเสียงว่าเป็นนักมวยรุ่นเบา ส่วนการกีฬาอื่น ๆ ก็เข้าเล่นด้วยกับนักเรียนทั่ว ๆ ไปตามกฎเกณฑ์ คือฟุตบอลในฤดูหนาวและกรรเชียงเรือในฤดูร้อน (ได้ฝึกหัดยูยิตสูกับครูญี่ปุ่นมีความรู้สามารถนำวิชานี้มาสอนในเมืองไทยเป็นครั้งแรกได้ด้วย) ผู้แต่งประวัติตอนนี้ได้ร่วมเวลาเรียนที่มหาวิทยาลัย กับเพื่อนนักเรียนอีตันของหม่อมเจ้าวิบุลย์ฯ หลายคน สังเกตดูเขาชอบพอนิยมหม่อมเจ้าวิบุลย์ฯ เป็นอย่างดี เพราะเธอไว้วางองค์สมควรแก่ฐานะ เช่น ไม่ยกตนข่มท่าน ไม่เอาเปรียบเพื่อน เป็นต้น ในตอนท้ายแห่งขั้นที่อยู่โรงเรียนมัธยมนี้ ทางการได้ตกลงให้หม่อมเจ้าวิบุลย์ฯ เตรียมเข้ามหาวิทยาลัย ออกซฟอรด เพื่อเป็นหนทางเหมาะแก่การที่จะศึกษาวิชาทูตต่อไปข้างหน้า การตระเตรียมกินเวลาอยู่เพราะต้องเริ่มเรียนภาษาสันสกฤต มหาวิทยาลัยนี้เพ่งเล็งทางอักษรศาสตร์เป็นส่วนใหญ่ คนอังกฤษที่จะเข้าต้องมีความรู้ค่อนข้างสูงในภาษาโบราณสองภาษา คือละตินกับกรีก แต่มีข้อไขว่า ถ้าเป็นชาวเอเชียจักผ่อนผันให้สอบภาษาโบราณของบูรพทิศได้แทนกรีกหรือละตินแต่ละอย่าง ทั้งนี้ดูเหมือนจะเป็นด้วยเข้าใจว่าชาวตะวันออกก็คงเรียนภาษาโบราณอันเป็นรากเง่าของภาษาปัจจุบันของตน เช่นเดียวกันกับคนอังกฤษเรียนภาษาละตินและกรีก แต่คนไทยเราไม่เคยเรียนภาษาโบราณมาก่อน เวลาเข้าโรงเรียน

อังกฤษก็มักเลือกเข้าแผนกวิชาปัจจุบัน ซึ่งแม้จะต้องเรียนภาษาละตินก็ผ่อนผันไม่ต้องเรียนกรีก ฉะนั้นหากจะเข้าออกซฟอรดมักเป็นความลำบาก ที่จะต้องเริ่มเรียนกรีกหรือภาษาโบราณตะวันออกอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นใหม่ ทางการจึงตัดสินว่า ไหน ๆ จะต้องเริ่มใหม่ก็ให้เลือกเอาภาษาสันสกฤตซึ่งเป็นภาษาโบราณตะวันออกเสียเลยจะได้เป็นประโยชน์แก่ความรู้ในรากเง่าภาษาไทย แท้จริงที่อันนั้นทุกคนก็ต้องเรียนทั้งละตินทั้งกรีกอยู่แล้ว แต่สำหรับชั้นเข้ามหาวิทยาลัยนี้หม่อมเจ้าวิบุลย์ ฯ สมัครสอบสันสกฤตแทนกรีกดุจเพื่อนไทยคนอื่น ๆ ฉะนั้นในเวลาโรงเรียนหยุดจึงได้ไปอยู่ด้วยกันสามคนคือ หม่อมเจ้าวิบุลย์ ฯ หม่อมเจ้าทองเชื้อธรรมชาติกับตัวข้าพเจ้าหลายครั้ง เพื่อเรียนสันสกฤตสำหรับเข้าออกซฟอรด เป็นโอกาสให้ข้าพเจ้าได้รู้จักชอบพอกันอย่างสนิทสนมขึ้นกว่าแต่ก่อน ทั้งที่ข้าพเจ้ารู้จักกับเธอมาเกือบตลอดชีวิตแล้วฉะนั้น

ครั้นเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๗ หม่อมเจ้าวิบุลย์ ฯ กับคนไทยอีกสองคนที่ระบุชื่อมาแล้วก็ได้ไปเข้ามหาวิทยาลัยออกซฟอรดพร้อมกันแต่อยู่ต่างสำนักกัน หม่อมเจ้าวิบุลย์ ฯ อยู่ที่ยูนิเวอสิตีคอลเลจ ติดกันกับสำนักของข้าพเจ้า ได้ไปมาหาสู่กันทุกวันเท่ากับอยู่สำนักเดียวกัน นอกจากการเล่าเรียนเธอยังได้ซ้อมมวย

อีกบ้าง เธออยู่ในมหาวิทยาลัยออกซฟ่อรดจนศก ๒๔๕๐ ก็สอบได้กิริติปริญญาทางประวัติศาสตร์ในอันดับสาม แล้วจึงข้ามไปอยู่ปารีสเรียนในโรงเรียนการเมืองแผนกทูตอีกสองปี ก็สอบได้ประกาศนียบัตร ใน พ.ศ. ๒๔๕๒ และกลับเข้ามารับราชการในกรุงเทพ ฯ เป็นอันได้เล่าเรียนอยู่ในยุโรปถึง ๑๓ ปี

ชีวิตนักเรียนไทยส่วนมากในประเทศอังกฤษนั้น เวลาโรงเรียนเปิดก็อยู่โรงเรียน กิจการย่อมเป็นไปตามระเบียบดุจนักเรียนอังกฤษทั้งหลาย เขาเรียนเราก็เรียน เขาเล่นเราก็เล่น ถ้าหลบหลีกเรียนก็เสียโอกาส ขาดการสดับตรับฟัง บางทีก็ต้องโทษานุโทษแล้วแต่เหตุการณ์ ถ้าหลบหลีกเล่นก็ถูกโบย โดยเป็นการประพฤติผิดวินัย ทำให้เสื่อมเสียระเบียบแห่งหมู่คณะ ทั้งนี้ไม่แปลกประหลาดประการใด แต่พอถึงเวลาโรงเรียนหยุด เพื่อนฝูงต่างก็กลับบ้านช่องเป็นโอกาสแห่งความชื่นชมยินดีที่จะได้พบปะพี่น้องพ่อแม่ แต่นักเรียนไทยเราจะหาเวลาใดที่รู้สึกสลดใจสงสารตัวเอง และคิดถึงบ้านยิ่งขึ้นไปกว่าเวลาอันควรจะชื่นชมยินดีนี้ไม่มีได้ บางทีเพื่อนฝูงเขาก็ชวนไปอยู่บ้านเขา แต่โดยมากทางการมักจัดให้ไปอยู่ด้วยกันกับนักเรียนไทยอื่น ๆ ในบ้านคหบดีที่สถานทูตให้ผู้ดูแลนักเรียนเลือกเฟ้นแล้วนั้น การที่ไปอยู่ด้วยกันตามครอบครัวนี้เป็นเครื่องสมานน้ำใจให้พวกคนไทยเรารักกันทุกคน อนึ่งเมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ ยังทรงเป็นนักเรียน

อยู่นั้นได้ทรงพระปรารภกับอัครราชทูต (พระยาประสิทธิศัลการสอาด สิงหเสนี ซึ่งภายหลังเป็นพระยาสิงหเสนี) ว่า สมควรจะช่วยรวบรวมนักเรียนไทยเข้าสักปีละครั้ง เพื่อความวิสาสะทั่วไปและเพื่อจะได้มั่นคงอยู่ในความ ประนีประนอม ซึ่งกันและกัน ทั้งจะได้ช่วยมิให้ลืมภาษาไทยลืมเรื่องบ้านเกิดเมืองนอนของตนได้ จึงได้มีการประชุมนักเรียนทั่วไปปีละครั้ง ประมาณครั้งละ ๗ วัน ตั้งขึ้นเป็นสามัคคีสมาคมในพระอุปถัมภ์ในพระองค์ท่าน แต่ยังทรงดำรงตำแหน่งพระยุพราช หม่อมเจ้าวิบุลย์ ฯ ไปประชุมด้วยตั้งแต่แรกตั้งสมาคม ได้ช่วยเป็นกำลังในทางกิจหลายอย่างอยู่หลายปี ในที่สุดได้ถูกเลือกเป็นนายกสมาคมครั้งหนึ่ง ซึ่งเป็นเครื่องแสดงว่า เธอได้รับความนิยมนับถือของเพื่อนฝูงนักเรียนไทยด้วยกันเป็นอย่างดี จึงยกย่องให้เป็นนายกเช่นนี้

ครั้นเมื่อกลับเข้ามายังเมืองไทย หม่อมเจ้าวิบุลย์ ฯ แรกรับราชการในกอง ที่ปรึกษาราชการต่าง ประเทศ ใน กระ ทรวงการ ต่างประเทศในตำแหน่งผู้ช่วย แล้วเลื่อนขึ้นเป็นเลขานุการชั้น ๑ อันเป็นตำแหน่งเทียบชั้นหัวหน้ากรมในปัจจุบัน ได้ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นพระอุปัชฌาย์ จำพรรษาอยู่ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๖๗ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นอัครราชทูตประจำเดนมาร์ก สวีเดน นอรเว ตั้งสำนักงานอยู่ที่โคเปนเฮเกน

แล้วเป็นอัครราชทูตประจำประเทศเยอรมันใน พ.ศ. ๒๔๗๐ อีกตำแหน่งหนึ่ง จึงย้ายสำนักงานมาตั้งอยู่ที่กรุงเบอร์ลิน ในระหว่างที่เป็นอัครราชทูตอยู่นี้ได้ไปราชการ พิเศษหลายครั้ง ในการ ประชุมต่าง ๆ คือ.

แลกเปลี่ยนสัตยาบันทางเศรษฐกิจเฉพาะกาล ระหว่างไทยกับเยอรมันที่เบอรลิน (๒๔๖๗) เซ็นสัญญาทางพระราชไมตรีและค้าขายกับเดนมาร์กที่โคเปนเฮเกน (๒๔๖๗) เซ็นสัญญาทางพระราชไมตรีและค้าขายกับสวิเดนที่สตอกโฮล์ม (๒๔๖๗)

ไปประชุมเรื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ที่เยนีวา (๒๔๖๘) สมัชชาสันนิบาตชาติ ครั้งที่ ๖ ที่เยนีวา (๒๔๖๘)

เซ็นสัญญาทาง พระราชไมตรี และค้าขายกับ นอรเวที่ออสโล (๒๔๖๙) สมัชชาสันนิบาตชาติ ครั้งที่ ๗ ที่เยนีวา (๒๔๖๙)

ประชุม ระหว่างชาติ ว่าด้วย ทฤษฎี แห่งการ ปกครอง ที่ ปารีส (๒๔๗๐) ประชุมระหว่างชาติว่าด้วยมาตราชั่งตวงวัด ที่ปารีส (๒๔๗๐)

ประชุมระหว่างชาติว่าด้วยการปราบฝิ่นที่เยนีวา(๒๔๗๑) ไปช่วยงานรัชมังคลาภิเษกพระเจ้ากรุงสวิเดนที่สตอกโฮล์ม (๒๔๗๑) สมัชชาสันนิบาตชาติ ครั้งที่ ๙ ที่เยนีวา (๒๔๗๑)

เพียงเวลาที่รับราชการ ในสังกัด กระทรวงการ ต่าง ประเทศนี้ หม่อมเจ้าวิบุลย์ ฯ มียศเป็นมหาอำมาตย์ตรี รับพระราชทานเครื่อง

ราชอิสริยาภรณ์ตติย จุล จอม เกล้า สับ ราช สกุล แห่ง พระ เจ้า บรม วงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ กับเหรียญดุษฎีมาลา เข็ม ศิลปวิทยา (๒๔๕๒) แล้วเลื่อนขึ้นรับพระราชทานทุติยจุลจอม-เกล้าในศก ๒๔๖๔ กับได้พระราชทานทวิติยาภรณ์มงกุฎ(๒๔๖๕) ตริตาภรณ์ช้างเผือก (๒๔๖๑) เป็นต้น อนึ่ง ระหว่างที่เป็นทูต อยู่นั้น สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเดนมาร์กโปรดพระราชทานตรา ดาเนบอรก ชั้น ๑ สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินนอรเวโปรดพระราชทาน ตราเสนตโอลาฟชั้น ๑ และสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสวิเดนโปรด พระราชทานตราโปลารสตารชั้น ๑ แก่เธอด้วย

ครั้นถึง ๒๔๗๒ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้า ฯ โปรดให้ กลับเข้ามารับราชการเป็นผู้ช่วย ราชเลขาธิการ และราช เลขานุการ ฝ่ายต่างประเทศ เลขาธิการองคมนตรีสภา เลขานุการเสนาบดี สภาอีกสามตำแหน่ง กับได้เป็นเลขาธิการสภากาชาดด้วย

เพื่อให้ความแจ่มแจ้ง จะขออธิบายความเกี่ยวเนื่องด้วย ลักษณะแห่งตำแหน่งต่าง ๆ เหล่านี้โดยสังเขป ทุก ๆ ประเทศ ย่อมมีตำแหน่งราชเลขาธิการของพระราชาธิบดี หรือเลขาธิการ ของประธานาธิบดี ประเทศไทยในโบราณกาลก็มีตำแหน่งเช่นว่านี้ แต่เรียกว่าเจ้ากรมพระอาลักษณ์มีฐานะรองจากเสนาบดีลงมา มี บรรดาศักดิ์เป็นออกญาหรือออกพระศรีภูริปรีชา แต่ในสมัย ปัจจุบันประมุขของประเทศไม่สู้จะมีงานหนักนักด้วย กิจการไปตก

อยู่แก่นายกรัฐมนตรีเสียเป็นส่วนมาก ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ที่ ๖ ที่ ๗ ก่อนวันที่ ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕ นั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังต้องทรงงานหนักอยู่เพราะมิได้ตั้งตำแหน่งนายกรัฐมนตรีไว้จึงต้องทำหน้าที่นั้นเอง ข้าพเจ้ายังจำได้ว่า ครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ได้ทรงพระราชดำริจะตั้งเสนาบดีผู้มีอาวุโสและเชี่ยวชาญการงานเป็นอัครมหาเสนาบดี หรือที่เราเรียกกันทุกวันนี้ว่านายกรัฐมนตรี แต่เมื่อข้าพเจ้าได้เชิญกระแสพระราชปรารภไป ท่านเสนาบดีผู้นั้นทรงปฏิเสธยกเยี่ยงแห่งสหปาลีรัฐอเมริกา ซึ่งท่านประธานาธิบดีทำหน้าที่อัครมหาเสนาบดีเองดุจในประเทศเรานั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังได้ทรงตอบว่า สำหรับประธานาธิบดีอเมริกานั้นรับผิดชอบแบกภาระอยู่เพียงภายในเวลากำหนด ส่วนพระองค์เองไม่ทรงมีหวังจะผ่อนพ้นจากภาระอันใหญ่หลวงนี้ได้ จนกว่าจะเสด็จสวรรคตไป แต่แม้จะมีพระราชประสงค์จะใคร่ไม่หวงแหนภาระนั้น ก็มิได้เป็นการสำเร็จ เหตุฉะนั้นราชเลขาธิการของพระองค์จึงมีภาระหนักยิ่งกว่าราชเลขาธิการใด ๆ ในนานาประเทศในยุโรป จึงได้มีระเบียบแบ่งบันหน้าที่รอง ๆ ลงไปเป็นหลายประเภทฉะนี้

ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ในโบราณสมัย ตำแหน่งนี้เรียกว่าเจ้ากรมพระอาลักษณ์ (ตามกฎมนเทียรบาล) นายเดอะลาลูแบร์ ซึ่งเป็นราชทูตของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ กรุงฝรั่งเศสบรรยาย

ลักษณะแห่งการปกครอง ประเทศไทย ในสมัยพระนารายณ์ก็กล่าวความตรงกัน ในรัชกาลที่ ๕ กรุงรัตนโกสินทร์การงานในหน้าที่พระเจ้าแผ่นดินมากขึ้นเพราะได้เริ่มใช้วิธีกราบบังคมทูลข้อราชการด้วยหนังสือแทนที่จะกราบบังคมทูลด้วยวาจาดังแต่ก่อน จึงได้ทรงตั้งตำแหน่งราชเลขานุการขึ้นไว้อีกต่างหาก ต่อมาใน ร.ศ. ๑๑๑ เมื่อ ทรง เปลี่ยนแปลง ระเบียบราช การบ้านเมือง คราวใหญ่ ได้โปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งกระทรวงมุรธาธรขึ้น มีหัวหน้าเป็นเสนาบดีบังคับบัญชาการกรมพระอาลักษณ์ กรมราชเลขานุการ และงานแผนกรัฐมนตรีสภาซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้ ตั้ง ขึ้น ใหม่ เพื่อ จะฝึกฝนระเบียบการที่จะให้มีรัฐสภาต่อไปในภายหน้า มีกองรัฐมนตรีสภาขึ้นอีกส่วนหนึ่ง ผู้ที่ดำรงตำแหน่งราชเลขานุการนั้น เดิมทีพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นเทวะวงศ์วโรประการ (คือสมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์วโรประการ) แต่ต่อมาทรงย้ายไปว่าการกระทรวงการต่างประเทศ จึงโปรดเกล้า ฯ ตั้งพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ (ภายหลังเป็นกรมพระสมมตอมรพันธุ์) พระบิดาของหม่อมเจ้าวิบุลย์สวัสดิวงศ์ นี้ให้เป็นแทน ครั้นต่อมาการงานมากขึ้นโดยลำดับ จึงต้องทรงแบ่งงานออกอีก โดยให้มีราชเลขานุการฝ่ายต่างประเทศ (พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าโสณบัณฑิตย์ ซึ่งภายหลังเป็นกรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา) และอธิบดีกองฎีกา (พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าศรีสิทธิธงไชย

ภายหลังเป็นกรมขุนศิริธัชสังกาศ) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระองค์นั้นได้ทรงริเริ่มให้มีการประชุมเสนาบดีขึ้นด้วย สัปดาห์ละสองครั้ง และโปรดเกล้า ฯ ให้กรมพระสมมต ฯ ทรงปฏิบัติหน้าที่เลขานุการ แห่งสภาเสนาบดีนั้นด้วย อีกส่วนหนึ่ง เมื่อทรงตั้งองคมนตรีสภาขึ้น ก็ได้รวมหน้าที่เลขานุการของ องคมนตรีสภา เข้าไว้ในกรมนี้อีกด้วย ต่อมาโปรดให้ยุบกระทรวงมุรธาธรเพื่อตัดทอนรายจ่าย แต่เพราะงานทางราชเลขานุการยังมากอยู่ดุจเดิม ทั้งเป็นงานสำคัญอัน จะหาบุคคล ผู้สมควรจะไว้วาง พระราชหฤทัย ได้ยาก จึง โปรดให้ยก ตำแหน่ง ราช เลขานุการ ขึ้น เทียบ ฐานะ เสมอ ด้วย เสนาบดีผู้หนึ่ง ครั้นถึงรัชกาลที่ ๖ กรมพระสมมต ฯ ทรงพระชรา และ เริ่ม ประชวรเสาะแสะจึง กราบถวาย บังคม ลา ออก จาก หน้าที่ราชการประจำ แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระอาลัย โปรดให้ทรงเป็นเสนาบดีที่ปรึกษาทำนอง อย่างที่เรียก กันใน นานาประเทศว่า Ministre Sans Portefeuille ฉะนั้น ทรงเลื่อนกรมหลวงปราจิณกิตติบดีราชเลขานุการฝ่ายต่างประเทศ ขึ้นเป็นราชเลขา-นุการ ต่อมาจนพระองค์ท่านสิ้นพระชนม์ลง ก็โปรดให้พระยาจักรปาณี (ลออ ไกรฤกษ์ ภายหลังเป็นเจ้าพระยามหิธร) แทน และให้เปลี่ยนชื่อตำแหน่งเป็นราชเลขาธิการ เพื่อให้สมกับฐานะที่เทียบเสมอด้วย เสนาบดี ใน พ.ศ. ๒๔๗๕ เปลี่ยนเรียกราชเลขาธิการว่าเสนาบดีกระทรวงมุรธาธรใหม่ แต่ต่อมาอีกไม่ช้า

เกิดการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองบ้านเมือง พระราชภาระส่วนใหญ่ตกไปเป็นหน้าที่นายกรัฐมนตรี งานที่เหลืออยู่มีลักษณะคล้าย งาน ของ ราช เลขานุการ ใน นานา ประเทศ จึงกลับเรียกตำแหน่งนี้ว่า ราชเลขานุการ แต่มีคำข้างท้ายด้วยว่าในพระองค์ มีฐานะเพียงชั้นอธิบดี

เมื่อได้บรรยายอนสนธิ ของหน้าที่เหล่านี้ แล้วจะได้พยายามบรรยายลักษณะต่อไปพอให้ผู้อ่านหลับตาเห็นได้บ้าง เล็กน้อยตามรูปการที่เป็นมาเวลาที่งานของกรมราชเลขาธิการขยายตัวใหญ่ที่สุดเห็นจะเป็นในตอนรัชกาลที่ ๖ และต้นรัชกาลที่ ๗ เพราะฉะนั้นจะถือเอาระยะนี้เป็นเกณฑ์แห่งการบรรยายดังต่อไปนี้

ถัด จาก ราชเลขาธิการ ซึ่งเทียบ เสมอ ด้วย เสนาบดี ลง มา มีหัวหน้างานเทียบชั้นอธิบดีคือ (๑) ผู้ช่วยราชเลขาธิการ เทียบเป็นปลัดทูลฉลอง หรือที่เรียกในบัดนี้ว่าปลัดกระทรวง นอกจากหน้าที่ปกติของปลัดกระทรวงแล้ว ผู้ช่วยยังมีหน้าที่ควบคุมงานทั่วไปในทางกิจราชการที่ผ่านเข้ามาในกรมนี้ เว้นแต่ที่มีหัวหน้าควบคุมโดยเฉพาะต่างหากแล้วเท่านั้น งานที่ผ่านเข้ามานั้น อาทิ เช่น งานที่กฎหมายหรือราชประเพณีบังคับให้ต้องถึงพระเจ้าแผ่นดิน เช่นการตั้งหลักนโยบายในราชการทุกกระทรวง การสั่งจ่ายเงิน การตั้งหรือเปลี่ยนแปลงงบประมาณเงินแผ่นดิน การจำหน่ายเนื้อที่ของแผ่นดินให้บุคคลทำประโยชน์ เช่น ผูกขาด

ทำป่าไม้ทำเหมืองแร่หรือแม้แต่ทำการตรวจค้นหาแร่ การอุทิศเนื้อที่ให้เป็นสาธารณประโยชน์ เช่น อุทิศเป็นเขตวิสุงคามสีมาเพื่อกิจทางศาสนา การแต่งตั้งบุคคลเข้ารับตำแหน่งชั้นสูงทุกกระทรวงทบวงการ การออกกฎหมาย กฎเสนาบดี (เดี๋ยวนี้เรียกกฎกระทรวง) ทั้งนี้ยกขึ้นกล่าวแต่เฉพาะงานที่เป็นปกติไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงงานจร เช่นอำนาจที่จะประกาศทำสงครามเป็นต้น (๒) ราชเลขานุการฝ่ายต่างประเทศ มีหน้าที่ราชการเกี่ยวด้วยเอกสารทั้งปวงที่เป็นภาษาต่างประเทศ และบรรดาราชการทั้งปวงของกระทรวงต่างประเทศ เช่น การเจรจารัฐประศาสนโนบาย การทำสัญญาระหว่างนานาประเทศ หรือระหว่างเรากับประเทศใดประเทศหนึ่งโดยเฉพาะ อีกทั้งงานร่างเขียนพระราชสาส์นที่มีไปมากับประมุขของนานาประเทศทั้งที่เป็นราชการแผ่นดินทั้งที่เป็นราชการส่วนพระองค์ พระราชานุมัติบัตรให้กงสุลต่างประเทศเข้าประจำหน้าที่ได้ในเมืองไทย พระราชสัตยาบัน รับรอง สัญญา ที่รัฐบาล ได้ทำ ขึ้นกับต่างประเทศ เป็นต้น (๓) ราชเลขานุการแผนกกฤษฎีกา มีหน้าที่พิจารณาบรรดาคำร้องทั้งปวงซึ่งราษฎรทูลเกล้าฯ ถวาย เพราะตามราชประเพณีไทยนั้น ใช่แต่ราษฎร ทุกคน มีสิทธิ จะร้องทุกข์ โดยตรงต่อ พระเจ้าแผ่นดิน ฉันลูกกับพ่อเท่านั้น หากมากคนใช้สิทธิอันนั้นจริง ๆ มากกว่าราษฎร ใน นานา ประเทศ นอก จาก นั้น ยัง มี หน้าที่ พิจารณา

แง่กฎหมายของบรรดาราชการทั้งปวงซึ่งพระเจ้าแผ่นดินต้องทรงในหน้าที่อัครตุลาการแห่งประเทศ เช่นตรวจคำพิพากษาชั้นสูง เช่นพิพากษาให้ประหารชีวิตหรือจองจำตลอดชีวิต โดยเฉพาะการงานของศาลฎีกาซึ่งถือว่าเป็นศาลของพระเจ้าแผ่นดินโดยทฤษฎี (๔) ราชการแผนกอาลักษณ์ในเวลาที่ไม่ได้ตั้งกระทรวงมุรธาธรไว้ต่างหาก การงานแผนกนี้มารวมขึ้นอยู่ในกรมราชเลขาธิการเหมือนกัน เช่นในตอนต้นรัชกาลที่ ๗ มีธรรมเนียมอธิบดีรับผิดชอบลักษณะงานก็เป็นไปในทำนองทะเบียนและการพระราชทานยศบรรดาศักดิ์และเครื่องราชอิสริยาภรณ์ รักษาพระราชลัญจกร รักษาแบบแผนราชประเพณีบางอย่างที่เกี่ยวกับงานต่าง ๆ ดังได้ระบุมานี้ (๕) งานของเสนาบดีสภา คือการบันทึกรายงานการประชุมเสนาบดี ตลอดจนการนัดหมายการประชุมและติดต่อกับท่านเสนาบดีทั้งปวง ความจริงงานแผนกนี้ไม่มากเหลือล้น แต่สำคัญอยู่ที่ต้องเป็นบุคคลที่จะทรงไว้วางพระราชหฤทัย ให้สงวนความลับและเข้าใจในความลึกซึ้งหนักเบาแห่งการงานนั้นได้โดยแท้เท่านั้น (๖ และ ๗) งานในหน้าที่รัฐมนตรีสภาและองคมนตรีสภานั้น มาในตอนนี้เบาบางลงไปกว่าในรัชกาลที่ ๕ มาก เพราะการประชุมมิได้มีเสมอไป

หม่อมเจ้าวิบุลย์สวัสดิวงศ์ ทรงดำรงตำแหน่งข้างบนนี้ถึงสี่ตำแหน่งพร้อมกัน ย่อมแสดงให้เห็นว่า เป็นผู้ที่พระเจ้าอยู่หัว

ไว้วางพระราชหฤทัยเป็นอย่างแน่แท้ ไม่จำต้องกล่าวว่าในส่วนผลประโยชน์ก็ได้รับพระราชทานเงินเดือนชั้นอธิบดีแต่ตำแหน่งเดียว หาได้มีเบี้ยประชุมหรือรายได้อื่นใดนอกเหนือไปกว่านั้นอีกไม่

— หม่อมเจ้าวิบุลย์ ฯ ได้สนองพระเดชพระคุณเป็นที่พอพระราชหฤทัย ได้โดยเสด็จไปในที่ต่าง ๆ ทั้งในประเทศและนอกประเทศ เมื่อคราวเสด็จประพาสอินโดจีนได้เขียนรายงานเสด็จพระราชดำเนิน เป็นหนังสือละเอียดน่าอ่าน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โปรดให้พิมพ์ขึ้นพระราชทานแจกในงานเฉลิมพระชนมพรรษาศก ๒๔๗๓ เป็นหนังสือที่อ่านได้เพลิดเพลินกว่ารายงานเสด็จประพาสโดยปกติ ได้ทรงยกย่องความดีความชอบมาโดยลำดับกาล โดยพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์เลื่อนขึ้นอีกเป็นประถมาภรณ์มงกุฎ ทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ ทวีติยาภรณ์ช้างเผือก และพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ ป.ป.ร. ชั้น ๓ แล้วได้โปรดเกล้า ฯ ให้หม่อมเจ้าวิบุลย์ ฯ เป็นกรรมการองคมนตรีด้วยอีกตำแหน่งหนึ่ง เมื่อเปลี่ยนการปกครองยกกรมราชเลขาธิการไปเป็นกรมเลขาธิการรัฐมนตรีแล้ว หม่อมเจ้าวิบุลย์ ฯ ก็ได้เป็นราชเลขานุการในพระองค์ต่อมาจนพ้นจากหน้าที่ราชการ เป็นอันว่า พระโอรสกรมพระสมมต ฯ สองพระองค์ เริ่มต้นด้วยเข้ารับราชการในที่อื่น แต่ภายหลังได้มาสังกัดอยู่ในสำนักที่พระบิดาได้สนองพระเดชพระคุณจนทรงมีชื่อเสียงมากในสำนักนั้น หาก

พระบิดาได้มีพระชนม์อยู่จนได้ทรงทราบว่า พระโอรสทั้งสองได้มาสังกัดอยู่ในกรมราชเลขาธิการ และโดยเฉพาะหม่อมเจ้าวิบุลย์ฯ ได้รับตำแหน่งสูงในกรมนั้นถึงปานฉะนี้ ก็คงจะทรงพระโสมนัสหาน้อยไม่

ฯลฯ ฯลฯ ฯลฯ

กิจการทางส่วนองค์นั้น เมื่อศก ๒๔๕๓ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จัดการสมรสระหว่างหม่อมเจ้าวิบุลย์ฯ กับหม่อมเกอ บุตรีพระยาปฏิพัทธภูบาล (คอยู่เหล ณ ระนอง) โดยพระราชทานพระราชูปถัมภ์โดยตลอด

หม่อมเจ้าวิบุลย์สวัสดิวงศ์ ทรงมีโอรสธิดากับหม่อมเกอสวัสดิกุล ณ อยุธยา คือ

หม่อมราชวงศ์หญิงอัญชนี

หม่อมราชวงศ์ชายดุษฎีวิบูลย์ (ถึงแก่กรรม)

หม่อมราชวงศ์หญิงกุลประโมทย์ สมรสกับหม่อมเจ้าขจรจิระพันธ์ จิระประวัติ

หม่อมราชวงศ์ชายโสตถินันทน์

หม่อมเจ้าวิบุลย์สวัสดิวงศ์ มีน้ำพระทัยและมีพระจริยาวัตรอันงามสมเป็นครู นอกเวลาราชการท่านยังอุตส่าห์ทรงสละเวลามาช่วยสอนวิชามวยฝรั่งแก่นักเรียนครูพลศึกษาที่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยด้วยพระองค์เองอยู่หลายปี ถึงได้แต่งตำราขึ้น นับว่าวิชาพลศึกษาของกระทรวง

ศึกษาธิการได้เพิ่มวิชามวยฝรั่งขึ้นอีกวิชาหนึ่ง ซึ่งแต่ก่อนเรียนกันไม่เป็นล่ำเป็นสันนัก มีการสอนวิชายิมนาสติก มวยไทย กระบี่กระบอง พื้นตาย และยูโด (ยูยิตสู) เป็นต้น ท่านได้ทรงแต่งตำราวิชามวยฝรั่งขึ้น เพื่อวางหลักมาตรฐานของวิชานี้ให้เป็นระเบียบ ในเวลาเย็นมักมาประทับอยู่ท่ามกลางหมู่นักเรียนพลศึกษา ไม่มีการถือพระองค์เลย ทรงสอนแนะนำวิชานี้ด้วยความสนพระทัย บางครั้งทรงเป็นคู่ซ้อมให้แก่นักเรียนด้วย มีอยู่คราวหนึ่งมีการสอนวิชามวยฝรั่งที่สามัคยาจารย์สมาคม หม่อมเจ้าวิบูลย์สวัสดิวงศ์ประทับเป็นกรรมการตัดสินอยู่ด้วย ในการสอนนักเรียนต่างจะต้องมีคู่ต่อสู้ของตน วันนั้นนายตุ้ย โพทะยะ จะต้องชกกับนักเรียนครูพลศึกษาคนหนึ่ง ยังเอิญคู่ต่อสู้ป่วยไม่ได้มา แต่จะให้นายตุ้ย โพทะยะผ่านไปโดยไม่ได้ต่อยก็เป็นการผิดระเบียบ ท่านจึงทรงเป็นคู่ต่อสู้เสียเอง นายตุ้ย โพทะยะ ต่อยจริง ๆ ต่อยอย่างสุดฝีมือ เพราะเป็นการสอบยังเอิญต่อยไปโดนพระพักตร์ท่าน ท่านทรงพระสรวลชมเชยว่าต่อยได้ดี ยรรดาสานุศิษย์ทั้งหลายเคารพนับถือพระองค์ทานว่าเป็นพระอาจารย์ พระนามของหม่อมเจ้าวิบูลย์สวัสดิวงศ์ยังแพร่หลายอยู่ในวงการพลศึกษาจนตราบเท่าทุกวันนี้ นอกจากกีฬามวย ยังสนพระทัยในกีฬาอีกประเภทหนึ่ง คือ กีฬาเบ็ด ได้เคยเขียนบทความภาษาอังกฤษว่าด้วยการตกเบ็ดอย่างวิธีฝรั่ง Notes on Rod-Fishing in Bangkok ลงในวารสารแห่งสมาคมธรรมชาติวรรณา (ภายหลังรวมกับสยามสมาคม) ในเล่ม ๖ ภาค ๒ ค.ศ. ๑๙๒๓ ด้วย

หม่อมเจ้าวิบุลย์ สวัสดิวงศ์ ได้ฝากผีพระหัตถ์ไว้ในวงการศึกษาอีกอย่างหนึ่ง คือได้ทรงวาดรูปตามท้องเรื่องในหนังสือนิทานสุภาษิต อันเป็นแบบเรียนของกระทรวงศึกษาธิการ ที่ได้ประกาศใช้ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๒ และยังคงใช้อยู่ในปัจจุบันนี้.

หม่อมเจ้าวิบุลย์สวัสดิวงศ์ ประชวรกระเสาะกระแสะมาหลายเดือน ในที่สุดถึงชีพิตักษัยลง เมื่อวันที่ ๒๓ พฤศจิกายน ๒๔๘๓ ณ เกาะบีนัง พระราชทานเพลิง ณ วัดมกุฎกษัตริยาราม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๕.

ม.ร.ว. สุมนชาติ สวัสดิกุล

พระสันธิวิทยาพัฒน์

(ไล่เฮียง สิริสิงห)

พ.ศ. ๒๔๓๓—๒๕๐๐

พระสันธิวิทยาพัฒน์ (ไล่เฮียง สิริสิงห) เกิดเมื่อวันที่ ๒๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๓ ที่บ้านในตรอกกงษ์ลัง อำเภอจักรวรรดิ พระนคร เป็นบุตรนายเฮงและนางหอม สิริสิงห

ความรู้เดิมก่อนเข้ารับราชการ สอบไล่ได้ประโยคมัธยมภาษาไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ ต่อมาสอบไล่ได้ประโยคมัธยมภาษาอังกฤษใน พ.ศ. ๒๔๕๑ จึงได้ออกเข้ารับราชการเป็นครูฝึกหัด (นักเรียนสอน) ณ โรงเรียนวัดเทพศิรินทร์ ในปีเดียวกันนั้นได้ย้ายไปสอนโรงเรียนราช-วิทยาลัยจนถึง พ.ศ. ๒๔๕๓ จึงได้รับทุนของกระทรวงธรรมการไป ศึกษาวิชาครู ณ ประเทศอังกฤษ ได้เข้าเรียนที่โรงเรียนเอานเดิล เป็นแห่งแรก ต่อมาได้เข้าศึกษา ณ มหาวิทยาลัยบริสตอล เป็นเวลา ๔ ปี สอบไล่ได้ประกาศนียบัตรครู (Teac hing Diploma) ของมหาวิทยาลัยแห่งนั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ ครั้นสำเร็จการศึกษาแล้ว จึงได้เดินทางกลับเมืองไทยในปีเดียวกัน และได้เข้ารับราชการอีกครั้งหนึ่งในตำแหน่งอาจารย์โรงเรียนวัดเบญจมบพิตร ได้เลื่อนขึ้นเป็นอาจารย์ใหญ่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๖๕

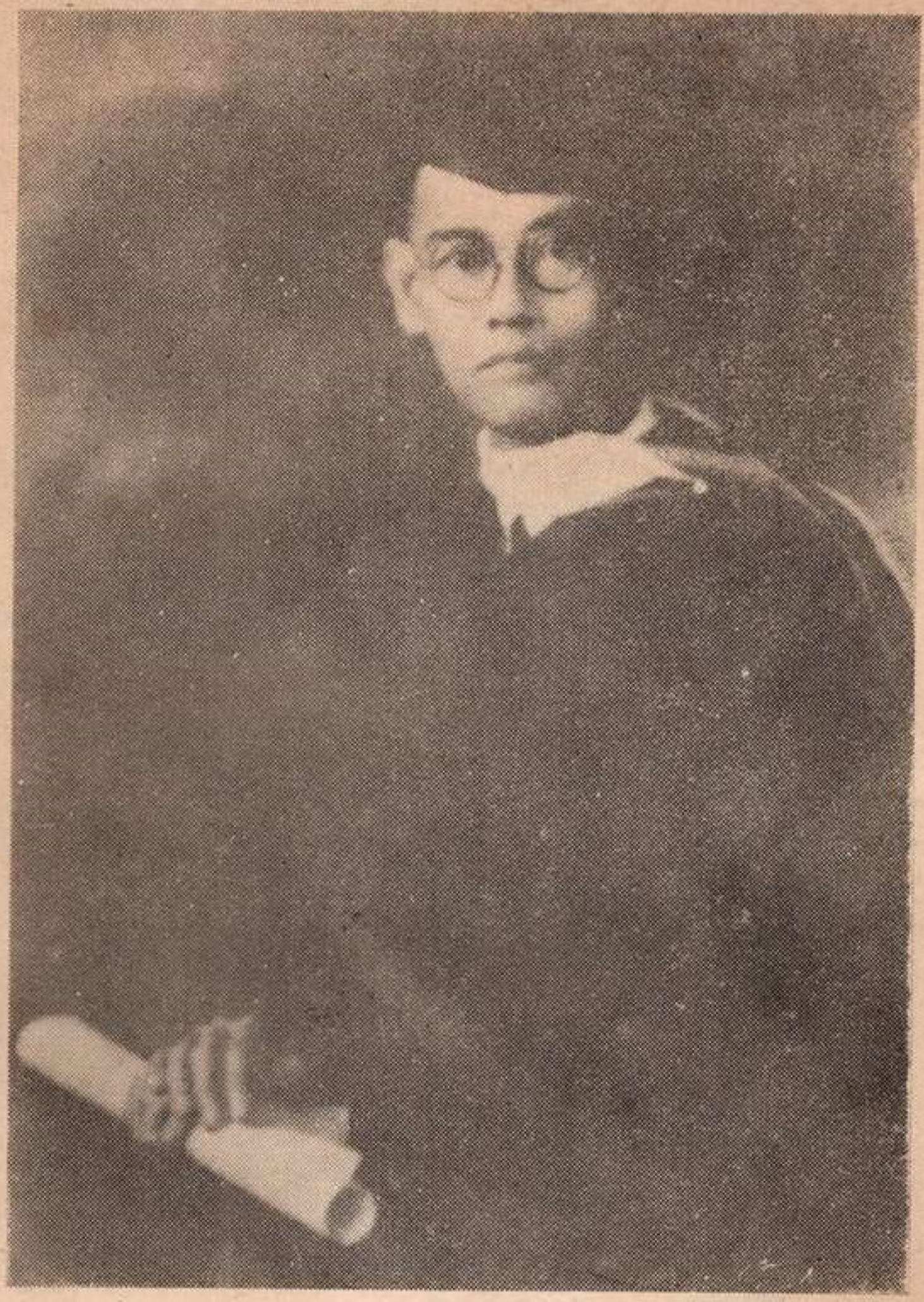

พระสันธิวิทยาพัฒน์ (ไล่เฮี่ยง สิริสิงห)

พระสันธิวิทยาพัฒน์ ได้ออกไป รับราชการ เป็นผู้ดูแล นักเรียนไทย ในสหรัฐอเมริกาแทนพระยาเมธาธิบดี (สาตร สุทธิเสถียร) เนื่องจากเป็นผู้ที่ใฝ่ใจรักวิชาค้นคว้าหาความรู้ใส่ตัวอยู่เสมอ จึงได้ศึกษาหาความรู้เพิ่มเติมจนสามารถทำปริญญา A.B. แห่งมหาวิทยาลัยยอร์ค วอชิงตัน ณ กรุงวอชิงตัน ได้ใน พ.ศ. ๒๔๖๘ รุ่งขึ้นอีกปีหนึ่งได้ย้ายไปเป็นผู้ดูแลนักเรียนไทย ประจำประเทศอังกฤษ ใน พ.ศ. ๒๔๖๙ พระสันธิวิทยาพัฒน์ย้ายกลับเข้ามาเป็นพนักงานสอยู่ กองวิชาการ กรมศึกษาธิการ และเป็นอาจารย์สอนวิชาพิเศษสอนวิชาครู ณ โรงเรียนฝึกหัดครูวัดบวรนิเวศ พ.ศ. ๒๔๗๑ ย้ายไปเป็นอาจารย์โรงเรียนวัดปทุมคงคา และเป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนวัดเทพศิรินทร์ใน พ.ศ. ๒๔๗๓ นับว่าเป็นคนไทยคนแรกที่ได้เป็นอาจารย์ใหญ่สืบต่อจากชาวตะวันตก ขณะนั้นมีแต่ชาวตะวันตกทั้งนั้นที่เป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนใหญ่ ๆ อันเป็นโรงเรียนชั้นหนึ่งในจังหวัดพระนคร ฉะนั้นเมื่อมีอาจารย์ชาวไทยเข้าไปดำรงตำแหน่งอาจารย์ใหญ่โรงเรียนชั้นที่ ๑ เช่นนั้น ทำให้คนทั่วไปพากันเข้าใจว่าชาวตะวันตกเท่านั้นจะปกครองโรงเรียนใหญ่ได้เรียบร้อย เกรงว่าจะทำให้การปกครองและการสอนดำเนินไปได้ไม่ดี แต่ก็ปรากฏว่าพระสันธิวิทยาพัฒน์สามารถปกครองและสอนได้ผลดีดังที่ปรากฏมาแล้ว ทั้งนี้เพราะพระสันธิวิทยาพัฒน์เป็นคนเปิดเผยเข้ากับครูได้ทุกคน ท่านพยายามสอนนักเรียนมากชั้น มากห้องเท่าที่จะทำได้เพื่อจะเข้าใจนักเรียนได้มากที่สุด จึงทำให้กิจการของโรงเรียนดำเนินไปได้อย่างเรียบร้อย ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๗๙ พระสันธิวิทยาพัฒน์ย้ายไปเป็นผู้ช่วยอธิบดีกรมศึกษาธิการ และได้เป็นผู้รักษาการอธิบดี

กรมศึกษาธิการระหว่างที่อธิบดีไปราชการต่างประเทศ ใน พ.ศ. ๒๔๘๐ ได้กราบถวายบังคมลาออกจากราชการเพื่อรับพระราชทานบำนาญเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ ก่อนกราบถวายบังคมลาออกจากราชการ พระสันธิวิทยาพัฒน์ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตริตาภรณ์มงกุฎไทย

ราชการพิเศษของพระสันธิวิทยาพัฒน์ส่วนมาก ได้แก่งานของกระทรวงศึกษาธิการทั้งสิ้น เช่น เป็นกรรมการและผู้ตัดสินการแข่งขันฟุตบอลของกระทรวงศึกษาธิการ เป็นกรรมการจัดงานกาชาด เป็นผู้ตรวจการลูกเสือกรุงเทพ ฯ เคยแสดงปาฐกถาที่สามัคยาจารยสมาคมหลายครั้ง ในชีวิตของท่าน จะกล่าวว่า “เป็นครูจนตาย” ก็เห็นจะไม่ผิด ท่านชอบสอน อยากสอน และไม่รังเกียจที่จะสอนแทนเพื่อนครูซึ่งมาสอนไม่ได้ การสอนทำให้ท่านพอใจและสุขใจ ฉะนั้นเมื่อพระสันธิวิทยาพัฒน์กราบถวายบังคมลาออกรับพระราชทานบำนาญแล้ว จึงสมัครเป็นอาจารย์สอนประจำอยู่ ณ โรงเรียนศิริศาสตร์ และเป็นอาจารย์พิเศษสอนโรงเรียนวชิราวุธวิทยาลัย รวมเวลาที่พระสันธิวิทยาพัฒน์ใช้ชีวิตเพื่อการสอนถึง ๔๘ ปี มีเวลาพักการสอน เพราะป่วยก่อนถึงแก่กรรมเพียง ๑๘ วันเท่านั้น

พระสันธิวิทยาพัฒน์ ได้เขียนเรื่องและแต่งตำราไว้หลายเล่ม ส่วนใหญ่เป็นเรื่องที่เขียนขึ้นจากเหตุที่ท่านได้ไปสอน ไปตรวจพบความลำบากที่ครูและนักเรียนต้องเผชิญอยู่ เช่นวิธีสอนภูมิ-ประวัติศาสตร์ สำนวนสนทนาภาษาอังกฤษ สตอคและแชร์ เลขคณิต และเรขาคณิต เป็นต้น

เฉพาะวิชาเรขาคณิต เป็นวิชาที่ท่านถนัดมากที่สุด ตำราของท่านเป็นที่นิยมใช้กันแพร่หลายมาจนทุกวันนี้

ในขณะที่พระสันธิวิทยาพัฒน์ดำรงตำแหน่งหน้าที่ราชการอยู่นั้น มีผู้ชมเชยกันมากว่าเป็นครูที่สอนดีเป็นพิเศษ โดยเฉพาะสำเนียงการพูดภาษาอังกฤษ ถ้าเอาฉากบังไม่เห็นตัวผู้พูด จะได้ยินสำเนียงเหมือนชาวอังกฤษพูดทีเดียว ซึ่งในสมัยนั้นหาตัวได้ยาก

ในด้านศาสนกิจ พระสันธิวิทยาพัฒน์ก็ได้ปฏิบัติการเยี่ยงพุทธมามกะที่ดีทั้งหลาย ได้อุปสมบทเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ ณ วัดเบญจมบพิตร พระธรรมวโรดมเป็นอุปัชฌาย์ และได้เข้าสอบความรู้ธรรมวินัยในที่ประชุมกรรมการแห่งสำนักวัดเบญจมบพิตร สอบไล่ได้บริบูรณ์ตามหลักสูตรแห่งองค์นักธรรมชั้นตรี และสอบได้ชั้นเอกด้วย

นอกจากนี้แล้ว ที่บ้านของท่านทุกวันธรรมสวนะ ก็ได้อาราธนาพระสงฆ์มาแสดงพระธรรมเทศนา และเกณฑ์ให้บรรดาลูกหลานมาฟังเทศน์เป็นประจำทุกวันธรรมสวนะมิได้ขาดเลย ตลอดเวลาเกือบ ๓๐ ปี ทั้งยังได้ทำบุญตักบาตรอยู่เป็นนิจศีลเสียด้วย จัดว่าเป็นบุคคลตัวอย่างที่ค่อนข้างหายากได้ผู้หนึ่ง

พระสันธิวิทยาพัฒน์เป็นผู้มีความซื่อสัตย์สุจริต นิสัยตรงไปตรงมา กตัญญู รักพี่รักน้อง เพื่อนฝูง ลูกหลาน ตลอดจนบริวารทั่วไป ไม่ว่าผู้ใดที่เดือดร้อน หรือได้รับความอยุติธรรมใด ๆ ก็ตาม เมื่อย่ายหน้ามาหาท่านแล้ว เรื่องปฏิเสธและไม่ให้ความช่วยเหลือเป็นอันไม่มี แต่ในขณะ

เดียวกัน หากผู้ใดทำผิด เมื่อท่านเห็นว่าผิดแล้ว ก็เป็นอันไม่งดหรือละเว้นที่จะลงโทษเพื่อให้หลาบจำเสียได้เป็นอันขาดดังเช่นครั้งหนึ่ง ขณะที่เป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนวัดเบญจมบพิตร โรงเรียนได้จัดให้มีงานรื่นเริงเป็นการภายในระหว่างศิษย์กับครู นักเรียนผู้หนึ่งมีนามว่า "ฮ้อ" บังอาจซุกซ่อนเหล้ามาดื่มในงานนี้ ด้วยความมึนเมาได้ชักเอาครูคนหนึ่งและยังยื่นขึ้นไปบนหลังคากุฏิพระ ถอดกระเบื้องปากระบะพระสงฆ์ข้างล่างซึ่งวากลาวตกเตือนด้วยความหวังดีอีกด้วย เมื่อพระสนธวทยาพัฒนทราย เรืองก็เคือง "ฮ้อ" มาก จึงให้จับ "ฮ้อ" มาโบยเพื่อเป็นการสั่งสอนและเป็นตัวอย่าง คงเป็นด้วย "ฮ้อ" มึนเมาเป็นทุนอยู่แล้วจึงมีอาการฟุบเป็นลมไป ครั้งกระนั้นก็เลยมีเสียงโจษขานกันต่าง ๆ นานา หาว่าอาจารย์ใหญ่ทารุณ และลงโทษนักเรียนเกินกว่าเหตุ จนกระทั่งความนี้คงจะทราบถึงพระกรรณของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งในครั้งกระนั้นพระองค์ท่านทรงออก หนังสือวารสาร ฉบับหนึ่ง ทรงขนานนามว่า "ดุสิตสมิต" จึงพระราชทานภาพล้อพระหัตถ์เป็นครูเปรียนลูกศิษย์และภายใต้ภาพมีคำว่า "ฮ้อ—ไม่ดี" ไว้ด้วย อันเป็นการทรงพระมหากรุณาธิคุณแก่อาจารย์ใหญ่อย่างล้นพ้น

ครั้งนั้นมีคนคิดไปในแง่ร้ายก็มี ในแง่ดีก็มาก แต่เพื่อให้ผู้อ่านวินิจฉัยเองว่า เหตุการณ์ควรจะเป็นไปในแง่ใด จึงใคร่ขอนำถ้อยคำของหนังสือพิมพ์จีนโนสยามวารศัพท์ ซึ่งเป็นหนังสือพิมพ์ทมชอเสียงฉบับหนึ่งมาลงไว้ บรรณาธิการในสมัยนั้น คือ นายเซียวฮุดเส็ง สุภูเรือง ข้อความเท่าที่ผู้เขียนจำได้ มีดังนี้

ได้ยินข่าวเขาโจษกันสนั่นหู ถึงเรื่องครูศิลูกศิษย์ผิดวิสัย
หาว่าครูแกล้งเฆี่ยนเจียนบรรลัย แล้วไม่ให้หยูกยาทาให้คลาย
เรื่องเฆี่ยนจริงผมนงไม่มีเสียง แต่ขอเถียงขอแก้ให้แผลหาย
เพราะบางเสียงลือเล่าว่าเขาตาย พากันหน่ายแหนงในครูผู้มีคุณ
แท้จริงเจ้านักเรียนเพียรซ้ำสาม ตะกละกรามซ่อนเหล้ากินเมาฉุน
แล้วไปชกเอาครูผู้การุญ คุณหลวง (๑) หมุนหาได้ไม้เรียวตี

.....

ฯ ล ฯ

ผู้เขียนจำความได้เพียงเท่านี้เอง อันนิสัยซึ่งเป็นธาตุแท้ของพระสันธิวิทยาพัฒน์นั้น ชอบสร้างคนให้เป็นคน ไม่ชอบทำลายคนให้เสีย ดังนั้นไม่ใช่ดีแต่เฆี่ยนคนอื่นเท่านั้น แม้แต่น้องชายของท่านเอง (คือผู้เขียน) ครั้งหนึ่งก็เคยโดนท่านล่ามผูกติดกับเสา และเฆี่ยนจนเขียวไปหมดทั้งตัวเพราะโกรธมากที่ไม่เชื่อฟังท่าน เรื่องมีอย่างว่า ขณะนั้นผู้เขียนกำลังเรียนชั้นมัธยมปีที่ ๘ และใกล้จะสอบไล่แล้ว รักผู้หญิง หนีไปกับเพื่อน ท่านเรียกมาห้ามปรามโดยดีก็ไม่ฟัง ยังบังอาจหนีอีก จึงจัดการดังกล่าวแล้ว แต่ข้อที่น่ารักที่สุดของท่านก็คือ เมื่อตสั่งสอนแล้ว พอตกกลางคืนยังลอบมาหาน้องแล้วให้แก้มัด และสารพาว่าที่ทำไปนั้นเพราะรักดอก ผู้เขียนจึงเป็นคนมาได้จนทุกวันนี้

---

(๑) ในขณะนั้นมีบรรดาศักดิ์เป็น หลวงสันธิวิทยาพัฒน์

พระสันธิวิทยาพัฒน์ ได้สมรสกับนางกิมเฮง สิริสิงห มีบุตรธิดาที่ยังมีชีวิตอยู่ ๔ คน และบุตรธิดาอันเกิดด้วยภรรยาอื่นอีก ๑๙ คน

พระสันธิวิทยาพัฒน์ ถึงแก่กรรมด้วยโรคมะเร็งในปอด เมื่อวันที่ ๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๐ ณ บ้านเลขที่ ๘๓๙ ตรอกวานิช ตำบลตลาดน้อย อำเภอสัมพันธวงศ์ จังหวัดพระนคร ท่ามกลางความเศร้าสลดของญาติมิตร บุตรหลานซึ่งมาร่วมชุมนุมพร้อมหน้ากันในวาระสุดท้ายของท่าน อันเป็นวันสุดแสนวิปโยคของตระกูล "สิริสิงห".

หลวงศรีภาษะเวทิน

ขุนสุนทรภาษิต

(ถนอม เกยานนท์)

พ.ศ. ๒๔๓๔—๒๔๕๔

รองอำมาตย์เอก ขุนสุนทรภาษิต เกิดเมื่อปีเถาะ วันเสาร์ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๒ ตรงกับวันที่ ๑๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๔ ณ หมู่บ้านชาวประมง ตำบลท้ายบ้าน จังหวัดสมุทรปราการ เป็นบุตรชายคนสุดท้องของนายเต็งจิ๋น และ นางจูหลิ ขุนสุนทรภาษิตเติบโตในท่ามกลางครอบครัวชาวประมง แม้จะเป็นบุตรคนเล็ก ไม่มีส่วนช่วยเหลือในการจับปลา ขนปลา เย็บอวน ฯลฯ แต่ก็มีส่วนได้รู้เห็นและคลุกคลีอยู่กับงานเหล่านี้ตลอดเวลา มารดาของท่านสนใจในการฟังเรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ จากหนังสือ เล่มสลึงพึงรู้ท่านผู้ซื้อ ร้านหนังสือหน้าวัดเกาะเพราะนกหนา มักสั่งซื้อจากกรุงเทพ ฯ แทบทุกเรื่อง ดังนั้นขณะที่เรือเล็กลำเลียงปลาทูสดมาขายที่กรุงเทพ ฯ กลับไปบ้าน บุตรชายคนใหญ่ซึ่งเป็นนายท้ายเรือจึงมักจะซื้อหนังสือคำกลอนต่าง ๆ ไปฝากเสมอ ในยามค่ำคนในบ้านจะเย็บอวน หรือทำงานอื่น ๆ ที่ระเบียงเรือน พร้อมกันนั่งฟังอ่านหนังสือคำกลอนเหล่านี้ไปพลาง บุตรชายคนสุดท้องนี้ก็จะนอนกลิ้งเกลือกไปตามระเบียง และจำชื่อตัวละครในเรื่อง เช่น สินสมุทร สุดสาคร เจ้าเงาะ สังข์ทอง ฯลฯ ได้ตั้งแต่ก่อนมาอยู่วัด

เมื่อเยาว์วัย ขุนสุนทรภาษิตได้เริ่มเรียนหนังสือกับครูหญิงเพื่อนบ้าน ชื่อ พลอย ต่อมาเมื่ออายุได้ ๑๐ ขวบ จึงมาอยู่กับพี่ชาย ซึ่งมาอุปสมบทเป็นภิกษุอยู่ในสำนักพระครูสุนทรสมุทร (จ้อย สุวณฺณสโร) เจ้าคณะและเจ้าอาวาสวัดกลาง จังหวัดสมุทรปราการ ซึ่งขณะนั้นยังเป็นพระปลัดอยู่ เมื่อออกพรรษา พี่ชายลาสิกขาบทกลับไปประกอบอาชีพตามเดิม ท่านก็ยังคงอยู่ในวัดนั้นต่อไปอีกหลายปี

ศิษย์วัดกลางในขณะนั้นมีอุดมคติว่า ต้องร่วมมือช่วยกันปฏิบัติอาจารย์ การงานประจำกุฏิมีเวรผลัดเปลี่ยนกันทำ ถ้าศิษย์คนใดทำผิด ศิษย์คนโตลงโทษตามสมควร แต่ถ้าเกิดไปทำอะไรผิดถึงอาจารย์ต้องลงโทษมักใช้วิธี กินแถว คือทุกคนต้องถูกลงโทษ คนทำผิดถูกมากหน่อย คนอื่น ๆ พลอยถูกลงโทษด้วย แต่น้อยหน่อย อาจารย์ให้เหตุผลว่า ทุกคนต้องช่วยกันดูแล เช่น กล้วย ส้ม หรือของกินเกิดเน่าขึ้น ก็ถูกเรียกมาลงโทษทุกคน กินแถว หาว่าไม่ดูแลเอาไปแบ่งกันกินเสีย ปล่อยให้น่าทำไม กิจวัตรประจำวันก็คือ ตั้งแต่เช้าช่วยกันหาอาหารไว้ถวายพระ ถ้าไปบิณฑบาตได้มาก็จัดวางเป็นทิวทาง ตอนสายพากันไปเรียนหนังสือที่โรงเรียนวัดกลาง ซึ่งขณะนั้นเพิ่งเริ่มตั้งขึ้นเป็นชั้นเป็นประโยค ตอนบ่ายเย็นเลิกจากโรงเรียนแล้ว ต้องพากันไปทำงานโยธา กวาดวัด ขนอิฐ และทำความสะอาดในวัด ตอนค่ำมารวมกันที่หอฉันท่องหนังสือ เสร็จแล้วสวดมนต์และเข้านอนเมื่อเวลายามเศษ

ขุนสุนทรภาษิตเรียนหนังสือที่โรงเรียนวัดกลาง คือ โรงเรียนสมุทรปราการซึ่งขุนตั้งแต่ยังเป็นศาลาจนสร้างเป็นโรงเรียนหลังหนึ่งขึ้น

ขุนสุนทรภาษิต (ถนอม เกยานนท์)

สอบไล่ได้เป็นลำดับมาจนถึงชั้นมัธยมบท ๖ ขณะนั้นเรียกว่าประโยคสอง เป็นชั้นสูงสุดของโรงเรียน มีนักเรียนรวมทั้งตัวท่านสามคนด้วยกัน อีกสองท่านคือ พระยาลัดพลีธรรมประคัล (วงศ์ ลัดพลี) และนายร้อยตำรวจเอก หลวงชิตชาญกิจ (โหม้ ฉิมะพันธ์) ครูใหญ่และครูประจำชั้นมัธยมบท ๖ เวลานั้นคือหลวงอารักษ์ครุฑพล (ม้วน บุรารักษ์) ได้ส่งนักเรียนทั้งสามเข้ามาสอบไล่ ณ สนามหลวง กรุงเทพ ฯ ผลปรากฏว่าขุนสุนทรภาษิต สอบตก เพราะอ่อนคำนวณและภาษาอังกฤษ ดังนั้นในปีต่อมา คือ พ.ศ. ๒๔๕๐ จึงได้ขึ้นมาเรียนชั้นประโยคสองซ้ำที่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย ขณะนั้นเรียกว่า โรงเรียนมัธยมวัดราชบูรณะ อาศัยอยู่กับพระภิกษุนวล ธรรมครองอาทม์ ที่วัดคณิกาผล ใกล้บ้านหลวงธรรมาภิมณฑ์ (ถึก จิตรกถึก) กวีเอกในรัชกาลที่ ๖ หลวงธรรมาภิมณฑ์เคยมาสนทนากับพระภิกษุนวลในเวลาบ่ายและค่ำบ่อย ๆ และมักจะอ่านฉันท์ทำนองเสนาะบทต่าง ๆ แหล่เทศน์ หรือ ร้องเพลงพื้นเมืองให้ฟัง ทำให้ขุนสุนทรภาษิตพอใจในบทประพันธ์ไพเราะเหล่านั้น แต่ก็ยังไม่ได้นึกจะศึกษาเล่าเรียนเอาไว้ เพราะกำลังตั้งหน้าตั้งตาจะเรียนให้สำเร็จชั้นมัธยมบท ๖ พระภิกษุนวลผู้เป็นอาจารย์ได้เตือนสติไว้ว่า “หนอม เรามาเล่าเรียนจะกินอยู่อย่างไรก็ช่างเถอะ กินวิชาไว้ให้มากก็แล้วกัน” คำสั่งสอนนี้น่าที่นักเรียนทั่วไป โดยเฉพาะนักเรียนต่างจังหวัดที่มาเล่าเรียนในจังหวัดพระนครควรจะสังวรไว้ด้วย

เมื่อสิ้นการศึกษา

ขุนสุนทรภาษิตก็สอบไล่ได้ชั้นมัธยมบท ๖ พระครสุนทรสมุทร บูรพาจารย์ได้แนะนำว่า “เจ้าไปเรียนอะไรก็เรียนได้

แต่ไม่ถาวรหรอก สู้เรียนเป็นครูไม่ได้ ดวงชาตาของเจ้า
บอกว่าเป็นครูดี ถ้าอย่างไรก็กลับมาเป็นครูที่วัดกลางก็คงได้"
ขุนสุนทรภาษิตจึงได้ไปสมัครเข้าเรียนต่อที่โรงเรียนผักหัดอาจารย์บ้าน
สมเด็จเจ้าพระยา ซึ่งต้องกินอยู่หลับนอนในโรงเรียนตลอดเวลา ๒ ปี คือในพ.ศ. ๒๔๕๑—๒๔๕๒ การเล่าเรียนเป็นปรกติเหมือนนักเรียนทั้งหลาย แต่ชะมักเขม้นเหมือนม้าแข่งที่ขนต้นก็อยู่ในกลุ่ม แล้วค่อย ๆ เบียดเท้าให้ขนหน้าเป็นลำดับตามระยะ จนในที่สุดก็ถึงหลักชัย ได้ที่หนึ่งสมปรารถนา ทั้งที่สองให้ห่างนับด้วยร้อยคะแนน ขุนสุนทรภาษิตรักเรียนวิชาคำนวณมาก โดยเฉพาะวิชาพีชคณิต จัดว่าเยี่ยม วิชาประวัติศาสตร์ และภูมิศาสตร์ก็สนใจมาก ถัดมาก็คือวิชาวาดเขียน ส่วนภาษาไทยหรือการประพันธ์นั้นไม่มีท่าทางว่าจะเก่งเลย แม้การอ่านออกเสียงตัว ร. ล. ก็ไม่สู้ชัด ถึงอาจารย์ที่สอนภาษาไทยจะเป็นพระยาอุปกิตศิลปสาร (นิ่ม กาญจนาชีวะ) ผู้ทรงคุณสมบัติเพียบพร้อมไปด้วยเชิงประพันธ์และสอนดีเป็นอย่างยิ่งก็ตาม ขุนสุนทรภาษิตก็มิได้มีความรู้เพียงธรรมดา ทราบแต่เพียงว่า ท่านอาจารย์สอนภาษาไทยผู้นี้ แต่งบทประพันธ์เข้าประกวดในหนังสือพิมพ์วิทยาจารย์ได้รางวัลที่ ๑ บ่อย ๆ เป็นที่นิยมนับถือในหมู่นักเรียนยิ่งนัก อย่างไรก็ตาม ในระหว่างเรียนอยู่ที่โรงเรียนผักหัดอาจารย์นี้ ขุนสุนทรภาษิตได้อ่านหนังสือต่าง ๆ นับแต่หนังสือคำกลอน และ กวีนิพนธ์ เรื่องจีน เรื่องแปล นิทานตลอดจนนิยายสารรายเดือน รายปักษ์ และ รายคาบ ที่มีอยู่ในห้องสมุดของโรงเรียนแทบหมดสิ้น เมื่อได้อ่านเรื่องความพยาบาท และเรื่องนิทานทองอิน

ครั้งแรกนั้น ท่านรู้สึกชอบใจมาก ว่ามีลักษณะแปลกว่าหนังสือประโลมโลก คำกลอนทั่วไป

เมื่อขุนสุนทรภาษิต สำเร็จเป็นครูประกาศนียบัตรประถมแล้ว ก็ได้เข้ารับราชการเป็นครูที่โรงเรียนวัดยานนาวา และ โรงเรียนวัดเทพศิรินทร์ ตามลำดับ ระหว่างนี้ได้ใช้เวลาตอนบ่ายและเย็นเข้าเรียนวิชาชุดครูมัธยม ที่สามัคยาจารยสมาคม พอสิ้นการศึกษาก็สอบได้วิชาชุดวาดเขียน ภูมิศาสตร์ และ ประวัติศาสตร์ แต่วิชาชุดภาษาอังกฤษยังสอบไม่ได้ จึงไม่ได้ประกาศนียบัตรครูมัธยม ในปีต่อมาได้ลาราชการเพื่ออุปสมบท ณ วัดกลาง สำนักพระครูสุนทรสมุทร ตลอดพรรษาได้อ่านหนังสือพระวินัย ที่มีในวัดทุกเล่ม ทำให้ได้ความรู้ทางพระพุทธศาสนายิ่งขึ้น เมื่อจะลาสิกขาบท พระครูสุนทรสมุทร ได้ดูฤกษ์ยามและขอกว่า ได้ฤกษ์ยามจันทร์ มีอรรถาธิบายเป็นคำกลอนว่า

จันทร์เช้าสายตะวันสูง สำราญรอบด้วยฝูงคชสาร
ชักโยงโขลงคลอเป็นบริวาร คชาธารเธอก็ได้เป็นใหญ่โต

ในขณะที่เรียนวิชาชุดครูมัธยมตอนเย็นที่สามัคยาจารยสมาคมนั้น ในวันพุธและวันอาทิตย์ซึ่งเป็นวันหยุดเรียน ขุนสุนทรภาษิตได้ไปขอเรียนวิชาปริยัติและวรรณคดีต่อหลวงธรรมาภิมณฑ์ ซึ่งขณะนั้นรับราชการอยู่ในหอพระสมุดสำหรับพระนคร คือ หอสมุดแห่งชาติในปัจจุบัน ได้เริ่มเรียนด้วยบทกลอน โคลง ฉันท์ เป็นลำดับ ตลอดจนได้ฟังชีวประวัติของกวีโบราณ และยังได้ยืมหนังสือวรรณคดีต่าง ๆ ไปอ่านและจดจำไว้ ซึ่งเท่ากับได้อ่านหนังสือในหอพระสมุดแทบทุกเล่ม ความมุ่งหมายในการเรียนวิชาปริยัติ

เนื่องจากได้เห็นครูหลายคน เช่น หลวงอารักษ์ดรุณพล พระยาอุปกิตศิลปสาร และ พระพิสณห์พิทยาภูน (โชติ ผลชีวิน) เป็นต้น ล้วนมีความรู้ทางการประพันธ์และวรรณคดี จึงเกิดความคิดว่า เมื่อได้เป็นครูแล้วก็ควรรู้ทางนี้ด้วย ขุนสุนทรภาษิตตั้งใจแน่วแน่ที่จะเป็นครูภาษาไทย มิได้มุ่งหมายจะเป็นนักประพันธ์โดยตรง ได้ศึกษาบทประพันธ์เพื่อการสอน เมื่อมีโอกาสก็ทำแบบฝึกหัด แต่งบทประพันธ์ตามอาจารย์แนะนำบ้าง แต่งไว้เล่น ๆ เป็นการสนุกเพลิดเพลินบ้าง ได้พยายามเขียนเรื่องทั้งร้อยแก้วและร้อยกรองลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์วิทยาจารย์ และในการประกวดแต่งบทกวีในหนังสือพิมพ์วิทยาจารย์ ก็ได้แต่งบทโคลงประกวดเสมอมา เคยชนะเลิศมียอดสองครั้ง คือ บทโคลงที่ว่า

รูป ทรงศุภลักษณ์ล้ำ เลอสนม นางเอย
งาม จริตพิทยสม ศักดิ์ไซร้
นาม นางนพมาศนิยม ยุคพระ ร่วงเฮย
เพราะ ศัพท์ขับเปรอไท้ ร่วงท้าวทรงศรี

และอีกบทหนึ่งว่า

รัช ฎากรเกิดด้วย ราษฎร์มี มากเอย
ชู ช่วยส่วยภาษี ส่งให้
ป่ เทศจักเจริญทวี มั่งคั่ง
การ สุขสวัสดิ์จักได้ แด่ด้าวชาวชน

แม้ในนิตยสารอื่น ๆ เช่น ประตูใหม่ และ ผดุงวิทยารายเดือน เป็นต้น ขุนสุนทรภาษิตก็ได้เคยแต่งบทกวีเข้าประกวดหลายครั้ง นอกจากคำประพันธ์ยังได้ศึกษาความเรียงหรือร้อยแก้วอีกด้วย ได้เคยเป็นคณะนอกโรงพิมพ์เขียนบทความและข่าวสารเป็นประจำ ส่งไปให้หนังสือพิมพ์ไทย ซึ่งขณะนั้นพระสันทัดอักษรสาร (ฮอก อักษรานุเคราะห์) เป็นบรรณาธิการ นอกจากนั้นขุนสุนทรภาษิตยังเป็นผู้บอกบทละครพูดของสามัคยาจารยสมาคมแทบทุกคราวที่แสดง คราวหนึ่งในวันที่ ๒๐ เมษายน ๒๔๖๖ ได้มีการแสดงละครบทพระราชนิพนธ์เรื่องพระร่วง ถวายพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระยาราชนกูล (รัน ศยามานนท์) ปลัดทูลฉลองกระทรวงศึกษาธิการ เป็นผู้อำนวยการแสดง ขุนสุนทรภาษิตก็เป็นผู้บอกบท การแสดงคืนนั้นเป็นที่พอพระราชหฤทัยมาก ได้ตรัสชมเชยผู้แสดงทุกท่านตลอดจนผู้บอกบทด้วย

ขุนสุนทรภาษิตได้เป็นครูใหญ่โรงเรียนประถมวัดอนงค์ จังหวัดธนบุรี ใน พ.ศ. ๒๔๕๔ แล้วย้ายไปเป็นครูผู้ช่วยโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์บ้านสมเด็จเจ้าพระยา ต่อมาเมื่อทางราชการโอนโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์บ้านสมเด็จเจ้าพระยาไปสมทบกับโรงเรียนข้าราชการพลเรือนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขุนสุนทรภาษิตก็ได้ย้ายไปเป็นครูแผนกครุศึกษาโรงเรียนข้าราชการพลเรือนอีกด้วยเป็นเวลา ๓ ปี

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานนามบรรดาศักดิ์ไว้เฉพาะข้าราชการโรงเรียนข้าราชการพลเรือน คือ

วิทยาปริชามาตย์

เทพศาสตร์สถิตย์

เทพวิทย์เสถียร

เพียรพิทยาศาสตร์

พาจพิทยากร

สุนทรภาษิต

วิจิตรภาษา

ขุนสุนทรภาษิตได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ ในคราวที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ขณะที่ดำรงตำแหน่งเป็นผู้ยัญชาการโรงเรียนข้าราชการพลเรือน ได้กราบบังคมทูลขอพระราชทานบรรดาศักดิ์ให้แก่คณะครูอาจารย์ของโรงเรียนเมื่อ พ.ศ.๒๔๕๙ ใน พ.ศ. ๒๔๖๑-๒๔๖๗ ขุนสุนทร-ภาษิตได้ย้ายไปเป็นครูโรงเรียนฝึกหัดครูวัดบวรนิเวศ ได้รับตำแหน่งเป็นครูผู้ช่วยอาจารย์ใหญ่โรงเรียนนี้ ใน พ.ศ. ๒๔๖๘ ได้ย้ายไปเป็นครูโรงเรียนวัดเทพศิรินทร์ และในเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๖๙ ก็ออกจากราชการเนื่องจากดุลยภาพ

เมื่อออกจากราชการแล้ว ขุนสุนทรภาษิต ได้ไปทำงานหนังสือพิมพ์ที่โรงพิมพ์กรุงเทพ ฯ เดลิเมล์ และ ยางกอกการเมือง ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๙-๒๔๗๐ นี้ นอกจากเขียนข่าวและเขียนบทความ ยังได้แต่งแหล่เทศน์ปรามาสนางสามเณรี ดังจะยกมาบทหนึ่งต่อไปนี้

แกะบายศรีด้วยใบตำแย ทำขวัญแม่สามเณรี
เอาอุตพิตใบรีรี มาวางที่เป็นชั้นระบาย
เอาดอกสำโรงที่โรยร่วง มาทำเป็นพวงให้เฉิดฉาย
เอาต้นเถาคันมาทำชั้นชาย แล้ววางรายด้วยใบลำโพง
เชิญญาติมิตรสนิทวงศ์วาน พวกคลองสานสิ้นทั้งโขยง
พวกออนเหวงหมดทั้งโรง ให้โอ่โถงในนิกาย
เชิญพวกจรจัดถ้วนทุกเกลอ เชิญสัปเหร่อทั่วทั้งหลาย
เชิญขอทานมามากมาย ต่างวุ่นวายเข้ามาประชุม
บ้างถือไม้กวาดและสวิง ต่างกรีดกริ่งกันมากลุ้ม
เพื่อเวียนเทียนชุมนุม ก็มารุมล้อมนางเณร

ใน พ.ศ. ๒๔๗๐ ขณะที่ภาพยนตร์เสียงกำลังแพร่เข้ามาสู่เมืองไทยนั้น โรงภาพยนตร์พัฒนากรได้ทำหนังพากย์เรื่อง ไมยราพสะกดทัพ นับเป็นหนังพากย์เรื่องแรกที่เริ่มขึ้นแข่งกับหนังพูด ขุนสุนทรภาษิตได้เป็นผู้แต่งบทพากย์นี้ ผู้พากย์ คือ นายศิลป์ สิขุญเรือง ซึ่งมีนามแฝงว่า ทิดเขียว

ต่อมาขุนสุนทรภาษิตได้กลับเข้าเป็นครูอีกครั้งหนึ่ง คือ ใน พ.ศ. ๒๔๗๑-๒๔๗๔ เป็นครูวิสามัญในโรงเรียนฝึกหัดครูวัดยวรนิเวศ ๓ ปี แล้วไปเป็นครูโรงเรียนกรุงเทพคริสเตียนวิทยาลัย และ โรงเรียนเซนต์แมรี่ เอส. พี. ไอ. พ.ศ. ๒๔๗๘ เป็นครูโรงเรียนเซนต์คาเบรียล และได้อยู่โรงเรียนนี้ถึง ๑๐ ปี ในต้น พ.ศ. ๒๔๗๔ ขณะที่อยู่โรงเรียนฝึกหัดครูวัดยวรนิเวศนั้น ทางกรมไปรษณีย์โทรเลขซึ่งเริ่มทดลองกระจายเสียงว่าด้วยวิชาภาษาไทย ได้ขอให้ขุนสุนทรภาษิตไปส่งกระจายเสียง

ทุกวันอาทิตย์ เวลา ๑๙.๐๐ น. ใช้เวลาครึ่งชั่วโมง ให้ค่าสมณาคุณ ๕ บาท ทินแรกขุนสุนทรภาษิตนึกคิดใจว่าเพียงแต่พูดวิชาภาษาไทยที่เคยสอนอยู่ครึ่งชั่วโมงได้ตั้ง ๕ บาท เคยสอนนักเรียนวันหนึ่งตั้ง ๔-๕ ชั่วโมง ก็ได้เงินเดือนไม่เท่าไร คิดไปแล้วชั่วโมงหนึ่งสักบาทเดียวเท่านั้น ต่อเมื่อได้รับปากไปแล้ว เจ้าหน้าที่บอกว่า ต้องเขียนไปให้ตรวจก่อนทุกคราว จึงทราบว่าไม่ใช่งานเบา เพราะพูดครึ่งชั่วโมงต้องเรียบเรียง ๑๐ หน้ากระดาษเว้นบรรทัด พิมพ์ดีดก็ราว ๕ หน้า แต่ท่านก็ทำอยู่จนถึง พ.ศ. ๒๔๗๕ พอเปลี่ยนระบอบการปกครอง การวิทยุกระจายเสียงเปลี่ยนโครงการ จึงได้ล้มเลิกไป

หนังสือคำกลอนที่ส่งเสริมให้ขุนสุนทรภาษิต ได้รับความนิยมยกย่องว่า เป็นนักประพันธ์ ก็คือ กุนตีคำกลอน นอกจากนั้นยังสนใจที่จะแนะนำทางอนามัยแก่ประชาชนด้วย ได้เขียนเรื่อง ฉัน เป็นตอน ๆ ลงพิมพ์ในหนังสือเสนาศึกษาและแพทยาศาสตร์ ฉัน ก็คือตัวเชื้อโรคเป็นผู้พูดผู้เล่าบอกว่าตนเป็นอย่างไร ควรป้องกันอย่างไร นอกจากนี้ยังได้เขียนเรื่องอ่านเล่นทำนองว่า ฉันเป็นตาแดง เมียของฉัน ลูกของฉันเป็นไข้ ฉันดูตัวอหิวาต์ และ ฉันเป็นลมสลบ ก็เป็นหนังสือชุดที่ตั้งเอกชัย ทั้ง เกยานนท์ (พี่ชายของขุนสุนทรภาษิต) เล่าเรื่องความเจ็บป่วยของตนไว้อย่างขบขัน ใช้ภาษาชาวบ้านจังหวัดสมุทรปราการ

ราว พ.ศ. ๒๔๕๙ ขุนสุนทรภาษิต ป่วยใหญ่เป็นลมสลบ และได้รับการรักษาจากโรงพยาบาลวุฒิสงกรณ์ ทำให้บังเกิดความมักตัญญู

ต่อโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์และสภากาชาดไทย เมื่อไม่มีกำลังทรัพย์จะตอบแทนได้ ก็ได้ใช้กำลังปัญญาแต่งคำประพันธ์และนวนิยาย ช่วยโฆษณาส่งเสริมสภากาชาดไทยเป็นกตเวที กลอนต่อไปนี้เป็นบทหนึ่งที่ยกย่องกันว่าแต่งได้ดีมาก

เมตตานุสรณ์

ทุกข์ภัยไข้เจ็บเหน็บแหนง เสียดแทงแกล้งกายร้ายเหลือ
ทำให้ใจเศร้าเจ่าเจือ บัญญาพาเฝือเฟืองฟาน
กำลังวังชาพาลด กำสรดหมดแรงแข็งหาญ
สามารถอาจทำสำงาน ก็ลาญพานพักจักตาย
ระทมตรมตรอมผอมไผ่ ด้วยได้ไข้ทุกข์รุกหลาย
น่าปลงสงสารเสียดาย อนาถมาดหมายเมตตา
ใครเล่าเผ้าชุบอุปถัมภ์ คอยบำบัดรักรักษา
คอทานอนเจตนเวทนา บารุงสภากาชาดเอย.

ขุนสุนทรภาษิต เริ่มใช้นามแฝงว่า ทิดมุ่ย เป็นครั้งแรกเมื่อแต่งบทประพันธ์กาพย์ฉบัง ๑๖ ให้หนังสือรายเดือนอุดริวิทยา ต่อมาเมื่อได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติชื่อนามสกุล ก็ได้เติม ปากน้ำ ต่อท้ายชื่อเข้าไป เป็น ทิดมุ่ย ปากน้ำ ที่มาของนามปากกา ทิดมุ่ย มีดังนี้ คือเมื่อลาสมณเพศเข้ามาอยู่ในพระนครแล้ว ในตอนเย็นมักไปเล่นตะกร้อกับพี่มุ่ยนักตะกร้อ เท้าครู ที่วัดชางวางพ่วง ถนนวรจักร

พี่มุ่ยครูตะกร้อผู้นี้เล่นได้ชำนิชำนาญน่าดูมาก โยนหนึ่งเตะได้นับร้อย ทั้งลูกไขว้ ลูกหลัง ลูกไหล่ ลูกแข้ง และ ลูกเข่า แต่ขุนสุนทรภาษิตผู้สึกใหม่เตะไม่ได้ลูกอะไร นอกจากลูกแป มิตรสหายที่ไปเล่นตะกร้อเลยล้อว่า นั่นฝีเท้าพี่มุ่ย แต่นี่ฝีเท้าติดมุ่ย

ขุนสุนทรภาษิต ได้ใช้อาชีพครูหาเลี้ยงชีพและส่งเสียบุตรทุกคนให้เล่าเรียนจนถึงชั้นสูง ได้มีชีวิตเป็นครูภาษาไทยตลอดมาตั้งแต่หนุ่มจนแก่ ได้สนใจแต่งแบบเรียนและวิธีสอนไว้หลายเรื่อง คำกลอนที่ท่านเขียนไว้พอจะเป็นประจักษ์พยานยืนยันได้ว่า ท่านรักชีวิตครูเพียงไร

ชาติหน้าถ้ามีเหมือนว่า ตัวข้าขอคิดอธิษฐาน
จงเกิดเป็นครูบาอาจารย์ เชี่ยวชาญเชิงภาษาไทย
เป็นครูอยู่ดีมีสุข ทำบุญอยู่ทุกวันได้
สอนสั่งตั้งจิตคิดไป จะหนักอย่างไร....

ระหว่างสงครามโลกครั้งที่สอง โรงเรียนปิดการสอน ขุนสุนทรภาษิตได้อพยพครอบครัวจากพระนครกลับไปบ้านเดิมที่จังหวัดสมุทรปราการ ได้พักผ่อนและเขียนหนังสืออยู่จนกระทั่งสงครามสงบ จึงได้กลับมาอยู่กรุงเทพฯ กับบุตรชายคนที่สาม ในระหว่างนั้นได้เป็นครูสอนพิเศษเด็ก ๆ น้อย ๆ ที่โรงเรียนเทเวศรศึกษาบ้าง ช่วยตรวจทานต้นหนังสือของคุรุสภาและแต่งแบบเรียน ก. เอย ก. ไก่ บ้าง การทำงานโดยมากทำครึ่งวันเช้าแล้วกลับมาพักผ่อนในตอนบ่าย ต่อมาเมื่อแพทย์ตรวจพบว่า เป็นโรคความดันโลหิตสูง จึงได้พักอยู่กับบ้าน งดงานทุกชนิด ระหว่างนั้นทำงานอย่างเดียวคือ

เขียนประวัติตนเอง อันเป็นงานชิ้นสุดท้าย ซึ่งได้พิมพ์แจกในงานพระราช-ทานเพลิงศพของท่าน พอเขียนประวัติเสร็จไม่นาน ท่านก็ล้มเจ็บหนักใน พ.ศ. ๒๔๙๓ ต้องเข้ารักษาตัวที่โรงพยาบาลศิริราช หลังจากนั้นก็ทำงานเกี่ยวกับการเขียนไม่ได้อีกเลย ต่อมาเมื่อโรคความดันโลหิตสูงรุนแรงขึ้น จึงได้ถึงแก่กรรม ในวันที่ ๒๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๙๔ รวมอายุได้ ๖๐ ปี

ขุนสุนทรภาษิต ได้สมรสกับ นางสาวแรม บุรารักษ์ ซึ่งเคยเป็นครูโรงเรียนสมุทรสตรี (ปัจจุบันเป็นโรงเรียนเฉลิมวิทยา) มีบุตรด้วยกันรวม๔ คน คือ

๑. นาวาเอก (พิเศษ) สถาปน์ เกยานนท์

๒. นายสะเสก เกยานนท์

๓. นาวาอากาศโทสมุคร์ เกยานนท์

๔. แพทย์หญิงพนิต อธิสุข

รายชื่อหนังสือที่ขุนสุนทรภาษิตแต่งไว้เท่าที่รวบรวมได้

ก. คำประพันธ์

๑. โคลงนิราศปากน้ำ (ต้นฉบับหาย ไม่ได้ตีพิมพ์)

๒. กลอนนิราศโรงเรียน (ต้นฉบับหาย ไม่ได้ตีพิมพ์)

๓. คำฉันท์โรโมยุเลียต แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ พิมพ์ในเสนา-ศึกษา เล่ม ๕

๔. กุนตีคำกลอน แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ พิมพ์ในเสนา-ศึกษาเล่ม ๖-๗

๕. นางเทวยานีคำกลอน แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ พิมพ์ในเสนาศึกษา เล่ม ๖

๖. ยายสีไพลคำกลอน พิมพ์ในเสนาศึกษา เล่ม ๘

๗. เห่รถไฟ กาพย์ห่อโคลง พิมพ์ในเสนาศึกษา เล่ม ๙

๘. มารวิชัยคำฉันท์ พิมพ์ในไทยเขษม เมษายน ๒๔๖๘

๙. อุบาสกคำฉันท์ พิมพ์ในศัพท์ไทย เล่ม ๔ ตอน ๕

๑๐. วิกฑยเรย คำโคลง พิมพ์ในเรื่อง "นารเรื่องนาม"

๑๑. เช็กสเปียร์ คำโคลง พิมพ์ในเรื่อง "บุรุษเรื่องนาม"

๑๒. พระธาดาสร้างสตรี คำกลอน พิมพ์ในหนังสือมหาวิทยาลัย

๑๓. พระอุมาลงสรง คำกลอน พิมพ์ในหนังสือสารานุกูล

๑๔ พระอุมาเข้าที่ คำฉันท์ พิมพ์ในหนังสือสารานุกูล

๑๕. พระอุมาอ่านสาร คำกลอน

๑๖. นารลอยฟ้า คำกลอน พิมพ์ในหนังสือสารานุกูล

๑๗. วัลลีย์เล่าความรัก คำกลอน พิมพ์ในหนังสือพิมพ์วิทยาจารย์

๑๘. กรุงเทพ ฯ คำฉันท์ ประพันธ์ร่วมกับนายชิต บุรทัต

ข. ความเรียง

๑. เรื่อง "ฉัน" ว่าด้วยอนามัย พิมพ์ในเสนาศึกษา เล่ม ๖-๗

๒. ฉันเป็นตาแดง
๓. เมียของฉัน
๔. ลูกของฉันเป็นไข้
๕. ฉันดูตัวอหิวาต์
๖. ฉันเป็นลมสลบ

} พิมพ์ในมหาวิทยาลัย เล่ม ๑-๒ พ.ศ. ๒๔๖๑

๗. กรุงแตก นวนิยายพิมพ์เป็นเล่ม

๘. พระตะบอง นวนิยายอิงประวัติศาสตร์ พิมพ์เป็นเล่ม

๙. พิงคะนคร (เชียงใหม่) ยังไม่ได้ตีพิมพ์

๑๐. ศิวลิงค์ ลงพิมพ์ในหนังสือมหาวิทยาลัย

๑๑. โยพิเนตร ลงพิมพ์ในหนังสือชื่นชุมนุม

๑๒. บุตี ลงพิมพ์ในหนังสืออยุธยาสาร

๑๓. บทประพันธ์ และ นิทานอ่านเล่นเรื่องสั้น พิมพ์กระจัดกระจายอยู่ในหนังสือรายคาบอกหลายเรื่อง เช่น เมียกำมะลอ เข้าหอเป็นต้น

ค. เรื่องแปล

๑. Around the World in eighty days ของ Jules Verne ยังไม่ได้พิมพ์

๒. Settlers in Canada.

ง. แบบเรียน

๑. แบบเรียนเรียงความ ภาค ๑

๒. แบบเรียนเรียงความ ภาค ๒

๓. ไวยากรณ์ไทย สำหรับชั้นมัธยมปีที่ ๑-๖

๔. แบบเรียนบทกวี

๕. หนังสือสำหรับนักเรียนอ่าน เรื่องพระเป็นเจ้า และ ผู้มีชื่อเสียง

๖. หนังสือแบบเรียนสอนอ่านของเด็กอนุบาล "สมัยใหม่"

๗. แบบ ก. เอ๋ย ก. ไก่

แพทย์หญิงพนิต อธิสุข

หลวงเสขสุนทร

(พุ่ม บ๊อก)

พ.ศ. ๒๔๓๗—๒๔๘๓

หลวงเสขสุนทร (พุ่ม บ๊อก) เกิดเมื่อวันที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ.๒๔๓๗ ตรงกับวันอาทิตย์ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ ปีมะเมีย ที่บ้านตำบลเชิงสะพาน แม้นศรี อำเภอบ้อมปราบศัตรูพ่าย จังหวัดพระนคร เป็นบุตรนาย อิ. บ๊อก นางเล็ก บ๊อก ได้ศึกษาเล่าเรียนในโรงเรียนอัสสัมชัญ สอบไล่ได้ชั้น ๔ ภาษาฝรั่งเศส เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ และสอบได้ชั้น ๔ ภาษาอังกฤษ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘

เริ่มเข้ารับราชการเป็นครูพิเศษ สอนภาษาฝรั่งเศสในโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย เมื่อวันที่ ๑๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๘ และในปีนั้นก็ต้องเป็นครูประจำชั้นด้วย ต่อมาเมื่อวันที่ ๒๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ ได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นผู้ช่วยอาจารย์ใหญ่ รับราชการมาด้วยดีตลอดจนถึงวันที่ ๑๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๓ ได้ถึงแก่กรรม ณ บ้านตำบลตรอกเวช ถนนสีลม ด้วยโรคเนื้อร้ายในลำคอ คำนวณอายุได้ ๔๕ ปี ๑ เดือน นับวันรับราชการได้ ๒๔ ปี ๕ เดือน มีบุตร ๓ คน

หลวงเสขสุนทร เป็นครูคนหนึ่งที่ชอเสียงฝังแน่นอยู่ในความทรงจำของลูกศิษย์ แม้ล่วงลับไปแล้วตั้ง ๒๐ ปี ลูกศิษย์ที่เป็นใหญ่เป็นโตอยู่ในเวลานี้ก็ยังพูดถึงด้วยความเคารพรัก นี่แหละที่ปราชญ์ท่านสรรเสริญว่า

ตายแต่ชีพรูปตาย เท่านั้น
ชื่อเสียงห่อนสูญหาย ไปจาก ภพนา

หลวงเสขสุนทร ไม่มีประกาศนียบัตรครู และไม่เคยปรากฏว่าได้เล่าเรียนวิชาครูมาจากสำนักไหน แต่รักงานครู สั่งสอนเด็กอย่างเกือบ ๒๕ ปี จนหมดอายุ ครูอย่างนี้กระทรวงศึกษาธิการได้กำไรงามเหลือเกิน เพราะไม่ต้องลงทุนให้เรียนวิชาครู หรือให้ไปเมืองนอก

ครูที่ไม่มีประกาศนียบัตรเป็นเครื่องหมาย แถมยังใช้ไม้เรียวควบคู่ไปกับการสั่งสอน ดูไม่น่าจะไว้ใจนักในสายตาของผู้จัดเจนในทางครุศาสตร์ แต่ก็คงไม่มีศาสตราจารย์ทางครูคนใดยืนยันว่า ประกาศนียบัตรรับรองไปถึงจิตใจ จิตใจที่เป็นครูมีค่ามากกว่าประกาศนียบัตรครูมากนักนายเชิชชิล อาจารย์ใหญ่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยสมัยนั้น วันหนึ่งปรารภกับข้าพเจ้าว่า "ไม่อยากเห็นหลวงเสข ฯ ลงไม้เรียวเด็กเลย เพราะออกจะแรงไปสักหน่อย แต่ก็ไม่อยากห้ามหรือขอร้องอย่างไร เพราะได้ผลทันตาเห็น เวลานักเรียนเข้าห้องประชุม ส่งครูคนไหน ๆ ไปคุมก็ไม่เงียบเหมือนหลวงเสข ฯ" ข้าพเจ้าตอบไปว่า "ให้เด็กกลัวครูไว้ให้เคยตัวละดี โตขึ้นจะได้กลัวกฎหมาย กลัวบ้านเมือง แม้ครูใช้ไม้เรียวอย่างหลวงเสข ฯ จะไม่ใช่ครูชั้นหนึ่ง เป็นได้เพียงชั้นสองชั้นสามก็ยังดีกว่าครูที่ไม่เป็นชั้นอะไรเสียเลย" นายเชิชชิลคงเห็นด้วยกับข้าพเจ้าแน่ เด็กสวนกุหลาบฯ สมัยนั้นจึงได้โตมาเป็นผู้ใหญ่

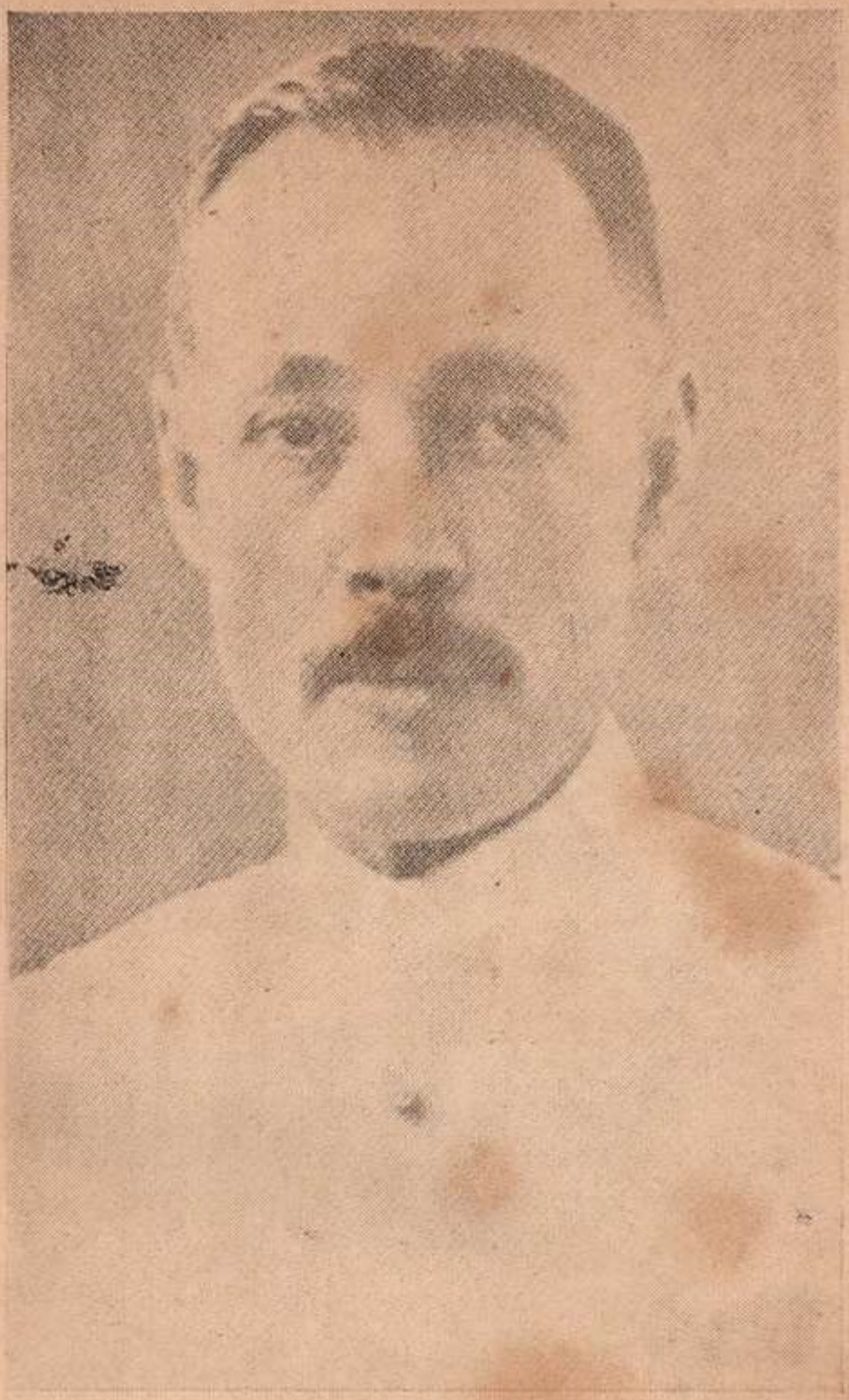

หลวงเสขสุนทร (พุ่ม บ๊อก)

ไม่เสียหลาย ในสมัยนี้ ถ้าหลวงเสขสุนทรยังมีชีวิตอยู่ คงจะชื่นใจในลูกศิษย์ลูกหาของตนไม่น้อย และก็คงต้องสลดใจไม่น้อยเหมือนกันที่ได้เห็นเด็ก ๆ ทุกวันนี้ และคงจะสลดใจมากขึ้น เมื่อหลับตาเห็นเลยไปถึงวันข้างหน้าของเขา

ตลอดระยะเวลาที่ข้าพเจ้าเป็นอาจารย์ผู้ปกครองโรงเรียนสวนกุหลาววิทยาลัยร่วมงานกับหลวงเสขสุนทร ทุกครั้งที่ข้าพเจ้าเจอหน้า เป็นต้องได้รับฟังเรื่องของโรงเรียนและเรื่องของเด็ก ส่วนลูกศิษย์ของหลวงเสขสุนทรก็เหมือนกัน ทุกครั้งที่ซ่อนทำผิด เป็นต้องได้รับทราบว่าซ่อนทำสักเท่าไหร่ ก็ไม่พ้นให้หลวงเสขสุนทรไปเจอเข้า แล้วก็เจอกับไม้เรียว

หลวงเสขสุนทรชอบลากตระเวนไม่ว่าเวลาไหน ไม่เคยหมกตัวอยู่แต่ในห้อง ไม่เคยปลีกตัวไปทำธุระส่วนตัวนอกโรงเรียนในเวลาที่เด็กหยุดพัก ไม่ยอมหันหลังให้ลูกศิษย์

วันหนึ่ง ขณะที่หลวงเสขสุนทรกำลังเดินขยับไม้เรียวอยู่รอบ ๆ โรงเรียน เหงื่อบนใบหน้าแตกเป็นเม็ด ๆ ข้าพเจ้าสัพยอกว่า “เจอเหยื่อบ้างไหม” หลวงเสขสุนทรตอบพร้อมกับยิ้มรับข้าพเจ้า ยิ้มซึ่งไม่ใคร่มีใครได้รับนักในระหว่างเวลางาน “เสือ ๆ ทั้งนั้น ขืนหันหลังให้ก็ตะครุบเอาเราตาย เราก็ตาย เสือก็คือคะนองกระโจนเข้าบ่ารังควานต่อไป” นี่แหละวิชาครูของหลวงเสขสุนทร ท่านครูบาอาจารย์ทั้งหลาย ท่านเคยได้อ่านพบในตำราเล่มไหนบ้าง ลองเอาไปขบคิดดูบ้างเป็นไร

ข้าพเจ้ามีเพื่อนครูนับร้อยนับพัน ทั้งเพื่อนทั้งลูกศิษย์ ที่มีวิชาความรู้หรูหรากว่ามาก ที่เลิศลอยไปกว่าข้าพเจ้าก็เยอะ แต่จะหาที่ให้ความรู้แปลก ๆ แก่ข้าพเจ้าอย่างคำพังเพยของหลวงเสขสุนทรยากเต็มที

หลวงเสขสุนทรได้ตายจากไปนานแล้ว แต่ข้าพเจ้ายังนึกเห็นอยู่เสมอในภาพ

ไม้เรียวกระชับมือ ธระดีจะดอยตุ
ลูกศิษย์ ณ คราวมี ทุรจิตเตลิดเหลิง
หยาดเหงื่อยะเย็มหน้า ตะละร่ากิฬาเริง
แท้เหงื่อกระจายเจิง กระจะจากประจำงาน.

ขุนวิรุฬห์จรรยา ซึ่งเป็นมิตรสนิทคนหนึ่งของหลวงเสขสุนทรได้เล่าว่า "ข้าพเจ้าได้อ่านประวัติของหลวงเสขสุนทร ที่อาจารย์หลวงสำเร็จวรรณกิจเขียนมานั้น เขียนอย่างตรงไปตรงมา เป็นอย่างนั้นทุกประการ เขียนในฐานะที่ท่านเป็นผู้ยิ่งคุยบัญชา แต่ข้าพเจ้าขอเพิ่มเติมอีกสักเล็กน้อย ในฐานะที่ข้าพเจ้าเป็นเพื่อนสนิทของหลวงเสขสุนทรอย่างใกล้ชิด ได้เคยกินเคยนอน เคยเที่ยวด้วยกัน ตลอดจนการเงินการทองก็ใช้ด้วยกันได้ ทั้งนี้เพราะข้าพเจ้าเป็นครูอยู่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย ร่วมกันมานานที่เดียว คือ ตั้งแต่วันที่ ๑๗ พฤษภาคม ๒๔๖๓ ถึง วันที่ ๑๗ เมษายน ๒๔๗๖ จึงใคร่ขอนำข้อความบางเรื่องเกี่ยวกับหลวงเสขสุนทรที่ครูบาอาจารย์ทั้งหลายน่าจะได้ทราบไว้มาเล่าในที่นี้บ้าง

หลวงเสขสุนทรเป็นผู้นิยมใช้ไม้เรียว อย่างที่หนังสือมูลบทบรรพกิจ กล่าวไว้ว่า ไม้เรียวเจียวเหวย ใช้การปกครองแบบที่ไม่ไว้หน้ามาสายก็ตี แม้แต่ผู้ปกครองมาด้วยก็ยังตี ออกไปนอกบริเวณโรงเรียนโดยไม่ได้รับอนุญาตแล้วเป็นถูกตีทุกคน ครั้งหนึ่ง ข้าพเจ้าจำได้ว่า มีนักเรียนกลุ่มหนึ่งประมาณ ๒๐ คน หนีออกไปเดินเล่นที่ถนนพาหุรัด พอหลวงเสขสนทรทราบก็ถือไม้เรียววิ่งข้างเดินข้างตามวิสัยที่ไม่ชอบทำอะไรอืดอาดเมื่อนักเรียนเห็นเข้าต่างก็วิ่งหนี เลี้ยวซ้ายมาถนนหน้าโรงเรียนเสาวภา หลวงเสขสุนทรไม่ยอมละลด ตามติด ๆ มา นักเรียนเห็นจวนตัววิ่งเข้าร้านขายน้ำแข็งแถว ๆ นั้นหมด หลวงเสขสุนทรก็ตามเข้าไปจนถึงก้นครัว นำตัวมาได้หมด แล้วก็จัดการตามระเบียบ โดยไม่ยอมอ่อนข้อหรือพิจารณาโต้แย้งแต่ประการใดเลย สัญลักขณ์ของหลวงเสขสุนทร มองดูเห็นได้ไกล ๆ คือ สูบบุหรี่ไทยมวนโต ๆ อย่างที่คนสมัยก่อนเรียกว่า บุหรี่ตะพานโพ เวลาแต่งลูกเสือจะต้องสวมกางเกงดำรัดเข่า และสวมสนับแข้งสีดำเสมอ เมื่อเดินไปทางไหน นักเรียนมองเห็นกลัวเกรงยิ่งกว่าครูใดทั้งหมด การที่เคร่งครัดในระเบียบแบบแผนของโรงเรียน ให้เด็กเรียบร้อยอยู่ได้ โดยการใช้ไม้เรียวเป็นสรณะนี้ ถึงกับหนังสือพิมพ์รายเดือนของโรงเรียนในสมัยนั้น ชื่อ สวนกุหลาบวิทยา ได้ลงภาพล้อเป็นภาพปริศนาให้ผู้อ่านลองทายความหมายของภาพนั้น โดยให้ลากเส้นจากจุดต่าง ๆ ไปบรรจบกันตามตัวเลขที่วางไว้ เมื่อลากเส้นเสร็จเรียบร้อยแล้ว จะปรากฏเป็นภาพนักเรียนยืนโก้งโค้ง หลวงเสขสุนทรคายบุหรี่ตะพานโพ มือถือไม้เรียวเงื้อจะตีนักเรียน เด็กนักเรียนใน

สมัยนั้นทรายก็ มีครูในสมัยนั้นเมื่อได้ ฟังเรื่องนี้แล้ว ประหลาดใจ และสนใจ
อยู่เป็นอันมาก เกรงว่าเด็กจะไม่เป็นตัวของตัวเอง และจะทำให้
ประสาทซึมเซาเรื่องหงอยไป แต่ความจริงหาได้เป็นอย่างที่ท่านทั้งหลาย
คิดนั้นไม่ หลวงเสขสุนทรเป็นครูที่ดี เพราะตามธรรมดา วิชาครูใน
สมัยก่อนถือว่า ครูที่ นักเรียนจะต้องทั้งรักและทั้งกลัว ครูที่ขี้ว่าอยู่ใน
อันดับรองลงมา คือครูที่นักเรียนไม่รักแต่ว่ากลัว ครูที่เชื่อไม่ได้ ที่ทาง
ราชการไม่ต้องการ คือครูที่นักเรียนไม่รักและไม่กลัว หรือครูที่นักเรียน
รักแต่ไม่กลัว ก็ใช้ไม่ได้เช่นเดียวกัน หลวงเสขสุนทรไม่เฉพาะแต่
ตีเด็กอย่างที่เล่าลือเท่านั้น ยังทำโทษวิธีอื่น ๆ อีกมาก แต่หลวงเสขสุนทร
ก็เป็นที่เคารพรักใคร่ของบรรดาศิษย์ทั้งเก่าและใหม่ ตลอดจนผู้ปกครอง
นักเรียนทั่ว ๆ ไป จะขอเล่าเรื่องสู่กันฟังสักเล็กน้อย พอเป็นนิทัศน์
อุทาหรณ์ตามสมควร

หลวงเสขสุนทร เป็นครูสอนภาษาฝรั่งเศสตั้งแต่ชั้นมัธยม ๕ ขึ้นไปจนถึงชั้นมัธยม ๘ แต่วิชาภาษาฝรั่งเศสนักเรียนไม่ค่อยสนใจ และไม่อยากเรียนเอาจริง ๆ เพราะเป็นวิชายากมาก นักเรียนท้อใจ พากันเข้าใจเสียว่า ภาษาอังกฤษเรียนมาแต่เล็ก ๆ จนบัดนี้ยังไม่เก่ง แล้วจะมาเรียนภาษาฝรั่งเศสเก่งได้อย่างไร และเด็กกลัวคำกริยาในภาษาฝรั่งเศส (Verbe) เสียจริง ๆ ไม่รู้ว่าจะใช้อย่างไรจึงจะถูก เพราะคำกริยาในภาษาฝรั่งเศสใช้เปลี่ยนแปลงไปตามเพศ พจน์ และ กาล ด้วย ส่วนภาษาอังกฤษเปลี่ยนแต่พจน์และกาลเท่านั้น หลวงเสขสุนทรก็มาคิด

ได้ว่า ต้องให้นักเรียนท่องคำกริยา (Verbe) ให้ได้และเป็นวิเศษเท่านั้น
จึงได้ลงมือเขียน คำกริยา (Verbe) รวบรวมขึ้นเป็นเล่ม นำไปตีพิมพ์ที่
โรงพิมพ์ คิดเพียงค่ากระดาษและค่าพิมพ์ให้โรงพิมพ์ แล้วมาจำหน่าย
ด้วยราคาขายทุน คือต้นทุน ๑๑ สตางค์ ก็ขายเพียง ๑๐ สตางค์ บางคน
ไม่ให้สตางค์ก็ไม่ว่าอะไร แต่นักเรียนจะต้องท่องให้ได้ตามที่กำหนดไว้
ถ้านักเรียนคนใดท่องไม่ได้จะต้องนั่งคุกเข่ากับพื้น พนมมือแล้วให้ท่องจน
ได้ ถ้าท่องยังไม่ได้ ต้องสัญญาให้มาอีกครั้งหนึ่ง แต่ก่อนจะลุกกลับไป
นั่งที่ของตนได้ จะต้องคลานลอดม้านั่งและโต๊ะเรียน ตั้งแต่ตัวหลังลอด
ให้ถึงตัวข้างหน้าจึงจะไปได้ หรือถ้าโทษหนักจะต้องไปยืนที่หน้าต่างห้อง
เรียนเสียก่อน และหลวงเสขสุนทรต้องระวังดูเหมือนกันว่า เด็กคนนี้
สมควรจะยืนนานเท่าไร นับว่าเป็นไหวพริบของครูอย่างหนึ่ง ตามที่ได้
บรรยายมานี้ ผู้ที่ได้อ่านดูคงคิดว่าออกจะดูมากไป แต่ข้าพเจ้าขอยืนยัน
ว่าไม่เป็นเช่นนั้น เด็กยอมรับโทษ และนักเรียนก็มิได้กลุ้มใจหรือเสียใจ
อย่างที่ท่านทั้งหลายคิดนั่นหามิได้ ทั้งนี้เพราะหลวงเสขสุนทรมีคุณธรรมหลายอย่าง เช่น เมื่อเด็ก
ทำผิดก็ไม่ไว้หน้าว่าจะเป็นลูกท่านหลานเธอ ทำไปด้วยความยุติธรรมเสมอ
หน้ากันหมด เมื่อทำโทษแล้วก็สั่งสอน แสดงความเสียใจด้วยกับเด็ก
ไม่เคยถือโกรธหรือคิดพยาบาท สิ่งใดแล้วก็แล้วกันไป ไม่นำมาเป็น
อารมณ์อีกเลย มีบางอย่างที่ครูบางคนทำไม่ได้ แต่หลวงเสขสุนทรทำได้
เช่น การเข้าถึงเด็ก รู้จักนิสัยเด็ก รักเด็ก รู้จักบ้านเด็ก ใครขาด

โรงเรียนไปตามถึงบ้านได้ถูก บางทีนั่งคุยกับเด็กเป็นหมู่ ๆ คุยสนุก มีทาน
เล่าให้เด็กฟังเสมอ พูดเล่นกับเด็กอย่างกันเอง เด็กคนไหนไม่มีสตางค์
กินขนม ก็ควักกระเป๋าเอาสตางค์มาแจกให้ด้วยความเต็มใจ ทั้ง ๆ ที่ตน
ก็ไม่มีสตางค์มากมายอะไร แล้วก็สอนว่า อย่ากินให้มากนักนะ หลวง
เสขสุนทรมีดีอย่างนี้

การที่หลวงเสขสุนทรปกครองเด็กได้ดี นอกจากจะเห็นได้จากเป็น
ครูพิเศษสอนภาษาฝรั่งเศสแล้ว ยังเห็นได้จากการเป็นผู้กำกับเอก ผู้บังคับ
กองแตรวงของโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยอีกด้วย เมื่อผู้บังคับกองแตรวง
ของโรงเรียนคนก่อน คือพระเสนอพจนพากย์ (เสนอ รักเสียม) ย้ายไปแล้ว
หลวงเสขสุนทรก็ได้รับหน้าที่แทนต่อมา เป็นผู้ที่ทำให้แตรวงเจริญขึ้นมาก
ไปบรรเลงในงานต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี เป็นครูที่ขยันสอนแตรจริง ๆ นำ
เพลงใหม่ ๆ มาฝึกซ้อมในเวลาเย็น จนสามารถนำไปบรรเลงในงานแสดง
ศิลปหัตถกรรมนักเรียน งานสภากาชาด และงานอื่น ๆ อยู่เป็นเนืองนิตย์ หลวงเสขสุนทรเป็นครูแตรวงของโรงเรียนที่สามารถมาก เป็นผู้
ให้จังหวะถูกต้อง มีรปร่างท่าทางสง่างาม เป็นที่เคารพนับถือของบรรดา
นักเรียนที่เป็นพวกแตรทุกคน ข้าพเจ้าไม่เคยเห็นหลวงเสขสุนทรเป่าแตร
ตกลองเลย แต่หลวงเสขสุนทรสามารถเขียนโน้ตเพลงต่าง ๆ ได้รวดเร็ว
ที่สุด เมื่อทราบว่าวงดนตรีใหญ่ ๆ เขามีเพลงอะไรที่ไหนบ้าง ก็ไปสืบ
เสาะหามา ยืมโน้ตเพลงมาแล้วก็รีบเขียนโน้ตลงไว้ในสมุดเล่มใหญ่ รวบ
รวมไว้และอ่านโน้ตได้คล่องแคล่ว ฟังเพลงรู้ว่าเพลงอะไร จังหวะอะไร
สอนศิษย์ออกโรงได้ไม่ช้าเลย เมื่อทางการสั่งให้ไปบรรเลงที่ไหน จะถือว่า

ก็คนก็ตาม หลวงเสขสุนทรจะต้องควบคุมไปเองและเป็นผู้ให้จังหวะเอง ไม่ยอมทอดทิ้งนักเรียน เมื่อนักเรียนอยู่ได้จนรุ่งสว่าง ครูก็อยู่ได้สว่างเหมือนกัน เด็กไม่มีสตางค์ ครูก็ควักกระเป๋าออกให้ดังกล่าวมาแล้ว นี่เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่หลวงเสขสุนทรปกครองนักเรียนได้ทั้งโรงเรียน โดยนักเรียนทั้งรักและเคารพ เพราะนักเรียนที่อยู่กองแตรวงนั้น เป็นนักเรียนที่คัดเลือกมาจากชั้นต่าง ๆ และเป็นนักเรียนรุ่นโต ๆ ที่นักเรียนอื่น ๆ จะต้องเกรงอกเกรงใจอยู่เป็นส่วนมาก ข้าพเจ้าจำได้หลายคน มี นายกรุด นายเชาว์ นายแถม นายวิชิต นายพัน นายเพิ่ม นายศิริ นอกจากนี้ยังมีอีกมาก ศิษย์เหล่านี้รักน้ำใจของหลวงเสขสุนทร เชื่อฟังคำสั่ง เคารพรักด้วยความจริงใจเสมอ

หลวงเสขสุนทร เป็นครูที่มีนิสัยดี ขยันขันแข็ง ทำงานการว่องไว ไม่ยอมหมกงานเอาไว้ เป็นผู้ที่ฟังเหตุผลของผู้อื่นเสมอ มีเพื่อนฝูงรักใคร่มาก ใจคอกว้างขวาง มาโรงเรียนแต่เช้า ไม่เคยมาสายเลย รักราชการเป็นชีวิตจิตใจ ไม่เคยลาพร่ำเพรื่อ แม้แต่เวลาป่วยไข้ก็ยังอุตส่าห์มาโรงเรียน ไม่ยอมลาหยุดราชการ จนเพื่อนครูด้วยกันต้องบังคับให้หยุดพักผ่อนเสียบ้าง และแนะนำให้ไปหาหมอ เพราะถ้าเป็นอะไรมากก็จะลำบากแก่ตนเองยิ่งขึ้น ซ้ำจะทำให้ต้องหยุดราชการนาน จึงได้ยอมหยุดโรงเรียนไปให้หมอตรวจ นี่ก็แสดงว่า หลวงเสขสุนทรเป็นผู้ที่รักราชการเป็นชีวิตจิตใจ ไม่ยากให้งานคั่งค้าง เป็นห่วงนักเรียน แต่ก็ยอมรับฟังเหตุผลของผู้อื่น หลวงเสขสุนทรเป็นผู้ที่มีใจคอกว้างขวาง รักเพื่อนฝูงด้วย

ใจจริง ใช้จ่ายอย่างไม่เสียดาย ไปเที่ยวที่ไหนต้องเป็นเจ้ามือเสมอ สนิทสนมกับคนง่าย ไม่ถือตัว ไม่เลือกชั้นวรรณะและวัย เพื่อนชั้นผู้ใหญ่มีพระสันธิวิทยาพัฒน์ (ไล่เฮียง สิริสิงห) รุ่นเพื่อน ๆ ก็มี ขุนสิขสุนทร (ชิ้น ตณฑะทะนัย) ขุนจรรยาวิศาล (เยื้อน นิมิปาล) รุ่นน้อง ๆ ก็มี ขุนจำนงพิทยประสาท (เสนอ ฉลองวิทย์) คุณเปรื่อง สุเสวี และข้าพเจ้า นอกจากนี้ ยังมีเพื่อนฝูงที่เป็นข้าราชการต่างกรม ต่างกระทรวงอีกมาก

หลวงเสขสุนทรมีคุณธรรมที่น่าสรรเสริญ ที่ทุก ๆ ท่านจะลืมเสียมิได้ และเป็นเรื่องที่ตระหนักอยู่ในใจครูบาอาจารย์ ตลอดจนเพื่อนฝูงทุกคนในสมัยนั้น คือ หลวงเสขสุนทร มีความกตัญญูกตเวทีเป็นอย่างดีที่สุด รักและถนอมน้ำใจยิดามารดา เคารพนับถือท่านพร้อมทั้งกายวาจาและใจ หลวงเสขสุนทรเคยปรารภกับข้าพเจ้าว่า 'พ่อ แม่ ท่านแก่แล้ว ผมต้องไม่ให้ท่านเดือดร้อนใจ พี่น้องผมมีหลายคนก็ช่วยเหลือกันไป ถ้าพวกผมมีเรื่องร้อนใจ หรือเรื่องกลุ้มใจที่เกี่ยวพันไปถึงท่านแล้ว พวกผมคอยปิดบังท่านไว้ รับจัดการทำเสียเอง ให้ท่านรู้ไม่ได้ เพราะท่านแก่แล้ว เกรงจะเป็นลมไปก็ได้ และในตอนเย็น ๑๕.๐๐ น. ทุกวัน ผมจะต้องรีบไปบ้านรับประทานอาหารเย็นพร้อมกันทุกคน เพื่อให้ท่านได้เห็นหน้าลูก ๆ จะได้สบายใจ' หลวงเสขสุนทรได้ปฏิบัติอย่างนี้มาเป็นนิจสิน

หลวงเสขสุนทรมีเสียอยู่เล็กน้อย ที่ทำอะไรมักตัดสินใจรวดเร็ว หุนหันพลันแล่น ว่องไวเกินไป จนกลายเป็นคนใจร้อน บางครั้งขาดกาลเทศะ ประชุมใครไม่ใคร่เป็น นึกจะพูดอย่างไรก็พูดออกมาอย่างนั้น นึกจะเถียงก็เถียงออกมาทีเดียว แต่อาศัยทรัพย์เหตุผลของผู้อื่น หลวงเสขสุนทรจึงเจริญรุ่งเรืองอยู่ในราชการจนตลอดชีวิต ความเจริญในราชการครูสำหรับรุ่นเดียวกัน ไม่มีใครก้าวหน้าดีเท่า ทั้ง ๆ ที่เป็นครูไม่มีประกาศนียบัตรครูตามที่ได้กล่าวมาแล้ว เมื่อเริ่มเข้ารับราชการได้รับพระราชทานเงินเดือนเพียง ๓๐ บาทเท่านั้น แต่ได้เลื่อนขึ้นเป็นลำดับจนถึง ๒๔๐ บาท มียศเป็นรองอำมาตย์เอก และมีบรรดาศักดิ์เป็นหลวง ได้รับพระราชทานเครองราชอิสริยาภรณ์ คือ จตุรถาภรณ์มงกุฎไทย และเบญจมาภรณ์ช้างเผือก ซึ่งข้าราชการครูในสมัยก่อนจะได้อย่างหลวงเสขสุนทรหาเกือบไม่ได้เลย

อนึ่ง ข้าพเจ้าขอคัดกาพย์สุรางคนางค์ ๒๘ ซึ่งขุนสิขสุนทรเป็นผู้แต่งได้บรรยายชีวิตของหลวงเสขสุนทรไว้อย่างละเอียด เพื่อครูอาจารย์รุ่นหลัง ๆ จะได้ทราบไว้บ้าง

กาพย์สุรางคนางค์ ๒๘

โอ้อนิจจา มัจจุราชา ไยจึงร้ายกาจ ปลิดชีพหลวงเสข ฯ
ไปเร็วผิดคาด แปดสิบสามมาส เมษสิบเอ็ดวาร
เนามัชฌิมวัย อายุนับได้ ตามในทางการ สี่สิบห้าปี
หนึ่งเดือนประมาณ ทบทวนตามฐาน ที่ได้ทราบมา
เริ่มเข้าเป็นครู สวนกุหลาบดำรู ห้าสิบแปดพฤศจิกา สั่ง
สอนศิษย์หลาย มากมายนักหนา จิตเจตนา หวังให้ศิษย์ดี

สอนโดยตั้งใจ ความรู้สิ่งใด ที่หลวงเสขฯมี ไม่เคยปิดบัง บอกศิษย์ทันที ด้วยจิตไมตรี เป็นที่รู้กัน

ผู้ช่วยอาจารย์ใหญ่ กระทรวงตั้งให้ เพราะความดีนั้น ดำรงอยู่ได้ ห้าปีเสร็จสรรพ์ ก็พอถึงวัน สิ้นชีพทันที

หลวงเสขสุนทร รักงานแน่นอน ขอเทิดความดี ว่าเอาใจใส่ งานการเต็มที่ สายไม่เคยมี แต่ทำงานมา

ยี่สิบห้าปี ตั้งใจอย่างดี อดทนนักหนา การลาการป่วย มีน้อยเวลา ถึงเจ็บอุตส่าห์ มุ่งมาทำงาน

ดวงใจเด็ดเดี่ยว ฉลาดเฉลียว ชอบสิ่งแก่นสาร สิ่งใดตนคิด ว่าดีแล้วหาญ ไม่กลัวเหตุการณ์ ผิดก็ตามที

บังคับใจตน ทุกสิ่งขวายขวน ทำได้อย่างดี ยอมเลิกสุรา อีกทั้งนารี พะนันเหล่านี้ หยุดได้ดังใจ

พอหยุดสำเร็จ ตนคล้ายดวงเพชร ก็พอม้วยไป คนดีเช่นนี้ หาได้ที่ไหน ถ้าใครรู้ไซร้ แล้วต้องโสกา

ใครที่เคยคบ หลวงเสขฯรู้จบ ซึ้งในวิญญาณ์ ว่ารักเพื่อนฝูง ชักจูงสู่หา สิ่งที่ดีมา สู่มิตรของตน

ใจคอกว้างขวาง เออเฟื่อทุกอย่าง ใดจักเป็นผล แก่มิตรสหาย แม้ภัยระคน ตัวไม่กังวล ตลอดจนเงินทอง

เป็นนายที่ดี ลูกน้องสุขี มุ่งร้ายไป่ปอง คอยโต้ความผิด มุ่งจิตปกครอง ในแบบทำนอง ที่ควรเป็นนาย

กล่าวเพียงเท่านี้ ก็พอจักชี้ ความดีเหลือหลาย เห็นว่า
หลวงเสข ฯ ไม่ควรด่วนวาย ชีพเร็วมากมาย โอ้อนิจจา
ทั้งความโศกเศร้า ยังความเงียบเหงา แก่บุตรภรรยา
พร้อมทั้งญาติมิตร ศิษย์ทั่วโศกา เศร้าในอุรา นึกถึงไม่วาย
อันชีวิตหนอ ย่อมไม่เที่ยงพอ ว่าเมื่อไรตาย ถึงคราว
มีกรรม มัจจุทำลาย ละทิ้งร่างกาย ไปแต่วิญญาณ
ความชั่วความดี สองสิ่งเท่านี้ คงอยู่ได้นาน ทำดีคนเห็น
ให้เป็นแก่นสาร ไว้ทุกประการ คนก็เยินยอ
ขอหลวงเสข ฯ เพื่อน จงมีสุขเหมือน คำตูกล่าวขอ อยู่
สถานใด ตั้งใจฟังหนอ สวนกุหลาบท้อ คิดถึงทั่วกัน
ขอจงไปดี ไปตามวิถี ทางเกษมสันต์ ไปสู่ความสุข ทุกข์
อย่าพัวพัน พวกเราทั่วกัน ตั้งใจให้พร
หากมีสวรรค์ แดนเกษมสันต์ เป็นสิ่งแน่นอน ก็จงได้ไป
ดั่งพวกเราวอน ไปคอยอยู่ก่อน จนถึงนิพพาน
หากไปไม่ถึง จิตยังรำพึง มนุษย์อีกนาน ก็จงไปเกิด
ณ ถิ่นสถาน สบสุขเต็มนาน พบพวกเราเทอญ”

หลวงสำเร็จวรรณกิจ

พระปวโรฬารวิทยา

(ป๋อ เชิดชื่อ)

พ.ศ. ๒๔๓๙—๒๔๙๙

พระปวโรฬารวิทยา นามเดิม ป๋อ เชิดชื่อ เกิดเมื่อวันที่ ๒๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๙ ตรงกับวันศุกร์ เดือนหก ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีวอก เป็นบุตร นายหงิม เชิดชื่อ และ นางกลับ เชิดชื่อ เกิดที่บ้านตำบลสี่แยกวัดตก อำเภอจักรวรรดิ จังหวัดพระนคร

ความรู้เดิมสอบไล่ได้ชั้นมัธยมสูง (ต่อมาเรียกว่า ชั้นมัธยมปีที่ ๘) ที่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ แล้วออกรับราชการเป็นนักเรียนสอนโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย เมื่อวันที่ ๑ พฤษภาคม ๒๔๕๖ ครั้นวันที่ ๑ พฤษภาคม ๒๔๕๗ สอบชิงทุนกระทรวงธรรมการได้ ไปศึกษาต่อ ณ ประเทศอังกฤษ ในมหาวิทยาลัยบริสตอล เป็นเวลา ๗ ปี ในวันที่ ๑๕ มิถุนายน ๒๔๖๓ ได้รับปริญญาวิทยาศาสตรบัณฑิต (B.Sc.) แล้วเดินทางกลับประเทศไทย ได้รับการบรรจุเข้ารับราชการเป็นอาจารย์โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยเมื่อวันที่ ๘ กันยายน ๒๔๖๓ ในชีวิตแห่งครูแท้ได้ดำรงตำแหน่งสำคัญ ๆ ซึ่งในสมัยนั้นถือกันว่าเป็นเกียรติอย่างสูง คือ ตำแหน่งอาจารย์ใหญ่โรงเรียนบ้านสมเด็จเจ้าพระยา เมื่อวันที่ ๖ พฤศจิกายน ๒๔๗๑ และได้ดำรงตำแหน่งอาจารย์ใหญ่

พระปวโรพารวิทยา
(ป๋อ เชิดชื่อ)

โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยเมื่อวันที่ ๑๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๓ แทน นาย เอน. ซัตตัน ซึ่งหมดสัญญากลับประเทศอังกฤษ ครูไทยในสมัยนั้นที่ได้รับตำแหน่งอาจารย์ใหญ่มีน้อยคน ในวันที่ ๒๐ ตุลาคม ๒๔๗๕ ได้เลื่อนตำแหน่งเป็นพนักงานตรวจการศึกษาแขวงมัธยม พระปวโรฬารวิทยาเป็นผู้มีความอุตสาหะวิริยภาพเป็นอย่างดี มีความรุ่งเรืองในราชการ ได้รับพระราชทานยศครั้งสุดท้ายเป็นอำมาตย์โท เมื่อวันที่ ๔ มกราคม ๒๔๖๙ รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ครั้งแรกเป็นหลวงปวโรฬารวิทยา เมื่อวันที่ ๒๒ ธันวาคม ๒๔๖๔ และได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระ ในนามเดิม เมื่อวันที่ ๙ พฤศจิกายน ๒๔๗๒ และได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ จตุรถาภรณ์ช้างเผือก เมื่อวันที่ ๘ พฤศจิกายน ๒๔๗๔

พระปวโรฬารวิทยา เป็นครูที่เพียบพร้อมด้วยคุณธรรมหลายประการ น่าสรรเสริญเป็นครูตัวอย่างได้คนหนึ่ง ที่ครูทั้งหลายและอนุชนรุ่นหลังต่อ ๆ มา จะได้ศึกษาความเป็นมาของท่านไว้ เพื่อเป็นเครื่องประดับความรู้ตามสมควร ตามธรรมดาความดีมีอยู่ ๓ อย่าง คือ ทำดี พูดดี คิดดี พระปวโรฬารวิทยามีดีทั้ง ๓ อย่างนั้นแล้ว แต่ยังมีดีนอกเหนือไปจากที่กล่าวมานอก คือมีทั้งดีนอกและดีใน ดีนอกนั้นคือดีด้วยวัตถุธรรม ท่านมีหลักฐานทรัพย์สมบัติมั่นคงสมฐานะ มีตำแหน่งหน้าที่ในราชการ มีบุคลิกลักษณะสมเป็นครู รูปร่างสมบูรณ์ ผิวพรรณผ่องใสสะอาด ท่าทางเข้มแข็ง แต่งกายสุภาพตามสมัยนิยม ผู้ที่มีรูปร่างบุคลิกลักษณะดีนั้นชัดเป็นดีนอก เป็นกำไรของผู้นั้น เพราะเป็นเครื่องเรียกร้องความสนใจจากผู้อื่นให้เกิดความนิยมรักใคร่พอใจ คนดีหาไม่ได้ง่ายนักสมดังคำ

ของ พระศาสนโสภน เจ้าอาวาสวัดราชาธิวาสวิหารปัจจุบัน กล่าวชมเชย พระปวโรฬารวิทยา ดังนี้ “มีพระพุทธภาษิตบทหนึ่งว่า คนดีหาได้ยากในโลก คุณพระปวโรฬารวิทยา (บ่อ เชิดชื่อ) อดีตอาจารย์ใหญ่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย เท่าที่รู้จักและพิจารณาแล้ว เห็นว่า มีดีหลายอย่างที่ควรยกย่อง คือ เป็นนักเรียนที่ได้สำเร็จการศึกษาชั้นสูง ควรเป็นตัวอย่างที่ดีของนักเรียนทั้งหลาย เป็นพลเมืองดีที่สามารถตั้งตัวได้เป็นหลักฐานในปัจจุบัน ต้องตามหลักทิฏฐธัมมิกกัตถะ เป็นสามีที่ดีของภรรยา เป็นบิดาที่ดีของบุตร เป็นญาติที่ดีของญาติ เป็นมิตรที่ดีของมิตร เป็นอาจารย์ที่ดีของศิษย์ เป็นข้าราชการที่ดีซึ่งได้ปฏิบัติหน้าที่ด้วยความซื่อสัตย์สุจริต เป็นต้น จึงควรสงเคราะห์เข้าในลักษณะของคนดี” ส่วนดีในนั้นคือ ดีด้วยนามธรรม เช่น มีความรู้ดี รู้ศิลปศาสตร์ ตลอดจนมีจรรยามารยาทดี เป็นผู้ที่มีอัธยาศัยใจคอดี ดีในสำคัญกว่าดีนอก เพราะเป็นหลักสำคัญให้ผู้ที่เคารพรักใคร่ไม่จืดจางเสื่อมคลาย พระปวโรฬารวิทยามีดีทั้งนามธรรมและวัตถุธรรมนับว่าเป็นกุศลของท่าน

เมื่อยังมีชีวิตอยู่ ได้บำเพ็ญประโยชน์แก่สถาบันต่าง ๆ ชอบการเผยแพร่วิทยาทาน โดยไม่เลือกหน้า มีศีลธรรมประจำใจอย่างแน่นแฟ้น ท่านเป็นผู้ที่มีความรู้จริง เช่น ใครสงสัยวิชาคำนวณหรือทำไม่ได้ ท่านจะอธิบายให้เข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง และการกีฬาก็สามารถเล่นได้ดี มีวิธีเล่นที่ดี ทำชื่อเสียงให้แก่โรงเรียนเป็นที่ทราบอยู่ในหมู่เพื่อนฝูงและศิษย์

ในสมัยนั้นแทบทุกคน ขอยกข้อความของหม่อมเจ้าหญิงวงศ์ทิพย์สุดา เทวกุล อาจารย์ใหญ่โรงเรียนราชินีบน ได้ทรงนิพนธ์ไว้ตอนหนึ่งว่า "พระ-ปวโรพารวิทยา เป็นอาจารย์ที่ทรงวิทยาคุณผู้หนึ่ง ชอบการสอนและการเผยแผ่วิทยาการ แม้จะเข้มงวดกวดขันบ้าง แต่ก็ประกอบด้วยความเมตตากรุณา มีน้ำใจเที่ยงธรรมโอบอ้อมอารี จึงเป็นที่รักและเคารพของศิษย์านุศิษย์มากหลายทั้งชายและหญิง และขอยกถ้อยความของ นายนาค เทพหัสดิน ณ อยุธยา ปลัดกระทรวงศึกษาธิการ กล่าวชมเชยในฐานะเพื่อนครูด้วยกันดังนี้ "นายบ่อ เชิดชื่อ เป็นนักฟุตบอลที่สามารถมาก มีชื่อเสียงในวงการกีฬา ไม่เฉพาะแต่ภายในโรงเรียนเท่านั้น ยังเป็นที่รู้จักทั่วไปในวงการฟุตบอลของกระทรวงศึกษาธิการด้วย คุณพระเป็นตำแหน่งหน้ากลางหรือเบอร์ ๓ ในสมัยครั้งกระโน้น แต่มาสมัยนี้ การลำดับเบอร์ของผู้เล่นฟุตบอลได้เปลี่ยนไปใหม่ จึงกลายเป็นเบอร์ ๘ ไป ซึ่งถือว่าเป็นตำแหน่งที่สำคัญยิ่ง เพราะจะต้องทำหน้าที่บุกและปะทะกับคู่ต่อสู้อยู่ตลอดเวลา เป็นการพันผ่าอันตรายอยู่ไม่น้อย แต่ในเวลาเดียวกัน ก็มีทางที่จะทำชื่อเสียงได้มากกว่าใครๆ ในชุดฟุตบอล เพราะเป็นผู้ที่มีโอกาสได้ทำประตูได้ถนัดกว่าใครๆ ความจริงตำแหน่งนี้ ถ้าจะเปรียบกับภาพยนตร์หรือละคร ก็เท่ากับตำแหน่งพระเอกนั่นเอง ซึ่งใคร ๆ ก็นิยมชมชอบอย่างไม่มีวันเสื่อมคลาย

ต่อมา ภายหลังจึงได้เลื่อนเป็นอาจารย์ใหญ่ของโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย แทน นาย เอ็น. ซัตตัน ต่อไป เกียรติประวัติอันงดงาม ยากที่จะหาผู้ใดเสมอเหมือนได้ นับว่าเป็นสิ่งที่น่าภูมิใจอย่างยิ่ง ข้าพเจ้าได้เริ่มรู้จักคุ้นเคยกับคุณพระปวโรพาร-วิทยา ตั้งแต่ข้าพเจ้าออกเป็นครูที่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย เมื่อวันที่ ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๓ ความสัมพันธ์ใกล้ชิดสนิทสนม นับวันแต่เจริญขึ้นเป็นลำดับตามกาลเวลาที่ได้ผ่านมา ข้าพเจ้ารักและนับถือท่านด้วยความจริงใจ ทั้งนี้ก็เพราะท่านมีบุคลิกลักษณะที่น่ารักและเคารพอยู่ในตัวของท่านเอง ท่านต้องมีคุณธรรมพิเศษในตัวท่านแน่ ๆ คือ สังคหวัตถุธรรม ๔ ประการ ซึ่งข้าพเจ้าได้พินิจพิจารณาอย่างถ้วนแล้ว เห็นว่า ท่านมีอยู่อย่างเพียบพร้อมบริบูรณ์ทั้ง ๔ ประการ คือ ทาน ปิยวาจา อัตถจริยา และ สมานัตตา สำหรับผู้ที่เป็นผู้ใหญ่กว่าหรือผู้บังคับบัญชาของท่าน ท่านก็กระทำตัวเป็นผู้น้อยที่ดี มีความอ่อนน้อม เชื่อฟังปฏิบัติตามระเบียบแบบแผนโดยเคร่งครัด สำหรับเพื่อนฝูงที่มีศักดิ์ศรีเสมอกัน ท่านแสดงให้เห็นเด่นชัดว่า ท่านมีทั้งกายและใจเป็นนักกีฬาสมชื่อ ท่านมีน้ำใจและนิสัยโอบอ้อมอารีต่อญาติมิตร ไม่เคยคิดเอารัดเอาเปรียบเพื่อนฝูง และนอกจากจะมีสังคหวัตถุ ๔ ดังกล่าวแล้ว ยังมีธรรมของผู้ใหญ่เป็นพิเศษอีกด้วย คือ มีพรหมวิหาร ๔ ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา และ อุเบกขา

กับทั้งเป็นผู้ปราศจากอคติ ๔ คือ ฉันทาคติ โทสาคติ ภยาคติ และ โมหาคติ ด้วยเหตุนี้ผู้น้อยที่ได้อยู่ในบังคับบัญชาของท่าน จึงทั้งรักและนับถือ ยินดีที่จะทำงานให้ทุกอย่างแก่ท่านด้วยความเต็มใจโดยมิเห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อย ท่านเป็นข้าราชการที่มีผมอเยี่ยมคนหนึ่ง ซึ่งน่าเสียดายอย่างยิ่งที่ท่านชิงลาออกจากราชการไปเสียก่อน โดยถูกโรคภัยไข้เจ็บเบียดเบียนท่าน ข้าพเจ้ายังเชื่อมั่นในความรู้ความสามารถของท่าน หากท่านยังคงได้รับราชการต่อไป ท่านคงมีหวังได้เป็นอธิบดีของกรมใดกรมหนึ่งเป็นอย่างน้อย หรืออาจเป็นถึงปลัดกระทรวงศึกษาธิการก็ได้"

พระปวโรฬารวิทยากับผู้เขียนได้เคยเรียนโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยมาด้วยกันตั้งแต่ยังเด็ก ๆ แต่ชั้นที่เล่าเรียนไกลกัน ผู้เขียนเรียนชั้นมัธยมบทที่ ๕ ท่านอยู่ถึงชั้นอุดมสูงบทที่ ๑ แล้ว ซึ่งต่อมาเรียกว่าชั้นมัธยมบทที่ ๗ และบัจจุบันนี้เรียกว่า ชั้นเตรียมอุดมศึกษาบทที่ ๑ แต่ความโอ่อ่าของนักเรียนสมัยก่อนผิดกว่าเดี๋ยวนี้มาก เพราะรูปร่างท่าทาง และการแต่งกาย เป็นระเบียบดูงามตามากดูเป็นผู้ใหญ่ทั้งร่างกายและจิตใจ เช่น สวมเสื้อชั้นนอก นุ่งผ้าม่วง สวมถุงเท้า รองเท้า และสวมหมวกมาโรงเรียน ถ้ามีงานพระราชพิธีก็แต่งกายอย่างนักเรียนผู้หัดอาจารย์คือ สวมเสื้อชั้นนอกคอบัด ลูกดุม ๕ เม็ด สวมหมวกกันแดดสีขาว นุ่งกางเกงสีกรมท่า รัดเพียงน่อง สวมสนับแข้งสีน้ำตาล ท่านมีรูปร่างท้วมเตี้ย ดูทะมัดทะแมงจริง ๆ ท่าทางบุคลิกลักษณะดีมาก ต่อมาท่านกับผู้เขียนก็แยกโรงเรียนกัน ท่านไปเรียนต่อที่ประเทศอังกฤษ ใน พ.ศ.

๒๔๖๓ จึงได้กลับมารับราชการเป็นครูที่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย ด้วยกันอีก ในตอนนี้ทำให้ได้เห็นว่า ท่านมีอะไรดี ๆ อย่างที่จะหาผู้เสมอเหมือนได้ยาก

พระปวโรฬารวิทยา เป็นผู้ที่มีวินัยดี คำสั่งอะไรที่สั่งไปแล้วท่านต้องรักษาไว้อย่างเคร่งครัด แม้แต่เรื่องเล็กน้อยก็ไม่ยอมให้ผ่านไป เช่น เมื่อออกคำสั่งไม่ให้นักเรียนขึ้นลงทางบันไดกลาง (โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยมี ๓ บันได บันไดกลางขณะนั้นอยู่ตรงห้องอาจารย์ใหญ่พอดี) เพราะนักเรียนขึ้นลงทำเสียงอึกทึก มีแขกหรือผู้ปกครองนักเรียนมาหาอยู่เสมอ วันหนึ่ง มีนักเรียนชั้นมัธยมปีที่ ๘ เพียงคนเดียวเท่านั้นขึ้นบันไดกลางมาถึงระเบียงชั้นบนแล้ว กำลังจะเดินเข้าห้องเรียน พอได้ยินเสียงขึ้นบันได ท่านก็ออกมาจากห้องอาจารย์ใหญ่ เรียกนักเรียนผู้นั้นมา โดยไม่ได้ไต่ถามอะไรเลย สั่งให้กลับลงบันไดไปข้างล่างทันที แล้วให้เดินไปขึ้นบันไดอื่น บางครั้งท่านก็ใจดีอย่างที่ครูบางคนทำไม่ได้ เช่น เครื่องแบบนักเรียนต้องสวมเสื้อสีกะเชื้อใช้ผ้าขาว มีนักเรียนคนหนึ่งสวมเสื้อแพรมาโรงเรียน ท่านเรียกมาถามว่า "ทำไมเธอจึงสวมเสื้อแพรมาโรงเรียน" นักเรียนผู้นั้นตอบว่า "ผมเข้าใจว่าจะสวมมาโรงเรียนได้" ท่านพูดว่า "เป็นการฟุ่มเฟือย และไม่ควรจะแต่งมาโรงเรียน เพราะไม่เหมือนกับพวกเพื่อน ๆ เขา" นักเรียนผู้นั้นตอบว่า "ผมไม่มีเงินที่จะตัดใหม่" ท่านได้พิเคราะห์ดูแล้ว เห็นว่านักเรียนผู้นั้นไม่มีเงินจริง ๆ จึงออกเงินให้ไปตัดมาใหม่ให้ถูกระเบียบ อย่างนี้ก็มี

พูดถึงน้ำใจแล้ว พระปวโรฬารวิทยามิจิตเมตตาต่อญาติมิตรสหายเป็นอย่างยิ่ง ถ้าลงรักและนับถือใครแล้ว ก็ยกย่องชมเชยเสมอ เมื่อผู้ใดมีทุกข์ก็ช่วยทุกข์ โอบอ้อมอารีแก่ผู้ที่เข้ามาพึ่ง ไม่ให้กลับไปอย่างผิดหวัง เมื่อช่วยได้ก็รับช่วยด้วยความเต็มใจ ท่านมีคุณธรรมของผู้ใหญ่ประจำใจอยู่เสมอ คือ พรหมวิหาร ๔ และสังคหวัตถุธรรม ๔ ครั้งหนึ่งใน พ.ศ. ๒๔๙๑ โรงเรียนวัดราชาธิวาส ได้รับอนุญาตให้ตั้งชั้นเตรียมอักษรศาสตร์ปีที่ ๑ ผู้เขียนได้จัดครูอาจารย์เรียบร้อยแล้ว แต่ยังขาดครูสอนวิชาคำนวณ จึงมาปรารภกับพระปวโรฬารวิทยาว่า การสอนวิชาคำนวณชั้นเตรียมอุดม ฯ สมควรจะได้ครูอาจารย์ที่เคยสอนมาแล้วอย่างช่ำชอง เพื่อถ่ายวิชาให้แก่เด็กเป็นรากฐานในชั้นต้น ให้มีหลักยึดถือต่อไป จะทำอย่างไรดี เพราะกระทรวงศึกษาธิการยังหาครูส่งมาให้ไม่ทันในปีนี้ แทนที่เพียงแต่จะแนะนำ ท่านกลับยังความปลาบปลื้มใจให้อย่างคาดไม่ถึง โดยตอบว่า “ผมจะไปสอนให้ ๒ ปี คือ เตรียมปีที่ ๑ เป็นปีแรก ผมจะวางรากฐานให้แน่น แล้วจะตามไปสอนในเตรียม ๒ ให้อีก ๑ ปี แล้วขอให้ครูไปนั่งฟังผมสอน และผมจะมอบสมุดที่ผมทำไว้ให้แก่ครูที่จะสอนต่อไป” ผู้เขียนดีใจจนไม่ทราบจะหาคำใดมาตอบสนอง โรงเรียนวัดราชาธิวาสไม่ใช่ของผู้เขียน เป็นโรงเรียนของรัฐบาล การเงินแม้ค่าพาหนะก็ไม่มีจะให้ ท่านก็มาสอนให้ตามสัญญาจนครบ ๒ ปี ทั้ง ๆ ที่ท่านงดไม่ไปสอนที่ไหนแล้ว ครูอาจารย์และนักเรียนต่างก็ซาบซึ้งในอุปการคุณของท่านอยู่จนทุกวันนี้

พูดถึงระเบียบงานของท่านก็ดีมาก การสอนวิชาต่าง ๆ ท่านแบ่งเป็นแผนก ๆ เช่น วิชาภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ ก็ให้อาจารย์ที่สอนวิชานี้มาประชุมปรึกษาหารือกัน เอาหลักสูตรมาดู ทำประมวลการสอน แบ่งเป็นรายเดือน มีหัวหน้าประจำวิชาควบคุม ต้องสอนเป็นแบบเดียวกัน เพื่อจะให้เด็กมีวิชาความรู้เท่าเทียมเสมอกันทุกชั้น ในสมัยก่อน การสอบซ้อมประจำเดือน และการให้คะแนนประจำสัปดาห์ ตลอดจนข้อสอบซ้อมก็เหมือนกัน เพราะในสมัยนั้นชั้นมัธยมปีที่ ๗—๘ มี ตั้งแต่ ก ข ค ง จ ฉ ช และ วิชาอื่น ๆ ก็ต้องจัดอย่างวิชาภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์เหมือนกัน ฉะนั้น โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยในสมัยนั้น จึงอุดมไปด้วยระเบียบงาน โรงเรียนต่าง ๆ ในต่างจังหวัด มาขอดูระเบียบงานอยู่เนือง ๆ คำว่า "คุมอ" เกิดในสมัยนี้เป็นครั้งแรก ต่อมาก็มีผู้จดทำมาจนทุกวันนี้ บางทีก็เปลี่ยนจากคำว่า "คุมอ" เป็นคำอื่นไปก็มี โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย ได้จัดพิมพ์หนังสือขึ้นหลายเล่ม เช่น คู่มือภาษาไทย หนังสือประวัติศาสตร์ หนังสือภูมิศาสตร์ หนังสือคำนวณ หนังสือภาษาอังกฤษ หนังสือวิทยาศาสตร์ อุดมไปด้วยสรรพวิชา ขณะที่พระปวโรฬารวิทยาเป็นอาจารย์ใหญ่ ครูอาจารย์ร่วมมือกันจริง ๆ การสอนได้ผลดีมาก การสอบไล่ชั้นมัธยมปีที่ ๘ พ.ศ. ๒๔๗๓ นักเรียนโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยสอบไล่ได้เป็นอันดับที่ ๑ ที่ ๒ และที่ ๓ ของประเทศ คือ นายทวี ตุมราศวินที่ ๑ นายชัวย้อย (พิภพ) ตังคณะสิงห์ ที่ ๒ และนายจำนงค์ สุมสวัสดิ์ที่ ๓ ได้ไปเรียนต่อในต่างประเทศทั้ง ๓ คน นับว่าเป็นความรุ่งเรืองสุดยอดเป็นประวัติการณ์ของโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัยในสมัยนั้น

พระปวโรฬารวิทยาเป็นผู้ที่มีคุณสมบัติและจิตใจสูง เป็นหัวหน้างานที่ดี รักระเบียบแบบแผน ที่ท่านผู้ใหญ่เหนือท่านเชื่อถือและให้ความไว้วางใจและทำนองเดียวกัน ผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาก็มีความเคารพรักใคร่ และมีความเกรงอกเกรงใจ ยอมรับนับถือและประพฤติตามท่านโดยความเต็มใจ มิต้องให้ว่ากล่าวอย่างใดเลย เช่นในเรื่องการแต่งกาย ท่านแต่งเรียบร้อยสวมเสื้อชั้นนอกเวลาเข้าสอนในชั้นจะต้องกลัดกุมทั้ง ๕ เม็ดและขอคอ นุ่งผ้าม่วงสีน้ำเงิน สวมถุงเท้าและรองเท้า เมื่ออาจารย์ใหญ่แต่งกายเรียบร้อยเช่นนี้ ครูอาจารย์และนักเรียนก็ต้องแต่งตัวเรียบร้อยไปด้วย การปฏิบัติกิจกรรมใด ๆ เช่น ลูกเสือไปเดินสวนสนามหรือเข้าพิธีประจำกองลูกเสือ ท่านจะต้องแต่งเครื่องแบบลูกเสือเดินนำแถวไปด้วย ไม่ยอมขึ้นรถยนต์หรือมอบให้ผู้กำกับ รองผู้กำกับ ควบคุมแถวไปตามลำพังเป็นอันขาด สมัยนั้นการแข่งขันฟุตบอลชิงถ้วยนักรบ ถ้วยน้อย ถ้วยใหญ่ โล่และกรีฑาประจำปีของกระทรวงศึกษาธิการ ต้องมาแข่งขันที่โรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย พระปวโรฬารวิทยาจะจัดครูลงเผ้าสนามโดยทั่วหน้ากัน ตัวท่านเองก็ลงอยู่ในสนามด้วย จะเป็นฝนตกหรือแดดออก จะต้องยืนอยู่ด้วยเสมอ นับว่าท่านเป็นผู้บังคับบัญชาที่ไม่เห็นแก่ตัว

ผู้ที่เคยเรียนหนังสือกับท่านรู้ดีว่า พระปวโรฬารวิทยาไม่เคยมองข้ามในเรื่องระเบียบเล็ก ๆ น้อย ๆ เลย เช่น การขีดคั่นหน้ากระดาษ การเขียนเครื่องหมายเท่ากับ (=) การขีดเส้นเศษส่วน เครื่องหมายเพราะฉะนั้น (∴) จะเขียนไม่ผิดความหมายเลย นอกจากนี้ท่านใช้วิธีจำ

อย่างง่าย ๆ เพื่อให้แม่นยำไม่สับสนกัน ใช้ได้ไม่ผิด และมีวิธีจำได้ดีด้วย เช่น เรขาคณิต ทำย่อให้สั้น (Short note) และแบ่งเป็นพวก ๆ ตั้งแต่ทฤษฎีที่ ๑ ไปทีเดียว ถ้าเป็นวิชาตรีโกณมิติ ก็หัดให้จำอย่างง่าย เช่น ท่านบอกว่า วิชานี้เป็นวิชาใหม่ เพิ่งเริ่มเรียนในชั้นมัธยมปีที่ ๗ นักเรียนก็คงตกใจร้องว่า Oh : คือ $\frac{o}{h}$ หมายถึง sin A = $\frac{\text{opposite side}}{\text{hypotenuse}}$ และพอเรียนแล้วก็รู้สึกว่าเท่านี้เอง ก็จะอุทานว่า Ah : คือ $\frac{a}{h}$ หมายถึง cosin A = $\frac{\text{adjacent side}}{\text{hypotenuse}}$ และ tangent A ก็เอาเศษของ sin มาหนึ่งตัว คือ o เป็นตัวบน และเอาเศษของ cos มาหนึ่งตัว คือ a เป็นตัวล่าง ได้คำ $\frac{o}{a}$ หมายถึง tan A = $\frac{\text{opposite side}}{\text{adjacent side}}$ ต่อจากนี้เป็นคู่ ๆ อยู่แล้ว กลับด้านกันเสียเท่านั้น มีอกคู่หนึ่ง ที่นักเรียนเรียกกลับกันเสมอ คือคำ acute เป็นมุมแหลม คือมุมที่กางน้อยกว่า ๙๐ องศา และ obtuse เป็นมุมป้าน คือมุมที่กางมากกว่า ๙๐ องศา ท่านให้จำตัว a สมมติว่า เพิ่งเกิดเป็นครั้งแรก ต้องเล็กหรือแหลม กว่าจะเจริญเติบโตจึงมาถึง o ก็ต้องป้านหรือใหญ่กว่า นักเรียนก็จำได้ดี วิธีอย่างนี้ของท่านมีอกมาก วิธีอื่น ๆ เช่น ภาษาไทยก็ใช้เจริญรอยตามท่านไปด้วย คือใช้ผูกเป็นโคลงหรือกลอน หรือเป็นประโยคให้มีความหมาย นักเรียนก็จำได้แม่นยำดี ผู้ที่เคยอยู่ใต้บังคับบัญชาของท่าน เคยเป็นสานุศิษย์ของท่านคงเข้าใจเรื่องเหล่านี้ดี เมื่อเป็นผู้ใหญ่ก็ได้นำวิธีการ ทั้งธุรการ วิชาการ และการปกครองไปใช้ได้ผลดี

แทบทุกคน ห้องเรียนในสมัยก่อนจะต้องมีผู้ใหญ่ในกระทรวงศึกษาธิการ เช่น นายตรวจแขวง เป็นต้น มาตรวจห้องเรียน โต๊ะครู โต๊ะนักเรียน ฝาผนังที่แขวนหมวกว่าเรียบร้อยเพียงไร พระยาโรงเรียนวิทยาจะต้องจัดเอาขอแขวนหมวกไว้หลังชั้น ทำเป็นแผงเท่าจำนวนนักเรียนจนครบทีเดียว โต๊ะเรียนสมัยก่อน จะต้องจัดตั้งเป็นระเบียบ คือ ให้เป็นแถวเป็นแนวเรียบร้อย โต๊ะของใครจะล้ำหน้าเหลื่อมหลังไม่ได้ ท่านลงทุนหล่อเหล็กเป็นวงแหวนใช้กะปูตอกตรึงกับพื้นห้อง แล้วเอาขาโต๊ะวางลงในวงแหวน ตั้งให้ตรงเป็นแถว ใช้เชือกวัดให้ตรง ทั้งทางแถวหน้าและแถวหลัง โต๊ะจะเลื่อนไปทางไหนไม่ได้ ดูห้องเรียนและผู้เรียนเป็นระเบียบดีมาก ในทางริเริ่มก็นับว่าเป็นผู้สามารถผู้หนึ่ง มักมีความคิดอะไรแปลก ๆ แต่แปลกในทางดี มีความรอบรู้ในทางต่าง ๆ จนใคร ๆ เคยพูดเสมอว่า พระยาโรงเรียนวิทยามีอะไรดี ๆ เสมอ ขุนจำนงพิทยประสาท (เสนอ ฉลองวิทย์) อดีตผู้อำนวยการกองคลัง กรมวิสามัญศึกษา ซึ่งเป็นผู้ที่ช่างคิดอะไรดี ๆ เหมือนกัน ยังออกปากว่า "ถ้าผมคิดจะทำอะไรหรือคิดขัดสงสัยอะไรไปหาคุณพระเป็นสำเร็จทุกครั้ง"

ในเรื่องความเป็นผู้ใหญ่แล้ว นับว่าท่านมีคุณธรรมเป็นเลิศ ผู้เขียนได้อยู่ใกล้ชิดกับท่านมาก คล้าย ๆ กับว่าครอบครัวนกับผู้เขียนรู้ความคุ้นลึกหนาบางกันดี ผู้เขียนเคยขอคำปรึกษาหารือไม่ว่าเรื่องส่วนตัวและราชการหรือได้ความเจ็บป่วยประการใดก็ดี เป็นช่วยเหลือด้วยความเต็มใจจริง ๆ ไม่เฉพาะแต่ผู้เขียน แม้กับคนอื่น ๆ ก็ไม่เคยมีใครที่มาขอความช่วยเหลือ

แล้วถูกปฏิเสธให้ได้รับความเสียใจกลับไปเลย ผู้เขียนจำได้ว่าวันหนึ่งท่านไปที่ตำบลสลาดพร้าว จะไปทวงเงินชาวนาที่ยืมไปนานแล้ว แต่พอไปเห็นสภาพของครอบครัวนั้นขัดสน กำลังกินอาหารเย็น มีข้าวคลุกกับน้ำปลาก็ทนดูไม่ได้ กลับต้องให้เงินไปซื้อกับข้าว แล้วก็กลับบ้าน นี่แหละเป็นอุทาหรณ์ในความกรุณาปรานีของท่าน แสดงให้เห็นว่าท่านไม่เพียงแต่เป็นครูที่ทำการสอนดีเท่านั้น

พระปวโรฬารวิทยา ได้ลาออกจากราชการเมื่อวันที่ ๑ พฤษภาคม ๒๔๗๖ เพื่อรับพระราชทานบำนาญ เพราะสุขภาพไม่สมบูรณ์ เกี่ยวกับความดันโลหิตสูง แต่ก็ไม่ประสงค์จะอยู่เฉย ๆ ประกอบทั้งมีนิสัยชอบการสอนอยู่แล้ว เมื่อผู้บังคับการโรงเรียนวชิราวุธวิทยาลัยในสมัยนั้น คือพระยาชรมนาทบำรุงได้ขอร้องให้ไปเป็นอาจารย์ ท่านก็ยอมรับด้วยความเต็มใจ ได้เป็นเจ้าคณะเรียกว่า "คณะปวโรฬารวิทยา" ปัจจุบันเรียกว่า "คณะเด็กเล็ก ๓" อยู่ได้ ๓ ปี ก็ต้องลาออกอีกเพื่อพักผ่อน เพราะอาการโรคเก่ากำเริบมากขึ้น แต่ก็ไม่ยอมหยุดทำการสอนเสียทีเดียว ประสงค์จะได้เผยแผ่วิทยาทานต่อไป จึงได้ช่วยสอนวิชาคำนวณและวิทยาศาสตร์ซึ่งเป็นวิชาที่ถนัด ให้แก่โรงเรียนราชินีบน โรงเรียนราชินีล่าง โรงเรียนอำนวยศิลป์ ฯลฯ ท่านได้ทำการสอนเรื่อยมาจนรู้สึกตัวว่า ไม่สู้จะแข็งแรงนัก จึงได้เลิกทำการสอนที่โรงเรียนต่าง ๆ เสียทั้งหมด ตามที่ทราบมาแล้วว่า ท่านไม่ชอบอยู่เฉย ๆ จึงคิดตั้งโรงเรียนเด็กเล็กขึ้นในบ้าน เพราะคิดว่าเป็นการกุศลผลบุญอันสูงอย่างหนึ่ง ได้ขออนุญาตต่อ

กระทรวงศึกษาธิการตั้งโรงเรียนอนุบาลขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๘๙ ชื่อว่า โรงเรียนปวโรฬารวิทยา นางสาวประนอม ปวโรฬารวิทยา (ปัจจุบัน นางประนอม ไทยทัน) เป็นครูใหญ่ ได้รับความนิยมจากผู้ปกครองนักเรียนมาก เพราะโรงเรียนนี้จัดสถานที่สะอาดโอ่โถงสมเป็นโรงเรียนเด็กเล็ก และจัดวิธีการอย่างแบบอนุบาล แต่ดัดแปลงเสียบ้างเพื่อให้เหมาะสมแก่กาลเทศะ ครูผู้สอนได้รับการอบรมจากพระปวโรฬารวิทยาทุกสัปดาห์ ท่านจัดห้องเรียน ห้องนอนของเด็กเวลากลางวัน ห้องอาหาร ห้องอาบน้ำ อย่างเป็นระเบียบ อบรมให้นักเรียนเล็ก ๆ รู้จักรักชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และรัฐธรรมนูญ สอนให้เด็กซื่อสัตย์ไม่พูดเท็จ กล่าววาจาไพเราะและสอนเด็กให้รู้จักช่วยตัวเอง เด็กคือ พูดจาหยาบคายมาจากบ้าน แต่เมื่อมาเข้าโรงเรียนนี้แล้วกลับเรียบร้อยพูดจาดี ผู้ปกครองพอใจมาก ทั้งนี้เป็นเพราะสถานที่ดี ครูดี ทำตนเป็นตัวอย่าง อยู่ในระเบียบวินัย แต่งกายเรียบร้อย เด็กเก่า ๆ ดีอยู่แล้ว จึงทำให้เด็กที่มาภายหลังพลอยดีไปด้วย โรงเรียนนี้เป็นที่ไว้วางใจของกองโรงเรียนราษฎร์ เมื่อผู้ใดประสงค์จะตั้งโรงเรียนอนุบาล กองโรงเรียนราษฎร์ จะให้เจ้าหน้าที่มาชมกิจการของโรงเรียนนี้ เพื่อนำไปจัดทำบ้าง พระปวโรฬารวิทยาได้แนะนำและให้ความคิดเห็นด้วยความเต็มใจ บางแห่งท่านอุตส่าห์ช่วยไปดูสถานที่และแนะนำแบบแปลนจนเป็นที่พอใจไปก็มี ท่านรู้ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษท่านจะสอนนักเรียน ท่านก็แต่งเอง สอนเด็กได้ผลรู้เร็ว นักเรียนชั้นประถมปีที่ ๔

ของโรงเรียนนี้สอบไล่ได้คะแนนสูง ๆ เสมอ และเมื่อไปสอบรวมกับโรงเรียนอื่น ก็สอบไล่ได้หมดทุกปี

พระปวโรฬารวิทยาได้ทำการสมรสกับนางสาวถนอม ควรแสวง แต่ไม่มีบุตรด้วยกัน ครั้นต่อมานางปวโรฬารวิทยาได้ถึงแก่กรรมลง ภายหลังพระปวโรฬารวิทยาจึงได้ทำการสมรสใหม่กับนางสาวแถว ขำเสถียร มีบุตรด้วยกัน ๓ คนคือ

นายปุ๋ ปวโรฬารวิทยา ขณะนี้กำลังเรียนอยู่ที่ประเทศอังกฤษ

นางสาวบี๋ยวดิ ปวโรฬารวิทยา ขณะนี้กำลังเรียนอยู่ชั้นเตรียมอุดมศึกษาโรงเรียนราชินีบน

เด็กชายโป๊ะ ปวโรฬารวิทยา ขณะนี้กำลังเรียนอยู่ที่โรงเรียนมัธยมสาธิต วิทยาลัยวิชาการศึกษาปทุมวัน

(นามสกุลเดิม "เชิดชื่อ" เปลี่ยนมาใช้ "ปวโรฬารวิทยา")

พระปวโรฬารวิทยา เป็นผู้มีนิสัยรอบคอบเห็นการณ์ไกล เพื่อความไม่ประมาทในสังขาร ท่านได้จัดการทำพินัยกรรมให้เป็นไปด้วยความยุติธรรมและความเหมาะสม ไม่กระทบกระเทือนจิตใจของผู้ที่อยู่ข้างหลัง โดยได้แบ่งเงินมรดกให้แก่ผู้ที่สมควรจะได้รับไปตามฐานะทุกคน ท่านได้มอบความไว้วางใจตั้งให้หลวงสรรพพากย์พิสุทธิ์ (เพ็ญ ขุรณะจันทร์) นางแถว ปวโรฬารวิทยา และผู้เขียนเป็นคณะกรรมการจัดการมรดกของท่านไปจนกว่าบุตรชายคนเล็กจะบรรลุนิติภาวะ จึงจะมอบให้แก่บุตรเป็นกรรมสิทธิ์

ตามพินัยกรรมต่อไป พระปวโรฬารวิทยาได้ถึงแก่กรรมด้วยโรคเส้นโลหิตใหญ่ในสมองแตก เมื่อวันที่ ๒๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๙ เวลา ๑.๑๕ นาฬิกา อายุได้ ๕๙ ปี ๑๑ เดือน ๕ วัน

"ปอ เชิดชื่อ" ชื่อยั้ง ยืงยง
แม้ร่างกายสลายลง ถ่านเถ้า
แต่เกียรติประวัติยังคง คู่โลก
ตริงจิตศิษย์คำเช้า แซ่ซร้องสรรเสริญ."

ชุนวิรุฬห์จรรยา.

บรรณานุกรม

"ข่าวแพทย์" งานบูชาครูพระอาจวิทยาคม. (๒๔๗๘), ๖๗๕-๖๘๘

คำกลอนโลกนิติและวิธีถวายทาน. พระนคร : เดลิเมล์. ๒๔๘๓

คำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา. ชีวิตและงานของสุนทรภู่. พระนคร : คลังวิทยา. ๒๔๙๖

"ตลาดไก่" บทละครเรื่องพระลอตามไก่. (๒๔๘๔), ๒๓-๒๗

เทพศาสตร์สถิตย์, พระยา. บทละครพูดเรื่องแกงบวน. พระนคร : โสภณพิพรรฒธนากร. ๒๔๗๓

ธรรมศักดิมนตรี, เจ้าพระยา. บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ. พระนคร : ไทยเขษม. ๒๔๘๖

บรมปาทบำรุง, พระยา. หนังสือหัดภาษาอังกฤษเล่ม ๑. พระนคร : อักษรนิติ. ๒๔๗๕

ปวโรฬารวิทยานุสรณ์. พระนคร : รุ่งเรืองธรรม. ๒๔๙๙

ไพศาลศิลปสาตร, พระ. รายงานการศึกษาประเทศญี่ปุ่น พระนคร : บำรุงนุกูลกิจ. ๒๔๔๖

ภาสกรวงศ์, เจ้าพระยา. คำกลอนของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์. พระนคร : โสภณพิพรรฒธนากร. ๒๔๖๕

มอแรนต์, เซอร์โรเบอร์ต. บันไดแบบสอนอ่านอังกฤษเล่ม ๑. พระนคร : กรมตำรา. ๒๔๖๖

มอแรนต์, เซอร์โรเบอร์ต. บันไดแบบหัดแต่งอังกฤษเล่ม ๒. พระนคร : กรมตำรา. ๒๔๖๓

มอแรนต์, เซอร์โรเบอร์ต. บันไดเล่ม ๓. พระนคร : กรมวิชชาธิการ. ๒๔๗๓

มอแรนต์, เซอร์โรเบอร์ต. บันไดเล่ม ๔. พระนคร : กองวิชชาการ. ๒๔๗๖

มอแรนต์, เซอร์โรเบอร์ต. บันไดเล่ม ๕ พระนคร : กรมตำรา. ๒๔๗๒

แมคฟาร์แลนด์, ยอร์ช บี. ประวัติของสกุลแมคฟาร์แลนด์ในสยาม. พระนคร : เสริวานิช. ๒๔๙๓

Mc Farland, George B. Reminiscences of Twelve Decades of Service to Siam 1860-1936. Bangkok : The Bangkok Times Press. 1936

รอง, ศยามานนท์. ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ. พระนคร : คุรุสภา. ๒๔๙๕

วัฒนธรรมทางวรรณกรรม, สำนัก. หนังสือชุดกวีไทย ๑ สุนทรภู่. พระนคร : สำนักวัฒนธรรมทางวรรณกรรม. ๒๔๙๕

วิจิตรธรรมปริวัตร, พระยา. ปกิรณกภาษิต. พระนคร : โสภณพิพรรฒธนากร. ๒๔๖๙

วิจิตรธรรมปริวัตร, พระยา. พุทธภาสิตานุสสรณ์และปราภวสุตตคาถา. พระนคร : ไทยเขษม. ๒๔๗๘

วิชชาการ, กอง. นิทานสุภาษิต. พระนคร : กองวิชชาการ. ๒๔๗๖

วิบุลย์สวัสดิวงศ์, สวัสดิกุล. เรื่องความทรงจำหม่อมเจ้าวิบุลย์สวัสดิวงศ์ ทรงแต่งประทานลูก ๆ. พระนคร : ยิ้มศรี. ๒๔๘๖

แวลส์, เคนเนท อี. ประวัติศาสตร์โปรเตสแตนท์ในประเทศไทย ๑๘๒๘-๑๙๕๘. พระนคร : สภาคริสตจักรแห่งประเทศไทย. ๒๕๐๑

สมมตอมรพันธุ์, กรมพระ. เรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์. พระนคร : ราชบัณฑิตยสภา. ๒๔๗๔

สุนทรภาษิต, ขุน. ขุนสุนทรภาษิต. พระนคร : ไทยเขษม. ๒๔๙๖

สุนทรโวหาร, พระ. นิราสสุนทรภู่และบางคน. พระนคร : อักษรเจริญทัศน์. ๒๔๘๒

"อนุสรณ์กระทรวงสาธารณสุขครบ ๑๕ ปี พ.ศ. ๒๔๘๕-๒๕๐๐". พัฒนาการแห่งเวชศึกษาในประเทศไทย. (๒๕๐๐), ๔๙๙-๕๑๔

"อนุสรณ์กระทรวงสาธารณสุขครบ ๑๕ ปี พ.ศ. ๒๔๘๕-๒๕๐๐". การศึกษาแพทยศาสตร์แผนปัจจุบันในประเทศไทย. (๒๕๐๐), ๕๓๗-๕๔๒

อัสสัมชัญ, โรงเรียน. กึ่งศตพรรษ Cinquantènaire du College de Assomption 1885-1938. พระนคร : โรงเรียนอัสสัมชัญ. ๒๔๗๙

Allen, Bernard M. Sir Robert Morant, A Great Public Servant. 1934.

ศ. ๒ ก. ประโยคอาชีวศึกษาต่าง ๆ พ.ศ. ๒๔๖๐-๒๔๗๔
ทะเบียนประวัติพระยาอนุกิจวิธูร
ทำเนียบนาครไทย พ.ศ. ๒๔๗๓
บัญชีพระยรมวงศานุวงศ์ นามานุกรม ข้าราชการ พ่อค้า คหบดี
ชั้นราชอาณาจักรและทำเนียบปกครอง คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๘๐
บันทึกจดหมายเหตุรายวันของพระยาอนุกิจวิธูร
ประชานุเคราะห์ ๓๔๗๕
ราชกิจจานุเบกษา
วารสารศิลปากร
วิทยาจารย์
Whitaker's Almanack 1958

รายชื่อผู้สอบไล่ได้ประโยคครูประถมวาดเขียน

(ป. ป. ว.)

โรงเรียนเพาะช่าง

---

๑ มีนาคม ๒๔๖๐

๑. ร.ต. เขม้ ศาสะลักษมณ์

๒. นายโหมด ว่องสวัสดิ์ กองการสังคีต กรมศิลปากร

๓. นายเปรื่อง แสงเถกิง เจ้าของ ร้าน "คณะช่าง"

๑ มีนาคม ๒๔๖๑

๔. นายลำเจียก สมใจรัก

๕. นายใหญ่ น้ำทิพย์ ครู ร.ร. เพาะช่าง

๑๒ กุมภาพันธ์ ๒๔๖๓

๖. นายเสง ประไพทอง

๗. นายช่วง อุ่นห์ไวห์

๘. นายชลินทร์ ศิริภาคย์ เคยเป็นครู ร.ร. สวนกุหลาบ วิทยาลัย

๒๐ กุมภาพันธ์ ๒๔๖๔

๙. นายสวัสดิ์ ภูทัตโต เคยเป็นครู ร.ร. วัดสุทธิวราร
๑๐. นายโพธิ์ ใจอ่อนน้อม ผู้ช่วยหัวหน้ากองโฆษณา อนา
คารออมสิน
๑๑. นายจำรูญ มิตรสงเคราะห์ ครู ร.ร. วัดนวลนรดิศ
๑๒. นายหวง จันทนฤกษ์

๑๙ กุมภาพันธ์ ๒๔๖๕

๑๓. พระภิกษุบุญช่วย รักษ์เลิศวงษ์
๑๔. นายแนบ บังคม ครู ร.ร. เพาะช่าง
๑๕. พระภิกษุเชง เจริญชาติ
๑๖. นายเทียง แก้วศิริ
๑๗. นายทิม จิตร์สุข

รายชื่อผู้สอบไล่ได้ประโยคผู้สอนวาดเขียนโท

(ว. ท.)

โรงเรียนเพาะช่าง

---

๑๘ กุมภาพันธ์ ๒๔๖๗

๑. นายโห้ วรรณโก	เคยเป็นพนักงานพฤกษศาสตร์ ผู้ช่วยแผนกพฤกษศาสตร์ กองอุตสาหกรรมสัตวพรรณ กรมเกษตรและการประมงเกษตราธิการ

๑๘ มีนาคม ๒๔๖๘

๒. นายกัย อำพันทอง

๒๒ กุมภาพันธ์ ๒๔๗๐

๓. นายฉันท์ สุวรรณบุณย์	(แป๊ะ สุวรรณบุณย์) วิทยากรโท กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ

๔. นายเอื้อม รัศมิทัต อาจารย์ ร.ร. ผู้กำกับครู
นครปฐม จังหวัดนครปฐม

๕. นายสังข์ศิริ ศิริตุลา (สังเวช ศิริตุลา)

๑๘ กุมภาพันธ์ ๒๔๗๑

๖. นายพฤกษ์ หุตางกูร (ชวด หุตางกูร)

๗. นายสงัด มลิกถาวร หัวหน้าแผนกช่างพิมพ์ วิทยาลัย
เทคนิค

๘. นายสันต์ สิบสุข (สุย สิบสุข)

๙. นายประสิทธิ์ บุณยินทุ อัยการจังหวัดสมุทรสาคร

๑๐. นางสาวสายใจ ณ มหาไชย เคยเป็นครู ร.ร. ราชินีล่าง

๒๐ มีนาคม ๒๔๗๓

๑๑. นายสอน แย้มยิ่งสุน

๑๒. นายวิจิตร์ ขันปรีชา ครู ร.ร. วัดบพิตรพิมุข

๑๓. นายบุญช่วย อุจรดน เคยเป็นเลขานุการกรรมการ
ประจำแผนก แผนกสถาปัตย-
กรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ-
มหาวิทยาลัย

๑๔. นายจิตร บัวบุศย์ อาจารย์ใหญ่โรงเรียนเพาะช่าง

๑๕. นายตาบชั้น จิตร์ภักดิ์

๑๖. นายหง งามวัฒน์

๑๗. นายนิวิสน์ เสียงสิบชาติ ครู ร.ร. การช่างพระนคร วัดแก้วฟ้า

๑๘. นายพุ่ม เนตรรังษี ครู ร.ร. ฝึกหัดครูยาชิวศึกษา

๑๙. นายสาย สิทธิประสงค์ ครูตรีประจำกรมวิสามัญศึกษา

๒๐. นายภู่ นิวาศบุตร์

๒๑. นายเชย สุทธิธรรมา เคยเป็นหัวหน้าแผนกการศึกษาประชาชน กรมสามัญศึกษา

๒๒. นายอ๊อท จิระวัฒน์

๒๓. นายสง่า รัศมิทัต

๒๔. นายเปล่ง อ่อนจันทร์

๒๕. นายเชษฐ์ ชวนเสถียร (อิ๋ว ชวนเสถียร) เคยเป็นครู ร.ร. เบญจมราชาลัย

๒๖. นายเด่น จันทนโพธิ ครู ร.ร. ช่างก่อสร้างอุเทนถวาย

๒๗. นายนาค สิทธิรัตน์

๒๘. นายจรัส จันทร์สุคนธ์ (ทองอ่อน จันทร์สุคนธ์) ศึกษานิเทศก์ กรมสามัญศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ

๑๖ มีนาคม ๒๔๗๔

๒๙. นายทวิ ไผ่ประดิษฐ์

๓๐. นายสุทัศน์ สุวรรณทัต

๓๑. นายแถว วันต้วงติง

๓๒. นายสมัย หวานสนิท

๓๓. นายศิริ แสนสำราญ

๓๔. นายอัมพร ครุณสาสน์ หัวหน้าแผนกส่งเสริมและค้นคว้า สำหรับประชาชน กรมการขนส่ง กระทรวงคมนาคม

๓๕. นางยงประยูร ชวนเสถียร (นางสาวประยูร สุกุมารทัต) ครูโรงเรียนสายปัญญา

รายชื่อผู้สอบไล่ได้ประโยคครู

(จ. ท.)

ผู้สอนจักสาน ชั้นโท

พ.ศ. ๒๔๗๓

๑. นายละมัย จันทนะมาฟัก

๒. นายโชติ ชิตชวนกิจ จ.ย. ครูโรงเรียนวัดยิ้มพิมพ์

๓. นายอั้น เอี่ยมเจริญ

๔. นายศรี ศรีเสาวลักษณ์

๕. นายอรุณ ทรัพย์ปรีชา

พ.ศ. ๒๔๗๔

๑. นายศรีโพธิ์ ทองอยู่

๒. นายฮอง แสนเสนา

รายชื่อผู้สอบไล่ได้ประโยคครูประถมกสิกรรม

(ปปก.)

พ.ศ. ๒๔๖๑

๑. ขุนศุภลักษณ์ศึกษากร (เทียม ศุภลักษณ์)

๒. นายนาก สุขงกช

๓. ขุนจิรศิริศึกษากร (เฮง จิระสิริ)

๔. นายบั้นขม ขุณยสิงหานนท์

๕. นายเจริญ สุวรรณจิตร

๖. นายเนือง วีระกะลัส ศึกษาธิการจังหวัดเพชรบุรี

๗. นายก้าวตา ฉายากุล

๘. นายผาย เทพสิทธา

พ.ศ. ๒๔๖๒

๙. นายหรุ่น ยังธนะ

๑๐. นายธูป อิ่มวิทยา เคยเป็นครูใหญ่โรงเรียนฝึกหัดครู "พิษณุวิทยายน" จังหวัดพิษณุโลก

๑๑. นายดำ เส็มมะยิม

๑๒. นายเปลื้อง เกศริระคุปต์

๑๓. นายออง ทรงพุฒ

๑๔. นายบุญ ภักดีรัตน์ แผนกศึกษาธิการจังหวัดนครราชสีมา

พ.ศ. ๒๔๖๓

๑๕. นายชัย รัตนดากุล

๑๖. นายชิน สิโรรส

๑๗. นายชู ภิงคานนท์

๑๘. นายชัน โอปรัศตัม

๑๙. นายสวาด กัณหเนตร

๒๐. นายบรรทิว ท้าวสัน

๒๑. นายประยูร พันธุ์สอง เคยเป็นศึกษาธิการอำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม

๒๒. นายช่วง ชนะณรงค์

๒๓. นายแก้ว กสิภาร์ พนักงานกสิกรรมเอก กองการค้นคว้าและทดลอง กรมกสิกรรม

๒๔. นายออม รัตนเพียร พ่อค้าไม้ จังหวัดตราด

๒๕. นายกิมเซ่ง ตุวิชรานนท์

พ.ศ. ๒๔๖๔

๒๖. นายอำ บุญไทย

๒๗. นายเชยม พุ่มพวง ครูโทวิทยาลัยเกษตรกรรม จังหวัดเชียงใหม่

๒๙. ขุนอนโกสัย (สาหร่าย อนโกสัย) ผู้ช่วยศึกษาธิการ
จังหวัดนครสวรรค์

๒๙. นายเหรียญ นิลเชษฐ์ ครูโทโรงเรียนเกษตรกรรมสุรินทร์

๓๐. นายสวัสดิ์ ศิริพัฒน์

๓๑. นายโพธิ์ สรงมงคล

๓๒. นายพร้อม สายบุญส่ง

๓๓. นายผุด ทิพรัตน์

๓๔. นายเปลื้อง ชัชวาลย์ ศึกษาธิการจังหวัดสุโขทัย

๓๕. นายครุธทอง กาญจนะโกมล

๓๖. นายจอน ไกรแก้ว เคยเป็นครูโรงเรียนประจำ
จังหวัดปัตตานี

๓๗. นายวิจิตร นิละพันธุ์ พนักงานกสิกรรมเอก กอง
ส่งเสริมและเผยแพร่ กรม
กสิกรรม

พ.ศ. ๒๔๖๕

๓๘. นายอัมพัน สัมพันธพงศ์ (โรม สัมพันธพงศ์) กสิกร
อำเภอโนนศิลา จังหวัดกาฬสินธุ์

๓๙. นายมั่น เพ็ชร์ศรีสม เคยเป็นครูใหญ่โรงเรียนประจำ
จังหวัดสุรินทร์ "สุรวิทยาคาร"

๔๐. นายเอม คงธรรม เคยเป็นธรรมการจังหวัดชัยนาท

๔๑. นายชุ่ม ศรีประเสริฐ ศึกษาธิการอำเภอกบินทร์บุรี
จังหวัดปราจีนบุรี

๔๒. นายช่วง นราลัย

๔๓. ขุนธรรมสัย์ศึกษากร (ทอน ธรรมสัย์) ศึกษาธิการ
จังหวัดอุตรธานี

๔๔. นายรอด เขียวสด

๔๕. นายทองอยู่ ประเสริฐ

พ.ศ. ๒๔๖๖

๔๖. นายอุ่นเรือน ฟองศรี

๔๗. นายธีระ แสนไทย (ที แสนไทย) ศึกษาธิการอำเภอ
ไชยบาดาล จังหวัดลพบุรี

๔๘. นายไกรสีห์ สุขสมัย (เซ่งฮวด สุทธิปริชา) แผนกตรวจกอง
โรงเรียนราษฎร์ กรมวิสามัญศึกษา

๔๙. นายขัว กสิบุตร ครูโรงเรียนวิสุทธรังษี

๕๐. นายแดง เตียรกาญจน์

๕๑. นายสุกใส จินดาวรรณ์

๕๒. นายชาลี วงศ์พานิช

๕๓. นายฝาก สุทธิภูล

๕๔. นายทอง สมสวัสดิ์

๕๕. นายชิมูล วุฒิการณ์

๕๖. นายทองอินทร์ มโนรัตน์

๕๗. นายเกตุ สุขวรรณ์

พ.ศ. ๒๔๖๗

๕๘. นายอารมณ์ ประพฤติธรรม

๕๙. นายบู สุวรรณบล

๖๐. นายสา แก้วเนตร์

๖๑. นายเกศ สรรพอาสา ศึกษาธิการจังหวัดบุรีรัมย์

๖๒. นายตง วระนันทน์ พ่อค้าอำเภอสวรรคโลก จังหวัดสุโขทัย

๖๓. นายเลื่อง ชาวเนียม

๖๔. นายเกย แม่งอำพัน

๖๕. นายสน ศลยุตร

๖๖. นายสมบุญ แสนศรี ศึกษาธิการผู้ช่วยจังหวัดกาฬสินธุ์

๖๗. นายโชย แสงแจ่ม ศึกษาธิการจังหวัดตรัง

๖๘. นายทองใบ จันโทธิ

๖๙. นายเชย สุขาพันธุ์ ศึกษาธิการจังหวัดภูเก็ต

พ.ศ. ๒๔๖๘

๗๐. นายสุทิน บุพศิริ

๗๑. นายเคลือน ขำรุงพล หัวหน้าสถานีทดลองกสิกรรม
ข้านใหม่สำโรง

๗๒. นายขาว พัฒโนทัย

๗๓. นายสิงห์คำ สุวรรณโสภณ

๗๔. นายสงวน จันทรมะโน ครูใหญ่ ร.ร. บ้านจอหอ จังหวัด
นครราชสีมา

๗๕. นายไสว ชูติวัตร เคยเป็นหัวหน้ากองโรงเรียน
เกษตรกรรม กรมอาชีวศึกษา

๗๖. นายรัน แก้วช่วยศรี หัวหน้าสถานีทดลองเกษตร
นครศรีธรรมราช

๗๗. นายสินธ์ กนิษฐะสุนทร

๗๘. นายทัศน์ อารีพล เคยเป็นครูใหญ่โรงเรียนประจำ
อำเภอท่าใหม่ ปัจจุบันเป็นครู
โรงเรียนจันทบุรี จังหวัดจันทบุรี

๗๙. นายบุญเจือ สัตยาพันธุ์

๘๐. นายเชย เปี่ยสะบุตร์

๘๑. นายแก้ว ทุ่งแจ้ง (ก้อนแก้ว ทุ่งแจ้ง) เคยเป็นศึกษาธิการ-
อำเภอวังเหนือ จังหวัดลำปาง

๘๒. นายใช้ ชัยฉ่ำ

๘๓. นายฉลอง ศรีจันทร์ (หลอง ศรีจันทร์) ศึกษานิเทศก์
กรมสามัญศึกษา

พ.ศ. ๒๔๖๕

๘๔.	นายสนั่น	เชยสุวรรณ	
๘๕.	นายเฉลิม	หะมิชาติ	
๘๖.	นายบุญชัก	ประดิษฐกุล	เคยเป็นครูโรงเรียนฝึกหัดครูประถมศึกรรมภาคเหนือ จังหวัดเชียงใหม่
๘๗.	นายกวี	วิสุทธารมณ์	(กวง กันภัย) ผู้ช่วยเลขานุการมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ฝ่ายธุรการ
๘๘.	นายทิม	หาญกล้า	
๘๙.	นายเช้า	วุฒเสน	
๙๐.	นายเออม	กำเนิดชาติ	
๙๑.	นายสอาด	ยิ้มกลิ่น	เคยเป็นครูโรงเรียนประจำจังหวัดนครสวรรค์
๙๒.	นายใจกมล ณ ถลาง		เคยเป็นครูโรงเรียนฝึกหัดครูประถมศึกรรมโนนวัด จังหวัดนครราชสีมา
๙๓.	นายกำธร	ตันสิริ	ครูใหญ่โรงเรียนเกษตรกรรมจังหวัดนครราชสีมา
๙๔.	นายจำรูญ	สุวรรณมาศ	เคยเป็นวัฒนธรรมจังหวัดลพบุรี
๙๕.	นายเชอ	ธัมมทินโน	

พ.ศ. ๒๔๗๐

๙๖. นายแดง หนูเล็ก

๙๗. นายช่วน บุญญฤทธิ์ เคยเป็นครูโรงเรียนฝึกหัดครูมูล "พิษณุวิทยายน" จังหวัดพิษณุโลก

๙๘. นายประวบ กระต่ายทอง

๙๙. นายสร้าง บุณฑริก

๑๐๐. นายเทียม หงส์หิรัญ

๑๐๑. นายมังกร ไชยบุญ

๑๐๒. นายสม มาละวิไชย

๑๐๓. นายเทียบ เนียมเทศ

๑๐๔. นายดิ ธิรรมวงศ์ ครูโรงเรียนฝึกหัดครูประถมกสิกรรมภาคเหนือ จังหวัดเชียงใหม่

พ.ศ. ๒๔๗๓

๑๐๕. นายถนอม บุกติรัตน

๑๐๖. นายชุ่ม ชนะณรงค์

๑๐๗. นายเศช ลิมทีทีป ศึกษาธิการอำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี

๑๐๘. นายทองใบ สุทธิพร

๑๐๙. นายอินทร์ ตุลราพรรณ

๑๑๐. นายสมจิตร์ ธนฤทธิ์

๑๑๑. นายเชิด มุนิกานนท์ เจ้าของเล้าไก่ X. M. ปางเขน

๑๑๒. นายมงคล งามวิลัย

๑๑๓. นายเอี่ยน ศิริบุญมา

๑๑๔. นายจันทร์แดง วุฒิการณ์

๑๑๕. นายช่วง จันทรมะโน

๑๑๖. นายเผอน พันเนยม ศึกษาธิการอำเภอด่านขุนทด จังหวัดนครราชสีมา

๑๑๗. นายแสวง กุลทองคำ เลขานุการรัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตร

๑๑๘. นายส้อง มูลช่าง

๑๑๙. นายทองหล่อ ศารทะประภา กรมการศาสนา

๑๒๐. นายคำจันทร์ เวชชัชสาตร์ ผู้ช่วยครูใหญ่โรงเรียนเกษตรกรรมกาฬสินธุ์ จังหวัดกาฬสินธุ์

๑๒๑. นายควัน สวรรณรงค์ ผู้ช่วยครูใหญ่โรงเรียนขอนแก่นวิทยายน จังหวัดขอนแก่น

๑๒๒. นายกมล ประสิทธิสา (กิ่น ประสิทธิสา) ผู้ตรวจราชการกระทรวงศึกษาธิการ ภาคการศึกษา ๙

๑๒๓. นายแป้น ศิริจันทพันธุ์

๑๒๔. นายกลับ มณีแสง

๑๒๕. นายสินวล ปางเลิศ ครูใหญ่โรงเรียนเกษตรกรรม ชัยภูมิ จังหวัดชัยภูมิ

๑๒๖. นายยก เตเกษตริน

๑๒๗. นายสิงห์ทอง อรุณสิทธิ์

๑๒๘. นายดิน อินทรกำแหง สหกรณ์ที่ดินนราธิวาส จังหวัดนราธิวาส

๑๒๙. นายเทียม อนุศาสนะนันทน์

๑๓๐. นายทัน พรหมิทธิกุล

๑๓๑. นายสนิท ฐิตะฐานะ ครูใหญ่โรงเรียนเกษตรกรรม ชลบุรี จังหวัดชลบุรี

๑๓๒. นายประเสริฐ สิกขะมณฑล

๑๓๓. นายเล็ก คุปตาสา

๑๓๔. นายชู หินทรไชย

๑๓๕. นายจรัส มหาวัน์ ผู้ตรวจราชการกระทรวงศึกษาธิการ ภาคการศึกษา ๘

พ.ศ. ๒๔๗๔

๑๓๖. นายสุวัชร แสงประเสริฐ (ช้อ แสงประเสริฐ) ครูใหญ่โรงเรียนเกษตรกรรม พระนครศรีอยุธยา

๑๓๗. นายรัป ชาญวิจิตร ผู้ปกครองสหกรณ์นิคมทับกวาง

๑๓๘. นายธรรมนูญ สิงคเสลิต (ปล้อง สิงคะเสลิต) อาจารย์ใหญ่โรงเรียนเกษตรกรรมสุรินทร์

๑๓๙. นายคำ บัวสี ศูนย์กลางอบรมการศึกษาผู้ใหญ่จังหวัดอุบลราชธานี

๑๔๐. นายอ่ำ อ่นใจ โรงบ่มยาสบ แม่โจ้ เคยเป็นครู ร.ร. ผู้หัดครูประถมกสิกรรมภาคเหนือ จังหวัดเชียงใหม่

๑๔๑ นายบุญถึง ปรมศิริ

๑๔๒. นายสว่าง บุญปถัมภ์

๑๔๓. นายเสนอ นาระคล (บัว นาระคล) ศึกษาธิการจังหวัดอุบลราชธานี

๑๔๔. นายหยุย พึ่งภพ เคยเป็นผู้ช่วยอาจารย์ใหญ่ฝ่ายวิชาการ ร.ร. มธยมวสามญเกษตรกรรมบางกอกน้อย จังหวัดธนบุรี

๑๔๕. นายจิตติ บัวทอง (บุญสม บัวทอง) ครูใหญ่โรงเรียนเกษตรกรรมกาฬสินธุ์ จังหวัดกาฬสินธุ์

๑๔๖. นายสอิ้ง ณ สงขลา

๑๔๗.	นายพรม	ท้าวสัน	สถานีทดลองทับกวาง จังหวัดสระบุรี
๑๔๘.	นายประยูร	สิทธิไชย	อาจารย์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
๑๔๙.	นายใส	บุญเนาว์	
๑๕๐.	นายชัน	ทรัพย์อนันต์	

โปรดแก้

ประวัติครู ๑๖ มกราคม ๒๕๐๒

หน้า	บรรทัดที่	ความว่า	แก้เป็น
๓	๑๐-๑๑	โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาวิทยาคม (ดอกเตอร์ ยอร์ช แมกฟาแลนด์)	โปรดเกล้า ฯ ให้ศาสนาจารย์ เอส. ที. แมคฟาร์แลนด์

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ครุสภา
นายกำธร สถิรกุล ผู้พิมพ์และผู้โฆษณา

๑๒ มกราคม ๒๕๐๓